

Päranditurism Eestis: potentsiaal ja arenguvõimalused

RITA 4: TAI poliitika seire

Lõpparuanne

Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut

Heiki Valk, Aivar Kriiska, Ave Matsin, Janika Oras, Anu Ormisson-Lahe,
Taavi Pae, Aigi Rahi-Tamm, Mari-Ann Rimmel

Uuringut rahastas SA Eesti Teadusagentuur Euroopa Regionaalarengu Fondist toetatava programmi (RITA) raames.

Uuringu tegi Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut.

Autorid:

Heiki Valk (projektijuht)

Aivar Kriiska

Ave Matsin

Janika Oras

Anu Ormisson-Lahe

Taavi Pae

Aigi Rahi-Tamm

Mari-Ann Remmel

Keeletoimetaja: Maarja Valk

Viitamine: Valk, H., Kriiska, A., Matsin, A., Oras, J., Ormisson-Lahe, A., Pae, T., Rahi-Tamm, A., Remmel, M-A. (2021). Päranditurism Eestis: potentsiaal ja arenguvõimalused. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut.

RITA on Euroopa Regionaalarengu Fondist toetatav programm, mille eesmärk on suurendada riigi rolli teaduse strateegilisel suunamisel ning teadus- ja arendusametuste võimekust ühiskondlikult oluliste uuringute tegemisel. Programmi kaudu rahastab SA Eesti Teadusagentuur Eesti riigi vajadustest lähtuvaid sotsiaalmajanduslike eesmärkidega rakendusuurimusi.

Tegevus 4: teadus- ja arendustegevuse ning innovatsiooni (TAI) poliitika seire. RITA tegevuse 4 eesmärk on jälgida TAI poliitika elluviimist ja anda soovitusi uute poliitikate kujundamiseks. Analüüse ja uurimusi teevad Tallinna Ülikool, Tartu Ülikool, Tallinna Tehnikaülikool, Eesti Teaduste Akadeemia ning Eesti Teadusagentuur.

SISUKORD

SISSEJUHATUS	6
1. EESTI KULTUURIPÄRANDI ELEMENDID	12
1.1. Materiaalne pärand	12
1.1.1. Vanem pärand	10
1.1.2. Uuem pärand	16
1.1.3. Eri aegade pärand	15
1.2. Vaimne pärand	18
1.2.1. Pärandinähtused	18
1.2.2. Pärandisündmused	20
1.2.3. Osalustegevused ja pärandisidusad teenused	21
2. VÄLISTURISM MAAL: OLUKORD, VAJADUSED JA ARENGURUUM	25
3. EESTI SUURED LOOD: VÕTMETEEMAD TURISTIDELE	30
3.1. Eesti suur lugu	30
3.2. Eesti keel ja õ	30
3.3. Eestlased – rahvas ja kultuur	31
3.4. Eesti – sõdade ja vallutuste maa	32
3.5. Eesti omariiklus	33
3.6. Elatusalad	33
3.7. Eesti toit – riigi ja rahva visiitkaart	34
3.8. Usk ja kirik Eestis	34
3.9. Rahvausund ja kombed	35
3.10. Eesti – kodutunne, koht ja kohapärimus	36
3.11. Ravimtaimed ja rahvameditsiin	36
3.12. Surmakultuuri traditsioonid	37
3.13. Mitmerahvuseline Eesti	38

4. TURISTIDE HUVID	39
4.1. Teemapõhised huvid	39
4.1.1. Kultuuri ja ajaloo üldteemad	40
4.1.2. Materiaalne pärand	42
4.1.3. Vaimne pärand	44
4.2. Huvid riikide/rahvuste kaupa	46
5. PÄRANDIPIIRKONNAD JA NENDE LOOD	52
5.1. Sissejuhatavaid lähtekohti	52
5.2. Põhja-Eesti	53
5.3. Lääne-Eesti	57
5.4. Lõuna-Eesti	59
6. SOOVITUSED SIHTGRUPPIDELE	64
6.1. Soovitused kesksetele asutustele: EAS ja ministeeriumid	64
6.2. Soovitused kesksetele asutustele, omavalitsustele ja muudele organisatsioonidele	66
6.3. Soovitused giididele ja turismiorganisatsioonidele	68
6.4. Soovitused päranditoodete pakkujatele	69
KOKKUVÕTE	70
KASUTATUD KIRJANDUS	72
LISAD	78
1. Soovitatav kirjandus pärandiliikide, „Eesti lugude“ ja pärandipiirkondade kohta	78
2. Pärandinähtuste levikukaardid	100
Lisad 3–11 asuvad Tartu Ülikooli repositooriumis DataDOI: https://datadoi.ee/handle/33/334	
3. Pärandinähtuste ja pärandipakkumise andmebaas	
4. Turistide huvid giidide ja turismitöötajate küsitluse põhjal.	
5. Eesti pärandimuuseumite (sh eramuuseumite ja -kogude) andmebaas	
6. Pärandialased kompetentsikeskused Eestis	
7. Pärandialased veebiandmebaasid ja veebilehed	
8. Rahvamuusika ja -tants: võimalikud esinejad turistidele ja sündmused	

9. Soovitusi päranditurismi arendamiseks Eestis Suurbritannia vaatenurgast

10. 2020. a suvel toimunud pärandi- ja päranditurismi alaste küsitluste küsitluskavad

- * Kohalike asjatundjate küsitlus

- * Giidide küsitlus

- * Kohalike omavalitsuste küsitlus

- * Vaimse kultuuripärandi spetsialistide küsitlus

- * Rahvusvahelistes pärandkäsitöölaagrites Craft Camp osalenute küsitlus

11. 2020. a suvel toimunud pärandi- ja päranditurismi alaste küsitluste 2–5 vastused (kohalike asjatundjate küsitluse vastused on hõlmatud lisasse 3).

11.1. Giidide küsitlus

11.2. Kohalike omavalitsuste küsitlus

11.3. Vaimse kultuuripärandi spetsialistide küsitlus

11.4. Rahvusvahelistes pärandkäsitöölaagrites Craft Camp osalenute küsitlus

SISSEJUHATUS

Uuring „Päranditurism Eestis: potentsiaal ja arenguvõimalused“ on valminud RITA tegevus 4 „Teadus- ja arendustegevuse ning innovatsiooni (TAI) poliitika seire“ raames. Uuringu põhjuseks on asjaolu, et vaatamata väga rikkalikule ajaloo- ja kultuuripärandile on Eesti potentsiaal turismi, eeskätt väliturismi arendamiseks suuresti kasutamata ning välituristide raha jääb peamiselt linnadesse, eeskätt Tallinna. Maapiirkondadesse, v.a mõned paremini turundatud regioonid nagu Saaremaa ja Setomaa, jõuavad välituristid harva. Raske on hinnata tulu, mis on seal 30 iseseisvusaasta vältel päranditurismi potentsiaali kasutamata jäämise tõttu saamata jäänud. Välituristide teenindamine võiks kohalikul tasandil teenusepakkujatele (majutus, toitlustus, meelelahutus, kohalike toodete müük) olla oluline sissetulekuallikas, mis aitaks hoida ja edendada elu Eesti maapiirkondades ning tasakaalustada regionaalarengut.

Uuringu konkurss kuulutati välja 2020. aastal enne koroonakriisi algust ning selle teostamisel on lähtekohaks olnud kriisi ületamise positiivne stsenaarium: et pärast massvaksineerimist turism taastub ning et pikemas perspektiivis on edu aluseks oskuslik ja läbimõeldud pakkumine.

Uuringu eesmärgid on:

1. kaardistada Eesti ajaloo- ja kultuuripärand, mis võiks välituristidele huvi pakkuda – määratleda pärandiliigid ja kaardistada pärandi paiknemine ruumis;
2. määratleda lood, mida võiks kasutada Eesti kui väliturismi sihtriigi turundamisel;
3. selgitada, millised on välituristide huvid pärandi vastu nende päritoluriikide põhiselt;
4. kaardistada Eesti-siseseid pärandiregioonid ja määratleda päranditurismi soovituslikud koostööpiirkonnad;
5. esitada soovitused sihtgruppide päranditurismi edendamiseks.

Sihtrühmad. Sihtrühmad, kellele uuringu tulemustest võiks kasu olla, on kohalikud omavalitsused, turismifääris tegelevad ettevõtted ja ettevõtjad (turismikorraldusfirmad, giidid, turistidele teenuseid pakkuvad majutus-, toitlustus- meelelahutus- jt ettevõtted), kohalikud omavalitsused, Ettevõtluse Arendamise Sihtasutus, turismiga seotud ministeeriumid (Majandus- ja Kommunikatsiooniministeerium, Kultuuriministeerium) ja teised Eesti kui turismi sihtriigi kuvandi loomisega ning välis- ja eriti maaturismi arendamisega tegelevad asutused ja organisatsioonid.

Töörühm. Töö teostaja on Tartu Ülikool, konkreetsemalt ajaloo ja arheoloogia instituut ja Viljandi Kultuuriakadeemia, koostööpartneriks Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv. Uuringu tegemisel on tuginetud mitmeid erialasid esindava töörühma liikmete aastatepikkusele kogemusele, samuti 2020. aasta suvel korraldatud veebiküsitlustele. Tartu Ülikooli töörühmas on esindatud järgmised erialad: arheoloogia (Aivar Kriiska ja töörühma juht Heiki Valk), ajalugu (Aigi Rahi-Tamm), kunstiajalugu/arhitektuurilugu (Anu Ormisson-Lahe), kultuurigeograafia (Taavi Pae), pärandkultuur (Ave Matsin). Folkloristikat esindavad Eesti Kirjandusmuuseumist kohapärimuse uurija, looduslike pühapaikade eksperdinõukogu liige Mari-Ann Rimmel ning rahvamuusika asjatundja, vaimse kultuuripärandi nõukogu ja Eesti Folkloorinõukogu liige Janika Oras. Ekspertidena olid kaasatud Rahvakultuuri Keskuse vaimse kultuuripärandi osakonna juhataja Leelo Viita, Eesti Rahva Muuseumi toidukultuuri uurija Anu Kannike, Tartu Ülikooli kunstiajaloo professor Juhan Maiste jt. Giidide haldamise ja vastajate leidmisega tegeles alates 1990. aastatest turismisektoris tegutsenud Inge Liiv (Baltring Reisibüroo OÜ) ning välituristide huve aitas kaardistada pikaajalise giidikogemusega Triinu Borga. Kaardid vormistas Martti Veldi (Muinsuskaitseamet). Projekti koordinaator oli ja küsitluste vastuste toorandmed viis analüüsiks sobivasse vormi Tartu Ülikooli arheoloogiamagistrant Mairi Kaseorg. Aruande keeleteoimetuse tegi Maarja Valk.

Veebiküsitlused ja nende sihtrühmad. Uuringu käigus valmistati ette ja tehti veebiküsitlused (vt lisad 10 ja 11) viiele sihtrühmale:

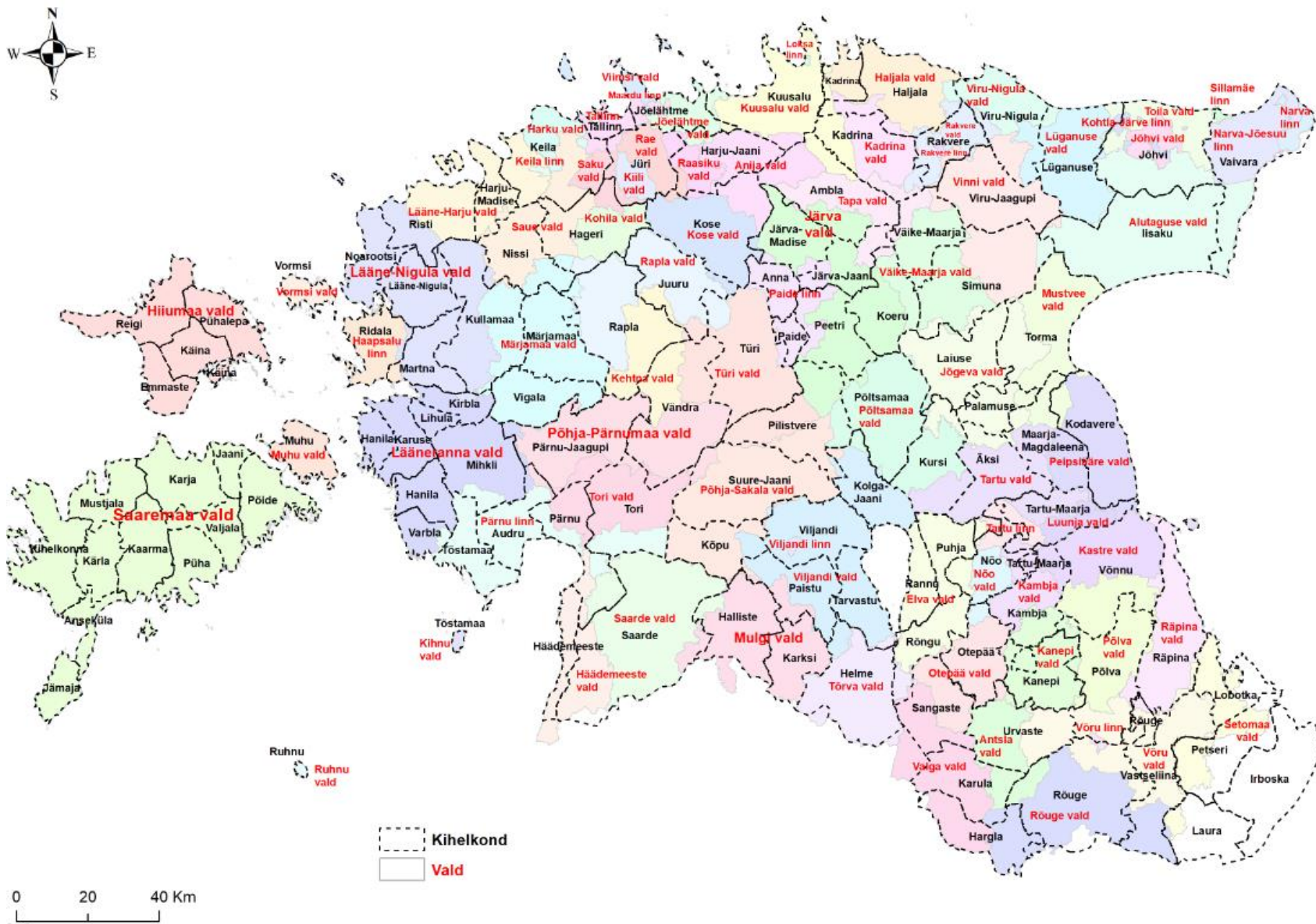
- 1) Kohalikud pärandi asjatundjad. Lähtuti sellest, et iga kihelkonna pärandi kohta esitavad andmeid vähemalt kaks kohalikku asjatundjat – need, keda kohapeal peetakse piirkonna tundjaks. Asjatundjate leidmisel tugineti osalt tööühma liikmete kontaktidele, enamasti aga leiti nad raamatukogusid, koole, kohalikke muuseume, kultuuriasutusi ja omavalitsusi läbi helistades ning sealt nõu küsides. Kokku vastas küsitlusele 155 inimest. Vastused saadi 107 kihelkonnast ning eraldi Maardust, Viimsist, Loksalt, Toilast, Sillamäelt, Narva-Jõesuust, samuti Setomaa põhja- ja lõunaosast.
- 2) Kohalikes omavalitsustes (KOV) töötavad, oma ametikohustuste kaudu pärandi- ja turismivaldkonnaga tegelevad spetsialistid (vastused saadi 47 KOVist). Kohalike omavalitsuste küsitlustele vastanute ametid olid väga erinevad. Kõige enam oli arendus- (9) ja kultuurispetsialiste (9) ning muuseumide töötajad (5). Ainult turismivaldkonnaga tegelenuid oli vaid 2, mõlemad maakonnatasandil. Sageli delegeeriti vastamine kellelegi väljastpoolt vallavalitsust. Vastajate kirev koosseis näitab, et omavalitsuste töökorralduses on turism siiski vaid marginaalne teema. Vastuste jaotumus üle Eesti oli üsna ühtlane.
- 3) Giidid ja turismisektori töötajad (44 vastajat), kelle tegevuspiirkonnad jagunevad maakonniti¹ järgmiselt: Tartu 13, Pärnu 12, Harju ja Seto 11, Viljandi 10, Võru, Saare, Valga, Ida-Viru 9, Lääne-Viru ja Lääne 8, Hiiu ja Põlva 7, Järva 6, Jõgeva ja Rapla 4. Linnadest lisandusid Tallinn, Tartu, Narva, Pärnu ja Viljandi. 30 juhul (71%) oli vastanuil giidikogemust üle kümne aasta.
- 4) Vaimse kultuuripärandi asjatundjad – maakondlikud vaimse kultuuripärandi spetsialistid ja Rahvakultuuri Keskuse töötajad (15 vastajat).
- 5) Eri riikidest pärit välismaalased, kes on aastatel 2014–2019 osalenud Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia korraldatud Craft Camp pärandkäsitöö laagrites (49 vastajat). Tegemist oli koroonakriisi tingimustes „kättesaadava“ mitte-Eesti päritolu rühmaga, kellel on hiljutine Eestis viibimise ja siinse kultuuripärandiga tutvumise kogemus. Craft Campi laagris osalejad on tüüpiline päranditurismi sihtgrupp: need on kesk- või vanemaealised naised, kes tunnevad kultuuri ja pärandi vastu huvi ka oma kodumaal ning kellest paljud on tulnud Eestisse tagasi 2–3, harvem 4–5 korda, koostades endale ise täiendavad reisiplaanid ja külastanud omal käel mitmeid tavaturistide teedest kõrvale jäävaid piirkondi. Sihtrühmani aitas jõuda rahvusvahelisi pärandkäsitöölaagreid korraldanud Ave Matsini kontaktide võrgustik. Kõnealuse rühma vastuseid ei saa kõigi küsimuste osas laiendada koroonatõttu küsitlemata jäänud „tavalistele“, sageli juhu- või esmaturistidele. Laagrilised kujutavad endast kindlate, väljakujunenud huvidega ja ühest spetsiifilisest pärandiliigist ehk pärandkäsitööst huvitatud sihtrühma, mis kajastub ka küsitluste vastustes. Siiski annavad need vastused mõningase vaate väljastpoolt Eesti võimalustele päranditurismis ja nende võimaluste kasutatusest, samuti pärandi esitlemisest viimastel aastatel.

Vastavalt andmekaitseadusele ja kokkuleppele tellijaga ei avaldata uuringu lisades vastajate nimesid ega isikuandmeid.

Piirkondliku lähenemise alused. Materjal on piirkondlikult esitatud kahes süsteemis: nii omavalitsuste kui ka kihelkondade kaupa (joonis 1), sest mõlemal süsteemil on omad eelised ja puudused. Kihelkonnajaotus põhineb ajaloolistel rahvakultuuri piirkondadel, kajastab 20. sajandi alguse seisu ja enam ei muutu, mistõttu kõigis Eesti rahvusteadustes on allikmaterjal piirkondlikult liigendatud kihelkondlikul alusel. Kohalikud asjatundjad lähenevad pärandile tihti kihelkondadepõhiselt, kuid mittekohalikud inimesed (paljud KOVide töötajad, ametnikud, giidid) ei pruugi kihelkonnapiire teada ega oska nendega arvestada. Omavalitsuste süsteem on kaasaegne, seotud riiklike andmebaasidega, pikemas perspektiivis aga muutuv ja ebapüsiv. Hiljutine haldusreform muutis põhjalikult omavalitsuste hulka ja piire ning selle tulemusena on need väga erineva suurusega; kihelkonnad seevastu on samas

---

¹ Väga selgepiirilise identiteedi tõttu on Setomaad siinkohal käsitletud omaette üksusena.

Joonis 1. Eesti kihelkondade ja kohalike omavalitsuste piirid.

suurusjärgus üksused. Kohalikud asjatundjad võisid omal valikul vastata nii kihelkondade kui ka kehtiva vallajaotuse järgi, omavalitsusi küsitleti eelkõige nende territooriumi osas.

Kuna EAS soovib väljundit praeguste KOVide tasandil, on pärandipakkumise andmed lisas 3 esitatud nii kihelkondade kui ka KOVide põhiselt. Makrotasandil on pärandi piirkondlikul liigendamisel aluseks võetud turismifääris töö koostamise ajal kehtinud kolmikjaotus: Eesti jaguneb Põhja-, Lääne- ja Lõuna-Eestiks. Keskendatud on maapiirkondade ning väiksemate asulate pärandile, niigi hästi turundatud linnade (Tallinn, Tartu, Pärnu, Viljandi, Kuressaare) pärandit pole üldjuhul käsitletud.

Töökorraldus. Küsimustikud töötas välja töörühm ühiselt. Vaimse pärandi teemasid haldas Ave Matsin, ülejäänuid töörühma juht. Küsimustike sisu kooskõlastati EASiga ja lähtuti tellija suunistest. Küsitluste korraldamiseks lõi veebikeskkonna IT-firma Archaeovision OÜ. Küsitlused avanesid vastavalt valmimisele 5.–20. juunil 2020. Esmalt küsitleti KOVide spetsialiste, et saada vastused kätte enne suvepuhkuste aega. Kohalike asjatundjate leidmisel lähtuti osalt töörühma liikmete varasematest kontaktidest, osalt ja enamasti tuli kihelkonna kultuuripärandi osas üldpädevad asjatundjad leida projekti käigus. Seda tööd tegid Tartu Ülikooli ajaloomagistrandid. Vastuste kättesaamine nõudis oodatust rohkem pingutusi, sest mitmed eelneva nõusoleku andnud loobusid vastamisest ja neile tuli otsida asendajad. KOVide küsitlus lõppes juunikuus, teised küsitlused jätkusid augusti lõpuni. Küsitluste vastused konverteeriti veebikeskkonnast Exceli tabelitesse (see etapp oli töömahukas, sest paljud küsimused olid mitmetasandilised). Juhul kui pärandi asukoht oli lokaliseeritud vaid ühe haldusüksuse (kas KOVi või kihelkonna) põhiselt, lisati andmed teise kohta. Pärandipakkumise alaseid andmeid ühtlustati ja täiendati, lisati ning täideti liigi ja dateeringu andmeväljad. Aruande kirjutamisel tugineti peale küsitluste vastuste ka projekti täitjate ja ekspertide teadmistele ning muudele allikmaterjalidele: trükistele, andmebaasidele ja internetis leiduvale teabele.

Raport ja selle struktuur. Raporti koostamisel lähtuti tellijalt saadud suunistest. Nendest tulenevalt on väljund rakendusliku iseloomuga, kujutades endast lõppkasutajale – giididele, KOVidele ning turismisektori töötajatele ja selle arendajatele – suunatud praktilist käsiraamatut, millest võiks olla abi päranditurismi, aga laiemalt ehk ka väliturismi edendamiseks Eesti maapiirkondades. Esimene peatükk tutvustab lühidalt Eesti peamisi pärandiliike nii materiaalse kui ka vaimse pärandi osas. Teine peatükk annab lühiülevaate pärandipakkumise olukorrast: tugistruktuuridest, vajadusest ja arenguruumist. Kolmas osa, „Eesti suured lood“, koondab peamisi lugusid või teemasid, mille käsitlemine on koostajate hinnangul vajalik välituristile Eestist esmase üldpildi loomiseks. Neid teemasid võiks silmas pidada esmatuuristide puhul, samuti Eestit tutvustavate materjalide koostamisel nii trükistes kui ka veebis. Neljas osa tutvustab turistide huve – algul erinevate teemavaldkondade, seejärel rahvaste kaupa. Üldistuse aluseks on giidide küsitlused, aga ka soovitusel Eestis elavatelt vastava rahvuse esindajatelt. Viies osa annab ülevaate Eesti pärandiregioonidest ja sealsest pärandist ning piirkondade lugudest. Esmase liigenduse alguseks on võetud seni turismis praktiseeritud kolm suurt regiooni: põhi, lõuna ja lääsi, edasi on lähtutud pärandi iseloomust. Kuues peatükk annab sihtgruppidele soovitusi päranditurismi edendamiseks.

Aruande juurde kuulub 11 lisa, millest kaks esimest on esitatud koos raporti trükiversiooniga, ülejäänud on aga kättesaadavad Tartu Ülikooli repositooriumi vahendusel.²

Lisas 1 on aruande struktuuri järgides ja teemade kaupa esitatud pärandiliikide, „Eesti lugude“ ja pärandipiirkondade alane, ekspertide hinnangul olulisem soovituslik kirjandus, mida võiks kasutada Eesti pärandi ja ajaloo tutvustamisel turistidele. Valiku kriteeriumiteks on teoste üldistusaste ja teaduslik usaldusväärsus, kuid loend sisaldab ka populaarsema suunitlusega, praktilises giiditöös kasutamiseks sobivat kirjandust. Pärandipiirkondade bibliograafiasse on hõlmatud uuemad ülevaateosad suuremate piirkondade (maakondade) ja projekti raames toimunud küsitluste vastustes esile tõstetud kitsamate pärandiregioonide, samuti valikuliselt linnade kohta. Osalt on lisatud

---

² <https://datadoi.ee/handle/33/334>

ka vanemaid kirjandusallikaid, mis kuuluvad Eesti kohaloolise kirjanduse kuldvarasse. Välja on jäetud turismifääri niigi ülitugevasti hõlmatud Tallinna linna ja selle linnaosi puudutav väga arvukas kirjandus, samuti üksikute kihelkondade, valdade ja külade käsitlused. Viimaste osas pakuvad kõige terviklikumat ülevaadet suuremate raamatukogude kohaloo teemalised avariilid.

Lisa 2 tutvustab levikukaartidel mõningate olulisemate pärandiliikide, -nähtuste ja -sündmuste levikut Eestis. Tegemist pole kõikehõlmavate loenditega, vaid ekspertide koostatud valikutega. Väga arvuka arheoloogiapärandi ja looduslike pühapaikade puhul on piirdutud kõige esinduslikumate muististega; mõisate puhul on esitatud valik esinduslikumaid näiteid põhimõttel, et esindatud oleksid kõik kihelkonnad. Nii õigeusu kirikute kui ka palvemajade osas kajastavad kaardid paremini säilinud hooneid. Lahingupaikade puhul peab silmas pidama, et kahe suurima kaugemas minevikus toimunud tapluse – 1217. aasta Madisepäeva lahingu ja 1268. aasta Rakvere lahingu täpne asukoht pole teada ning et mitmed 20. sajandi suuremad lahingud ei seostu konkreetse lahingupaigaga, vaid hõlmavad suuremat piirkonda.

Lisa 3 on kohalike asjatundjate ja KOVide küsitluste vastustel põhinev andmekogu Eesti pärandiliikidest ja nende piirkondlikust jaotumusest. Exceli tabeli formaadis infot on võimalik otsida ja sorteerida tänapäevaste maakondade, KOVide ja kihelkondade kaupa, samuti pärandiliikide ja ajastute alusel. Info on esitatud lühidalt ja märksõnapõhiselt: edasisteks otsinguteks pakuvad võimalusi internet ja teatmekirjandus. Ajastute määratlemisel on silmas peetud aega, millal on kujunenud või millele on iseloomulik pärandipaiga tänini säilinud välisilme, tellija soovi järgi hõlmavad ajastumärksõnad pikemaid perioode. Mõisad, samuti keskajast hilisema tekke või üldilmega kirikud on tinglikult paigutatud perioodi 1850–1944. Kuna küsitluse eesmärk oli kaardistada maapiirkondade ja maa-asulate ning väiksemate linnade pärandit, leidub soovitusi keskmise suurusega linnade osas ebaühtlaselt. Andmebaas ei kajasta Tallinna, Tartu, Pärnu, Viljandi ja Kuressaare linnas leiduvat. Tuleb silmas pidada, et loend ei näita sellesse hõlmatud pärandiobjektide praegust olukorda ning kindlasti ei tohiks andmebaasis nimetamist käsitleda soovitusena välislaste vähem tuntud paikadesse viia ilma olukorra eelneva kontrollimiseta. Küll on asjakohase info olemasolu korral püütud ligipääsetavusega arvestada linnuste, mõisate, kirikute ja arheoloogiapärandi kaartide (lisa 2) koostamisel.

Kindlasti ei kujuta andmebaas endast kõikehõlmavat ülevaadet Eesti pärandist – see on vaid teatud läbilõige pärandi iseloomu ja liikide kohta. Kohalike asjatundjate vastustes jäid sageli esile toomata huviväärsused, mis kohalikust vaatenurgast tundusid liiga tavalised ja harjumuspärased, nt ajaloolised asumid, piirkonnaomased külad ja piirkonnas arvukad pärandiobjektid (ristipuud, tuulikud, vesiveskid, ratasristid, vanad majandushooned, nõukogude suurmajandite pärand, rannapatareid, metskonnad ja metsavahikohad jt). Kõigis kihelkondades esinevaid pärandiobjekte – kirikuid, kalmistuid, mõisaid, Vabadussõjas ning Teises maailmasõjas langenute monumente ja matusepaiku – kajastavad vastused ebaühtlaselt. Kuigi küsitlused olid suunatud välislaste huvipakkuva kaardistamiseks, mainiti vastustes sageli ka nende jaoks väheütlemaid, kohaliku eluga seonduvaid paiku ja mälestusmärke. Kuna esimese koroonaaasta kogemus näitas siseturismi jõudsat kasvu ja rohket kasutamata potentsiaali selles valdkonnas, on pole seda infot andmekogust eemaldatud. Turism maapiirkondades võiks edaspidigi kasvada mitte ainult väliskülaliste, vaid ka siseturistide arvelt.

Kuigi projektimeeskonna liikmed mõneti täiendasid küsitluste vastuseid kultuurimälestiste riiklikule registrile ja isiklikule kogemusele tuginedes, kajastab andmestik eelkõige seda, mis on tundunud oluline kohalikul tasandil. Turisti vaatenurgast olulisemate pärandiliikide kohta terviklikuma ülevaate saamiseks tuleks lisaks kasutada ekspertide koostatud kaarte (lisa 2), mis täiendavad oluliselt andmebaasi seal kajastuvate pärandiliikide osas. Arvestama peab sedagi, et andmekogu hõlmab eri tasandite vaatamisväärsusi – nii Eesti või piirkonna esmakülastajale regiooni pärandi mõistmiseks esmavajalikke objekte kui ka neid, mille puhul on silmas peetud süvahuvidega korduvkülastajaid.

Peamiselt hõlmab andmekogu materiaalselt ja vaimset pärandit. Kuigi toitlustuse, meenete ostmise ja majutusvõimaluste kaardistamine ei kuulunud projekti lähteülesannete hulka, sisaldab andmebaas ka

küsitluste vastustes sisaldunud sellekohast teavet – seda juhul kui neist nähtus teenusepakkuja konkreetsem seos pärandiga. Ebamäärasema sisuga teave – vastused küsimusele „Milliseid päranditurismiga sobituvaid ettevõtteid, sealhulgas turismitalusid oskate soovitada“, millest ei nähtu teenusepakkuja täpsem profiil, vaid üksnes firma või talu nimi, on leitav KOVide küsitluse tulemustes. Andmete kasutamisel tuleb silmas pidada, et need pärinevad 2020. aasta keskpaigast ja et seis võib kiiresti muutuda. Tegelike teenusepakkujate hulk võis juba küsitluse toimumise ajalgi olla vastustes kajastuvast suurem.

Andmekogu puhul tuleb arvestada, et selle loomine ei kuulunud otseselt projekti lähteülesannete hulka, vaid et see kujutab endast küsitluste tulemusel tekkinud ja nende vastuseid allikmaterjali formaadis kajastavat n-ö lisaväärtust. Üksikasjalikum ülevaade pärandist regioonide ja omavalitsuste tasandil ning vaatamisväärsuste liigitamine teemapakettidesse, samuti esma- ja korduvkülastajate soovituslikesse kategooriatesse jääb edasiste, piirkonnakesksete projektide ülesandeks.

Lisas 4 on esitatud ülevaade turistide huvide kohta eri teemade vastu arvandmete kujul – nii nagu see kajastub giidide antud hinnangutes. Lähtekohaks on kolm vastusevarianti: „huvitab väga“, „huvitab“ ja „ei huvita“ (metoodika kohta vt lähemalt ptk 4). Lisa 5, Eesti muuseumide andmebaas, annab ülevaate nii kultuuriministeeriumi süsteemi kuuluvatest kui ka kohalikest, sh eraalgatusel põhinevatest muuseumitest. Selle lähtekohaks on kohalikel asjatundjatelt 2020. aasta suvel saadud info, millele on lisatud kultuuriministeeriumist ja veebist leitud andmed. Niisugust, ka rohujuure tasandit hõlmavat ülevaadet Eesti muuseumide kohta pole teadaolevalt varem koostatud. Lisa 6 annab ülevaate pärandiga tegelevatest kompetentsikeskustest, mille spetsialistid võiksid turismiarendajatele ja giididele pakkuda nõustamisteenust ning mis võiksid olla partnerid edasistes arendusprojektides. Lisas 7 on esitatud ülevaade erinevatest pärandialastest andmebaasidest ja sellekohastest veebilehtedest, lisas 8 võimalikest välituristidele esinejatest vaimse kultuuripärandi valdkonnas (laul, tants, pärandmuusika). Lisa 9 esitab Tartu Ülikooli audoktori Aleksander Pluskowski (Readingi Ülikool) Suurbritannia perspektiivist antud vastused küsimustele, mis puudutavad päranditurismi arendamist Eestis, samuti sealse päranditurismi kogemusest lähtuvaid soovitusi ja nõuandeid. Lisades 10 ja 11 on toodud küsitluskavad ja vastuste Exceli formaati viidud toorandmed (v.a asjatundjate küsitlused omad – need on otsinguid võimaldaval, töödeldud ja täiendatud kujul esitatud lisas 3).

Uuringu koostamisel pole silmas peetud formaalseid, vaid sisulisi tulemusi. Autorid loodavad väga, et tehtud töö leiab ka praktilist kasutamist – et see ei jää seisma arhiivi, vaid et sellest on kasu Eesti turismisektorile ja laiemalt kogu Eestile.

1. EESTI KULTUURIPÄRANDI ELEMENDID

Eesti pärand on kujunenud aegade vältel, sisaldab eri aegadest pärit elemente ja on väga mitmepalgeline. Kohaliku kultuuri sügavama tausta moodustab läänemeresoome aluspõhi, millele läbi aegade on lisandunud eri suundadest erinevaid elemente. Eesti pärandi kujunemisel on väga olulist osa etendanud maa ajalooline paiknemine lääne ja ida piiril. Pikaajaline hõlmatus saksa kultuuriruumi on loonud aluspõhja 19. sajandi keskpaiku ja teisel poolel kujunenud euroopalikku kultuurimudelit järgivale Eesti nüüdiskultuurile. Oma jäljed on jätnud pärandile kuulumine Vene tsaaririigi koosseisu, eriti suures ulatuses aga Nõukogude okupatsioon. Eesti pärandit on väga suurel määral kahjustanud ja hävitanud sõjad – eriti varauusaegsed sõjad ja Teine maailmasõda.

Pärand hõlmab nii materiaalseid kui ka mittemateriaalseid komponente ning liigitub materiaalseks ja vaimseks pärandiks. Käesoleva uuringu lähteülesandes seatud eesmärk oli määratleda Eesti kultuuripärandi elemendid.

1.1. Materiaalne pärand

Materiaalne pärand hõlmab ainelisi minevikujäänuseid, käesoleva uuringu kontekstis maastikul, küla- või linnaruumis paiknevaid visuaalselt tajutavaid ja hoomatavaid objekte, samuti tähenduslikke maastikuelemente ja päranditähendusega loodusobjekte. Ajaloolised esemed, mida säilitavad mäluasutused, ei ole käesoleva aruande teema. Pärand on jaotatud tekkeajast lähtuvalt vanemaks (kuni Teise maailmasõja lõpuni), uuemaks (alates 1945) ja eri ajastuid hõlmavaks ehk aegadeüleseks pärandiks. Sageli on pärandiobjektid mitmekihilised ja sisaldavad eri ajastutest pärit komponente.

1.1.1. Vanem pärand

Arheoloogilised paigad. Arheoloogilised paigad hõlmavad suurema osa Eesti 11 000 aasta pikkusest ajaloost.ⁱ Turismi seisukohalt on ennekõike olulised kohad, mis on visuaalselt efektsed ja kergesti mõistetavad või varustatud seletavate tekstide ja piltidega (lisa 2: 1). Nendele kriteeriumitele vastavad esmalt kõige monumentaalsemad kinnismuistised: linnamäed ja maalinnad.ⁱⁱ Enam kui sajal muinasaegsel linnusekohal (pärit ajavahemikust u 850 aastat eKr kuni 13. sajandi algus), on sageli säilinud kaitseehitiste (vallide ja vallikraavide), harvem ka teiste rajatiste – kaevude, ahjuvarede, väravakohtade jäänuseid. Linnuste suurus ja kuju on ajas muutunud, paealal olid kaitseehitised enamasti paest, mujal puidust ja mullast, liivast või kruusast. Esiajaloolised kivilalmad, eriti kivikirst- ja tarandkalmad on maastikul sageli selgelt eristuvad ja vahel rekonstrueeritud (Jõelähtme, Uusküla jt) või eksponeeritud kaevamiste järel põhikonstruktsioonidena (Jaagupi, Kõmsi jt).ⁱⁱⁱ Erandlikult on turisticõbralikuks tehtud ka üksikuid asulakohti – osaliste rekonstruktsioonide (nt hoonepõhjad ja kaev Lehmjas) või seletustega varustatud õpperadade (kiviaja õpperada Sindi-Lodja kiviaja asulakohtadel) abil.^{iv} Lisaselgituste puhul võivad huvi pakkuda teisedki muistiseliigid (lohukivid, keskaegsed külakalmistud, kiviristid jt).^v

Kivilinnused ja linnakindlustused. Kivilinnuseid ehitati Eestis 13.–16. sajandil.^{vi} Linnused võimaldavad tutvuda kindlusarhitektuuriga, mõista toonast sõjakunsti, paiga lugu ja igapäevaelu. Linnused ja nende varemed on säilinud eri määral (lisa 2: 2), kuid ka varemed ja linnuseasemed kujutavad endast atraktiivseid pärandipaiku. Varemed jäävad sageli suuremates linnustes (Kuressaare, Rakvere, Haapsalu, Narva) olevate atraktiivsete külastuskeskuste varju ja nende tutvustamisel lasub suurem vastutus heade teadmistega giidil. Linnuste ja nende varemete tutvustamisel on tähtsad nii kirjutatud ajaloo andmed kui ka arvukas ja sageli värvikas kohapärimus. Tähelepanuväärsed on keskaegsete ja

varauusaegsete linnade kaitserajatised – linnamüürid ja tornid.^{vii} Viimastest monumentaalsemad on Tallinna linnamüür ja 17.–18. sajandi bastionid, mis on eriti hästi säilinud ja vaadeldavad Narvas. Linnakindlustuste jäänuseid on säilinud ka Tartus, Viljandis ja Pärnus.

Mõisahooned, mõisasüdamed ja -pargid. Mõis on Eesti maastiku oluline tunnuselement, millega seostub enamasti ka ümbritsev pärandmaastik pargi ja abihoonete kujul.^{viii} Mõis on ühelt poolt baltisaksa kultuurimälestis, teisalt peegeldab see eestlaste kunagist elukorraldust. Mõisaarhitektuur on hästi vaadeldav ja mitmekihiline. Peale piirkondlike erinevuste arhitektuuris (Põhja-Eesti suured vs. Lõuna-Eesti väiksemad hooned), erinevad need ka ehitusmaterjalide, ehitusmeistrite ning nende taseme ja hoonete praeguse seisukorra poolest, kõigil neil on ka oma lugu. Mõisad tõid Eestisse pargikultuuri, mis perifeerias arenes omasoodu, kuid on üsna rikkalikult säilinud ja nii on praegu hooldatavate mõisaparkide kaudu võimalik tajuda toonaseid ideid. Mõis avab end ka interjööri kaudu, mis peegeldab elustiili. Viimase kümnendi jooksul on avastatud (ja paljus taastatud) hulganisti lae- ja seinamaalinguid. Tänapäeval on mõisatel väga erinevaid funktsioone, mis ilmestab seda, kuidas algse otstarbe kaotanud hooneid saab taaskasutada. Paljud mõisad on eravaldues ning nende sisemusega saab tutvuda vaid omaniku loal (lisa 2: 3). Turisti jaoks on kõnekad ka varemets mõisad – märk kadunud hiilgusest ja suhtumisest pärandisse. Mõisapärandi tutvustamisel tuleks senisest enam kasutada arvukaid rahvaluulekogudesse talletatud pärimuslugusid nii isikutest kui ka olustikust. Majandushoonete funktsioonide tutvustamisega saab näitlikult lahti jutustada nii põllumajandusliku suurtootmise ajalugu kui ka kunagist tavalist mõisaelu.

Kirikud jt sakraalhooned. Eesti religioosne arhitektuuripärand on väga eriilmeline, seondudes tugevalt meie asendiga lääne ja ida, luterluse ja õigeusu vahel. Sakraalarhitektuuri pärand hõlmab luteri ja õigeusu pühakodasid (lisa 2: 4, 5), mõisakabeleid (nii mõisate juures kui ka kalmistutel) ja mitmesuguseid palvemaju (lisa 2: 6). Hästi on säilinud kihelkonnakirikud, mis on sajandeid olnud kogukonnaelu keskuseks. Keskaegsete kirikute ehitustraditsioonid seostuvad nii Saksamaa kui ka Skandinaaviaga. Keskaegsete kirikutega liituvad rohked legendid (sh lood kellegi sisseüürimisest ja seeläbi hoone nime saamisest). Õigeusu kirikutega seoses võiksid jutuks tulla 19. sajandi usuvahetuse ja venestuse teema. Kloostritest tegutsevad Pühtitsa nunnaklooster, selle filiaal Vasknarvas ja taasavatud Pirita klooster. Luterliku Eesti alal on säilinud 19. sajandist pärinevaid vennastekoguduste palvemaju. Setomaa üks tunnusjooni on külatsässonad, millega seonduvad tsässonapühad, vastav kombestik ja uskumused.

Pärandmaastikud. Pärandmaastikuna võime käsitleda mingi piirkonna jaoks iseloomulikku maastikku.^{ix} Esile tuleks tuua eri aegade kihistusi oma lugudega. Maapiirkondade pärandmaastikud põhinevad sageli põllumajandusajalool. Maastiku agraarsust väljendavad mõisad, kolhoosikeskused, talude asustusstruktuur ja kõlvikute mitmekesisus. Siia lisanduvad kultuuriga seotud maastikuobjektid, nagu kirikud, koolihooned, kalmistud jms. Seal, kus pärandiobjektide tihedus on suur, saab rääkida „väärtuslikest maastikest“ (need määratleti 2000. aastate alguses).^x Pärandmaastikega seondub Eesti rahvusmaastike teema. Eesti Vabariigi 100. juubeliks valiti Eesti Looduskaitse Seltsi eestvõttel rahvusmaastikud, kus põimuvad loodus ja kultuur. Sageli on sellised kohad leidnud kajastust nii kujutavas kunstis kui ka kirjanduses. Võimaluse korral väärib esiletõomist kontrast 1960.–1980. aastate maaparanduse käigus tekkinud, sageli söötis ja võsastunud põllumassiivide ja väheste säilinud sõjajärelsete, Eestile ajalooliselt omaste pärandmaastike vahel.

Pärimuspaigad looduses. Vanem pärimus kajastab maarahva uskumusi ja suhet loodusega. Eesti maastiku ja asustuse eripäradest lähtuvalt leidub igas maakonnas looduslikke pärimuspaiku – rannikualadel rohkesti kive ja kivikülve, sisemaal järvi, jõgesid, puid, mägesid-orge. Kõikjal on allikaid, samuti eri tüüpi pühakohti. Rohkesti on pärimusobjekte kunagiste liiklussoonte ääres, mis praegu aga asetsevad vahel üsna kõrvalistes paikades. Sõltuvalt kultuurilistest hoovustest ja ajaloosündmusest on paikadega seotud eripalgelisi ja rikkaliku algupäruga lugusid, näiteks haakuvad kivide ja reljeefsete pinnavormidega hiiumuistendid (piirkonniti Kalevipoeg, Tõll, Leiger või naishiud), liivakivikoobastega seostuvad vanapaganajutud, üksikute suurte puudega liituvad lood Rootsiki kuningast või Vene keisrist

jne. Mõnedes paikades on olnud kokkupuuteid mitmesuguste vaimolenditega (nt eksitaja, haldjad). Eripalgeline ja Eestile omane pärimus järvede, puude ja mägede rändamisest on muistse hingestatud loodusetaju järelkaja.

Looduslikud pühapaigad. Looduslikud pühapaigad (lisa 2: 7) asuvad eesti vanema kultuuripärandi lahutamatu osana materiaalse ja vaimse kultuuri piirialal.^{xi} Hinnanguliselt võiks neid olla säilinud tuhatkond. See piirkondlike erinevustega muististerühm hõlmab hiiekohti ja pühapuid, ohvrikive, -allikaid ja muid pühasid paiku. Hiieks kutsutud kohad on tunnuslikud tasase ja kividerohke maastikupildiga Lääne- ja Põhja-Eestile. Paljud pühapaigad on seotud pärimusega ravimisest ja/või ohverdamisest, samuti hoiatavate lugudega nende kahjustamisele või hävitamisele järgnenud üleloomulikest karistustest. Üks tuntumaid pühapaiku oli Võhandu ehk Pühajõgi, mida peeti pikse elupaigaks ning kuhu veel 1642. aastast pärit teate kohaselt ohverdati hea ilma saamiseks lapsi ja härgi.^{xii}

Kultuuristatud maastikega Euroopa südaaladel, samuti Venemaal, on looduslikud pühapaigad enamasti kas unustatud või omandanud kristliku tähenduse, seostudes mõne pühaku kultusega.^{xiii} See kajastub ka nende sageli muudetud välisilmes: allikad on saanud kaevudeks, lisatud on rist või pühakuju. Kuna Eesti looduslikud pühapaigad on säilitanud oma loodusliku välisilme ja pärimus ei ole segunenud kristliku traditsiooniga (erandiks on õigeusuline Setomaa), võiksid need muistised nii kultuuri- kui ka loodusturismi vaatepunktist pakkuda erilist huvi minevikuga sidet otsivatele külalistele linnastunud ja loodusega sideme kaotanud Euroopa maadest. Kuigi looduslike pühapaikade kasutamine 19. sajandil – 20. sajandi algupoolel üldiselt hääbus, on see 1980. aastate lõpust uue lainena taas elavnenu. Eestis on praegu teoksil looduslike pühapaikade riiklik inventeerimine.

Ilusad iseloomulikud külad ja külatüübid. Küla on Eesti kultuuri aluskiht, põllumajanduslik eluviis on siinsele alale olnud sajandeid tunnuslik. Kuigi 20. sajandil toimunud linnastumine viis suurema osa eestlastest elama linnadesse, on paljud ajaloolised külad ja külatüübid tänini säilinud. Sageli on vanad talud kasutusel n-ö teise koduna. Eesti küladel ja külatüüpidel on regionaalsed eripärad – nii leidub sumbkülasid rohkem Saaremaal ja Lääne-Eestis (nt Koguva) ja tänavkülasid Peipsi ääres vanausuliste piirkonnas. Lõuna-Eestis valitseb hajusam asustusviis. Põhijoontes ajalooliselt säilinud külastruktuur ja taluarhitektuur ilmestavad Eesti maastikku: nende abil saab avada külaelu toimimist.

Eestile omased talukompleksid. Eesti eriilmelise taluarhitektuuri kaubamärk võiks olla rehielamu: see on vaid meil ja Põhja-Lätis esinev hoonetüüp.^{xiv} Piirkondlike eripäradega joonistuvad taluarhitektuuris selgelt välja Põhja-Eesti, saared ja Lõuna-Eesti (sarnane Põhja-Lätiga). Pärast 1920. aasta maareformi rajati endistele mõisapõldudele ligi 50 000 uut asunikutalu. Talukompleks annab võimaluse tutvustada, kuidas talus elati, millised on olnud ruumid, sisustus ja ehitustavad, samuti selgitada abihoonete otstarvet. Huvi pakuvad sanitaarnormid (käimlad). Taluarhitektuuri uuemaks nähtuseks on mõisate eeskujul rajatud taluhäärberid, rannikul kaptenimajad. Paraku on eraomandis talukompleksidega lähem tutvumine sageli keeruline.

Vanapäraselt säilinud keskused. Kui ajalooliselt on Eestis elatud peamiselt taludes, siis paljudesse kohtadesse on kujunenud ka omalaadi väikekeskused, mis kannavad endas mitmeid asustusloo kihistusi. Olenevalt asula tekkest ja ajaloost võivad need olla üsnagi eripalgelised. Nii võime paljude mõisakeskuste ümber tekkinud asulate puhul vaadelda kohalugu mõisaajast kuni kolhoosikorra lõpuni. Kihelkonnakeskus hõlmab kirikut, pastoraati ja kalmistut. Sageli on kirikute juurde tekkinud alevikud, millest mõned on saanud väikelinnadeks. Nii mõisate juures, alevites kui ka väikelinnades võib leida huvitavat tööstuspärandit.

Sõjaeelsed ühiskondlikud hooned. Eesti alade kooliajalugu on mitmetahuline: 19. sajandil avati nii mõisa-, kihelkonna- ja õigeus- kui ka ministeeriumikoolid. 20. sajandi alguses lisandusid erakoolid ja koolimajad muutusid suuremaks, rohkelt maakoolid ehitati 1920.–1930. aastatel. Säilinud rikkalikku kooliarhitektuuri pärandit ei oska aga asjatundmatu silm tihti märgata.^{xv}

Üsna palju on säilinud ka vallamajaks ehitatud hooneid.^{xvi} Omavalitsused olid omamoodi pinnaseks, mis valmistasid Eesti rahvast ette iseseisvumiseks 1918. aastal. Rahva- ja seltsimajad olid kohaliku kultuurielu keskuseks kuni nõukogude aja alguseni, sageli hiljemgi. Pärandiks on muutunud ka omaaegsed külapoed nagu ka kõrtsid, mis täitsid lisaks kokkusaamiskohale tihti postijaamade ülesannet ja olid esimesteks kauplusteks ning tänapäeva mõistes infovahetuspunktideks. Konkreetsete, eri funktsioonidega hoonete varal saab lahti rääkida sajanditaguse ja varasemagi ühiskonnaelu toimimist.

Sõjaeelsed põllumajandushooned. Kuna Eesti ala on ajalooliselt olnud agraarmaa, on meie maastikul säilinud arvukalt erinevaid põllumajandushooneid (siinkohal on mõeldud taluarhitektuuri väliseid hooneid). Sageli on need seotud mõisaga, kuigi selle peahoonet ei tarvitse enam alles olla. Siiski võivad mõisaansamblist olla säilinud laudad, tallid, aidad (ka magasiaidad), sepikojad, rehed, meiereid, tuule- ja vesiveskid, viinavabrikud jms. Kõik need kuuluvad kultuuripärandi hulka. Tihti on ajalooliste põllumajandushoonete funktsioon nüüdseks muutunud, neist on vahel saanud majutus-, toitlustus- jm asutused – osa turismi infrastruktuurist. Omaette ehitiste rühm on veskid: kivikerega hollandi tuulikud, saarte puidust pukktuulikud ning vesipaisuga vesiveskid, mida eriti leidub Lõuna-Eesti jõgede ääres.

Sõjaeelsed tööstushooned ja -rajatised. Omaette pärandiliigi moodustab tööstuspärand.^{xvii} Kuigi Eesti pole ajalooliselt olnud industriaalmaa, on kohti ja piirkondi, kus tööstuspärandi hulk on märkimisväärne. Siin tuleb esile tõsta Ida-Virumaa põlevkivi kaevanduspiirkondi, kus on tööstushooneid 20. sajandi erinevatest perioodidest. Tööstushooned on seotud erinevate tööstusharudega: elektri tootmise, turba- ja fosforiidi kaevandamise, klaasi- ja tsemenditööstuse, metsatööstusega jmt. Tööstusarhitektuuri näited hõlmavad nii arhitektide tippsaavutusi kui ka tüüpprojektide järgi rajatud. Mõnest suurest kompleksist on annab tunnistust monumentaalne korsten (Leevaku tellisetehas, Rakke lubjatehas).

Vana transporditaristu. Uute maanteetrasside kõrval on säilinud ajaloolisi maanteelõike, mõisasüdamesse viivaid alleesid ja postiteid (nt vana Tartu–Võru maantee). Sillad, sh postiteede sillad vanad mõisasillad ja varajased betoonsillad (nt Kasari vana sild) on maastikuarhitektuuri oluline komponent. Puitsillad on enamasti hävinud, 19. sajandi kivisildadest kuuluvad mõned ehitismälestiste hulka (Kuressaare, Kostivere jne). Mitmed suurtel maanteedel asuvad sillad on põneva ajalooga. Esimene raudtee valmis Eestis 1870. aastal, sealt alates kuuluvad meie maastikupilti ka raudteejaamad ja nende abihoonete kompleksid (veetornid, pagasihoidlad jt). Kunagi väga tihedast kitsarööpmeliste raudteede võrgust on enamasti säilinud vaid tammid. Tuletornid kui osa meresõidu ajaloost näitlikustavad nii meresõidu kui ka tööstusarhitektuuri arengut. Rannarahva elust jutustavad sadamad koos sealsete ehitistega, paadi- ja võrgukuuride ning lautritega.

Linnade vanad puitasumid. Eesti üks eripärasid on sageli terviklike asumitena säilinud vana 19. sajandi II poole – 20. sajandi algusveerandi puitarhitektuur.^{xviii} Mujal maailmas sellist ei leidu ja isegi naaberriigi Läti puitasumite üldilme on teistsugune). Lõuna- ja läänepoolses Euroopas on hooned enamasti kivist või *fachwerk*-konstruktsioonis. Põhjamaades lammutati paljud vanad puitlinnaosad 1970.–1980. aastate uusehitusbuumi ajal ja sealne säilinu on teistsugune kui Eestis. Vanad linnaosad ja hooned võluvad nii nukumajadeks renoveerituna kui ka oma ajalooõngulises eheduses. Esile toomist väärivad ajalooliste puitlinnaosade eripärased lood,^{xix} aga ka nende säilimise põhjused ning uuemad arengud ja ohud – gentrifikatsioon ja uusarendused ajaloolistes linnaosades.

Vanem militaarpärand. Varauusaja osas väärivad tutvustamist Põhjasõja suurte lahingute paigad (lisa 2: 8) – need on kõnekad vene ja rootsi turistidele. Tsaariaja (1710–1917) militaarpärandist on imposantsemad 20. sajandi algul rajatud Peeter Suure Merekindlus, mis koosneb Tallinnast nii läänes kui ka idas paiknevatest rohkearvulistest erinevatest kindlustustest ja patareidest, Stebeli patarei Sõrves ning mitmed kordonid (Heltermaa) ja kasarmud (Krasnojarski polgu kasarmud Tartus ja Pärnus).^{xx} Sõjaeelsest ajast on säilinud osa Väraska Põhjajalagrist, sh sealsed kasarmud, samuti Tartu lennukiangaarid.

1.1.2. Uuem pärand (Teine maailmasõda ja hilisem)

Teise maailmasõja ja metsavendluse pärand. Uuemas militaarpärandis (lisa 2: 8, 9), millest enamus asub Põhja-Eestis ja saartel, on esindatud nii kohad (peamiselt lahingupaigad) kui ka rajatised – erinevad kindlustused, kaitsekraavid, patareid, sõjaväelinnakud jt^{xxi}, aga ka ühishauad ja mälestusmärgid.^{xxii} Eraldi tuleks nimetada Sinimägede memoriaali Vaivaras ja Tehumardi lahingu monumenti Saaremaal. Sõjajärgset metsavendlust tähistavad taastatud punkrid (nt Põrgupõhja Raplamaal, Ennuksemäe Viljandimaal, Metsavenna Varstus), rohked mälestuskivid ja hukkunud metsavendade memoriaal Vastseliina kalmistul.^{xxiii}

Terrori- ja hukkamispaigad, koonduslaagrid. Eesti vallutajad on oma võimu tihti kehtestanud terroriga.^{xxiv} Hiljuti valminud kommunismiohvrite memoriaali mälestussein Pirital koondab tuhandete terrori käigus hukkunute, s.t mõrvatute, vangistuses või asumisel surnute nimesid, mida täiendatakse jooksvalt. Nõukogude okupatsioonija terroritegude toimumispaikade tähiseid leidub Eestis kõikjal. Saksa okupatsioonivõimude poolt Eestisse rajatud koonduslaagrite paiknemiskohad tähistati üldjuhul juba nõukogude ajal, neist tuntumad on Klooga ja Jägala Harjumaal ning Ereda Ida-Virumaal. Harjumaal Kalevi-Liival on tähistatud holokausti ohvrite hukkamiskoht. Märkimist vääriks ka Vabadussõja ajal Eestisse taganenud Judenitši armee tüüfuseagse interneerimise ja hävimisega seotud paigad Ida-Virumaal.

Sõjajärgsed tähelepanuväärsed ehitised ja uuslinnaosad. Sõjajärgse ehituspärandi hulka kuuluvad Stalini-aegsed rajoonikeskused ja kultuurimajad, Sillamäe linn kui stalinistliku arhitektuuri tervikansambel, tööliselamud, aga ka tüüpprojektide järgi ehitatud hilisemad korterelamud – nn hruštšovkad ja paneelmajad ning viimastest koosnevad suured magalarajoonid.^{xxv} Teadvustamist vääriks uute linnaosade tekkimise asjaolud, korterite jaotamise poliitika, aga ka arhitektuuri seosed ideoloogiaga ja arusaamadega ideaalsest ühiskonnast (nt hruštšovkade imeväikesed köögid).

Hilisemat väärisarhitektuuri esindavad Tallinnas nt Tallinna Tehnikaülikooli hoonete ansambel, laululava, linnahall ja lillepaviljon. Ilmekad on uued muuseumid (ERM, KUMU). Uuemaid koolihooneid on peale funktsionaalsuse sobitatud keskkonna ja kohalooga (nt Heimtali kool ja võimla on seotud mõisa ringtalliga, Viljandi riigigümnaasium sõjaeelse Valuoja kooliga). Ärihoonetest kerkivad esile kultuurikeskuseks rekonstrueeritud Rotermanni kvartal (Must maja, jahulaod ja laudsepa töökoda), suure klaaspinnaga SEB panga hoone ja Kawe Plaza Tallinnas. Elamukultuuri head näited on Tartu Tigutorn, Jõekaare elamurajoon ja Emil Urbeli neofunktsionalistlikud elamud.

Nõukogude aja tööstushooned ja -rajatised. Nõukogude ajal suurenes Eestis tööstuse osakaal ning rajati suur hulk tehaseid ja tööstuskeskusi, eriti Põhja-Eestis. Sageli pärinevad nende alged sõjaeelsest perioodist, kuid nüüd kasvasid need märkimisväärselt. Tekkisid terved linnajaod ja linnad, kus ehitati terviklikult välja tööstus- ja elamupiirkond (nt Kohtla-Järve kaevanduslinnakud). Enim huvi pakuvad kohad, kus nõukogudeaegsed tööstushooned ja rajatised on säilinud komplekselt. Pärandi osaks on saanud Ida-Viru vanad kaevandused ja tuhamäed. Maal võiksid huvi pakkuda vanad saekaatrid, kohalikud väikeelektrijaamad (Leevaku, Saesaare) ja turbatööstused.

Nõukogude aja põllumajanduse pärand tekitab siiani paljudes vastakaid tundmusi. 1990. aastatel levisid arusaamad, et see kõik tuleks unustada. Siiski on ehitised oma ajastu ja ühiskonna peegel ning pealegi on paljud objektid toonaste tipparhitektide looming. Endised kolhoosikeskused, nüüdseks küll tihti lagunened, esindavad modernistlikku ja postmodernistliku arhitektuuripärandit (nt kolhooside ehituskontorid ja nende peahooned Kuressaares, Tsoorus ja Raplas). Samas võivad lagunevad või pooleldi laiali tassitud suurhooned ja tootmiskompleksid (laudad, kuivatid, laohooned) olla ka šokiturismi objektideks. Tutvustamist vääriks majandite abihooned ja linnakud koos tootmishoonete, klubide, lasteaedade ja elamutega. Vanemale põlvkonnale nii loomulikuna näivad hoonetüübid on uued ja erilised nii noortele kui ka välituristidele. Suurmajandite pärandi tutvustamisega võiksid

kaasneda lood ühismajanditest – nende loomise seosed eelnenud küüditamistega, ülim vaesus ja orjatöö kolhooside algusaegadel, heaolu tõus maal 1970.–1980. aastatel, samuti ühismajandite kokkuvarisemine pärast Eesti iseseisvumist ja idaturu äralangemist.

Nõukogude armee pärand. Nõukogude ajal rajati rohkelt militaarobjekte (lisa 2: 9) üle Eesti, eriti aga rannikupiirkondades – ligi 800 paigas kokku u 1565 sõjaväelist objekti.^{xxvi} Nüüdseks on need enamasti hüljatud, rüüstatud ja lagunened, vahel kasutusel muul otstarbel. Militaarobjektid sobivad üldjuhul ekstreemturismiks ning nende külastamine nõuab ettevaatusabinõusid. Muinsuskaitse eksperthinnang on koostatud 29 objektile, mis võiksid omada kultuuriväärtust ja pakkuda huvi avalikkusele.^{xxvii} Säilinud on rajatisi endistes raketibaasides (Kadila ja Rohu Lääne-Virumaal, Pahlala Raplamaal, Türisalu Harjus, Sänna Võrumaal jpt), õppe-, komando- ja sidekeskusi (Reinevere jt), tehnilisi vaatlusposte (Ramsi jt), lennuvälju ja abilennuvälju (Vatla, Kuusiku jt).^{xxviii} Eriti tähtis militaarobjekt oli tuumaallveelaevade baas Paldiskis. Omanäoline on Hara allveelaevade baas Harjumaal, kus on taastatud Nõukogude mereväelast kujutav seinapannoo. Jõgeva maakonnas külastatakse Utsali polügooni ala jt.^{xxix}

Kuna enamik Eesti rannikust oli nõukogude ajal piiritsoon, leidub Soome lahe ning Hiiu- ja Saaremaa rannikul, heades merevaatega kohtades kümneid piirivalvekordoneid (nt Ojaküla) ja vaatluspunktide varemeid.^{xxx} Osa neist on nüüdseks eravalduses ja ümber ehitatud. Tallinna lähedal Kosel asuvat ENSV kõrgemale juhtkonnale sõjaolukorraks rajatud tuumavarjendi kompleksi soovitakse lähitulevikus rekonstrueerida. Nõukogude sõjaväelennuväljadest saab külastada Raadi lennuvälja Tartus. Kuna nõukogude militaarpärandit ei ole Eesti riigil võimalik ja ka mõtet säilitada täies mahus, on paljud 20. sajandi sõjalisel otstarbel rajatud ja oma kaduvuses atraktiivsed rajatised vaadeldavad veel vaid mõne kümnendi jooksul. Turistidele võib huvi pakkuda ka militaarteemade argine pool: kohalike ja sõjaväelaste suhted, sõjaväe abimajandid jmt.

1.1.3. Eri aegade pärand

Kalmistud. Keskajal olid kalmistud kirikuaedades, kuid maeti ka kirikutesse, kus aadlike haua tähistavad paest hauaplaadid. Põhja- ja Lääne-Eesti kirikuaedades on säilinud jõukate talupoegade paest ratasriste, peamiselt Rootsi ajast. Kirikute juurde, kirikutesse ja asulatesse matmine keelati Vene tsaaririigis tervishoiu kaalutlustel 1771–1773 ning asulatest vähemalt 300 sülla (u 600 m) kaugusele tuli rajada uued surnuaiad. Nii said alguse tänapäevased kihelkonna- ja paljud linnasurnuaiad, mis nüüdseks on jäänud linna sisse. Siiski jätkus Eestimaa kubermangus matmine ka kirikuaedadesse ja traditsioon püsib tänini.

Kalmistutel põimub religioon kunstiajaloo ja piirkondlike eripäradega. Lisaks on oma roll looduskeskkonnal – näiteks lubjakivist kauneid ausambaid leiame pigem Põhja- ja Lääne-Eestist. Eesti surnuaiad on tihti suured ja siis ruumiprobleemi ei teki. Kuna sageli puudus vajadus ülematmiseks, võib kalmistutelt leida hauatähiseid 19. sajandist. Piirkondlikest eripäradest on silmatorkavaim vanausuliste kalmistukultuur. Omanäoline kalmistuliik on perekonnakalmistud. Sadakonnast baltisakslaste perekalmistust on paljud hävinud, samas näiteks Jõgeveste mõisa kalmistul tegutseb väike muuseum. Eestlaste talukalmistutest on tuntuim C. R. Jakobsoni perekalmistu Kurgjal. Eesti kultuuriajaloo suurkujud puhkavad peamiselt linnakalmistutel (Tartus Raadi, Tallinnas Metsakalmistu).

Mälupaigad ja monumendid. Eesti arvukad mälestusmärgid kõnetavad erinevaid kultuurigruppe. Vabadussõjas langenute mälestusmärgid püstitati kõigis kihelkonnakeskustes, sageli on seal ka Esimeses maailmasõjas langenute nimed. Nõukogude ajal Vabadussõja monumendid enamasti hävitati, kuid pärast Eesti iseseisvudes on need taas taastatud. Turiste võiksid eriti kõnetada vabadussammaste hävitamise, säilinud detailide peitmise ja taas päevavalgele toomise lood. Vabadussõda meenutab ka monumentaalne Paju lahingu mälestussammas. Omaette kihistus on arvukad nõukogude ja saksa sõdurite sõjahauad Teisest maailmasõjast. Metsavendade mälestusmärke

võiks tutvustada konkreetsete isikulugude kaudu. Välis turistidele pakuvad erilist huvi kuulsate kaasmaalastega seonduvad monumendid ja paigad (vt lisa 2: 10), Eesti ühe omapärana aga ka lauluväljakud ja vabaõhulavad.

Muuseumid ja erakogud. Eesti muuseumide^{xxxi} seas võib eristada riiklikke keskmuseume (ERM, KUMU, Ajaloomuuseum, Vabaõhumuuseum), maakonnamuuseumid ja kohalikke muuseumid. Kesksete muuseumite nüüdisaegne heatasemeline ekspositsioon väärivad kindlasti tutvustamist. Maakonnamuuseumite tase on ebaühtlane: uuendamata ekspositsiooniga ja eripäradud muuseumid ei ole kuigi atraktiivsed. Arvukates kohalikes ja eramuuseumites võib võluda vahetus ja intiimsus, samuti entusiastid värvikas isik. Militaarajaloolise uurimistöo keskus on Viimsis asuv hea püsiekspositsiooniga Eesti Sõjamuuseum. Kohalikud sõjamuuseumid – Eesti Vabadusvõitluse Muuseum Lagedil, Hiiu maa Militaarmuuseum Tahkunas, Vaivara Sinimägede muuseum, Sõrve Militaarmuuseum jt – on tihti keskendunud sõjandusteemaliste esemete koondamisele. Eesti ajaloo oluliste, kuid mujal tundmatute isikute majamuuseumid, mälestuskivid ja -tahvlid, samuti koolimuuseumid ja muuseumitoad, mis on olulised kohalikul tasandil, esmakülastajatest üldhuvidega välis turistidele enamasti huvi ei paku. Nende puhul siin võiksid sihtgrupiks olla kultuurihuvilised siseturistid.

Veelune pärand moodustab täiesti omaette, Eestis samuti rikkaliku pärandivaldkonna. See hõlmab läbi aegade Eesti vetesse upunud laevade vrakke, millest suurem osa pärineb 19. ja 20. sajandist, seostudes eriti Esimese ja Teise maailmasõjaga. Mainida tuleb ka siseveekogusid, mille põhjast otsinguvahendi kasutajad püüavad leida arheoloogilisi esemeid. Erilise piirkonna moodustab Peipsi ja Pihkva järve läänerannik, kus arheoloogiapärand on veetõusu tõttu jäänud vee alla. Kuna tegemist on väga kitsaid huvigruppe (sukeldujad, hobidetektoristid) puudutava nišivaldkonnaga, ei leia veealuse pärandi temaatika käesolevalt rohkemat käsitlemist. Selle pärandiliigiga tegelevad Muinsuskaitseamet ja Eesti Meremuuseum.

1.2. Vaimne pärand

Vaimne kultuuripärand ehk elav pärand on põlvest põlve edasi antud teadmised, oskused, kombed ja tavad, mis on kogukondadele omased ja olulised ka praegusel ajal. Vaimset pärandit määratleb rahvusvaheline Vaimse kultuuripärandi kaitse konventsioon,³ millega Eesti ühines 2006. aastal. Eestis on paljude pärandioskuste tundjaid ja edasikandjaid veel piisavalt. Samuti on mitmes piirkonnas säilinud eriomane kultuuriruum, mida võib kasutada Eesti kui päranditurismi sihtriigi tuntuse tõstmiseks. Vaimne kultuuripärand kannab kogukondade identiteeti ja on seepärast oluline kultuurilise mitmekesisuse väljendaja. Vaimne kultuuripärand võib olla ainulaadne, nagu seto leelo või piirkondlik murdekeel, või laialt levinud, nagu marjul käimine või jaanipäeva pidamine. Eestis tegeleb vaimse pärandi kaardistamise ja hoidmisega Eesti Rahvakultuuri Keskus⁴ ning osa meie vaimsest pärandist on kantud keskuse hallatavasse vaimse kultuuripärandi nimistusse.⁵ Vaimset pärandit on päranditurismi kontekstis otstarbekas rühmitada järgmiselt: 1) pärandinähtused, 2) pärandisündmused – turisti jaoks atraktiivsed massiüritused, 3) osalustegevused ja pärandisidusad teenused.

1.2.1. Pärandinähtused

Kohapärimus. Kohapärimus on lai valdkond, mis hõlmab nii muistendeid (rahvapärastel „legendel“) kui ka kombekirjeldusi ja mälestusi. Sellega võivad seostuda maastik, veekogud, asustusüksused, hooned, loodusobjektid jpm.^{xxxi} Jututüüpe (sh rahvusvahelisi rändmotive) on Eestis tuntud arvukalt ja nende levik pole ühtlane. Viru-Järva alal on näiteks levinud jutud pruudi/taburikkuja kiviks muutumisest,

³ <https://www.riigiteataja.ee/akt/12736412>

⁴ <https://rahvakultuur.ee/>

⁵ <https://rahvakultuur.ee/vkp/nimistu/>

Eesti muuseumide veebivärava MUIS vahendusel.⁶ Rahvarõivaste alane info on peale arvukate trükiste kättesaadav Eesti rahvarõivaste veebiportaalis.⁷ Kõige suurem tegutsevate meistrite ja toimuvate käsitöösündmuste andmekogu on Eesti Rahvakunsti ja Käsitöö Liidul.

Eesti toit kui pärandinähtus. Eesti toit^{xliv} on osa nii materiaalsest kui ka vaimsest kultuuripärandist, hõlmates endas konkreetsete roogade kõrval ka piirkondlikult eripäraste toiduainete kasvatamise, toidu valmistamise ning söömisega seotud oskusi ja tavasid. Traditsioonilise toidu tuumiku moodustavad mitmesugused talurahvale omased teraviljatoidud, mille kõrvale söödi soolatud kala ning liha- ja piimatoite. Alates keskajast on mõisate ja linnade vahendusel Eesti toitu tugevalt mõjutanud saksa kulinaaria, läänepoolses Eestis ka rootsi ja idapoolses Eestis vene toidutavad. Tänni säilinud piirkondlikest eripärastest (lisa 2: 11) võib välja tuua näiteks Võru- ja Setomaa kohupiimajuustu ehk sõira, Mulgimaa korbid, pudru ja kama, Peipsimaa sibula, saarte tangu- ja jahuvorstid ehk makid ja odrajahust kähkid. Kokkuvõtliku ülevaate Eesti toidupärandist leiab Maaeluministeriumi hallataval veebilehel Eesti Toit.⁸

1.2.2. Pärandisündmused

Traditsioonilised kohalikud rahvaüritused tänapäeval. Enamus kohalikest rahvaüritustest (lisa 2: 13) toimub suvisel perioodil. Peamised neist on laadad (lisa 2: 12), traditsiooniks saanud pärimus- ja koorimuusika sündmused, piirkondlikud tähtpäevad (kihelkonna-, koha- ja kodukandipäevad), samuti temaatilised, sageli kohaliku toidu pakkumisega seotud sündmused (nn festivalid).

Pikaajaline laatade traditsioon püsib laialdaselt tänapäevalgi. Kohaliku mõjuga väiksemate laadapäevade kõrval on mitmeid suuri pika traditsiooniga müügisündmusi. Paljudel neist on võimalik leida kohalikke kaupu, nautida pärimusmuusikat ja -tantsu. Tähelepanu vääriavad kindlasti Avinurme laat (jaanipäeval), Hauka laat (augusti alguses), Paunvere suur väljanäitus ja laat (septembri keskpaigas), Lindora laat (alati 28. oktoobril), Mardilaat (novembri esimeses pooles) ja hansalaadad. Lisaks sellele toimub arvukalt vanavara laatu, kus müüakse nii antiikseid esemeid kui ka nõukogudeaegset tarbevara. Olulisim pidupäev Eestis on jaanipäev koos võidupühaga, mil üle riigi toimub rohkelt erinevaid laatu ja rahvapidusid.

Laulu- ja tantsupidude traditsioonist kantuna leiab enamasti suve esimeses pooles aset hulk kohalikke laulu- ja tantsupäevi. Eesti taasiseseisvumise algusajal levis kihelkonna-, kodukandi- ja külapäevade korraldamise traditsioon. Enamasti kohalikule kogukonnale suunatud ei tarvitse need olla väliskülalistele atraktiivsed. Üle Eesti kuulus, ka turistidele sobiv, on Seto kuningriigipäev. Avalikke üritusi toimub kohati mardi- ja kadripäeva paiku (sh festival „Hakkame santima“, mis võimaldab soovijatele mardiks jooksmise osaluskogemust) ja jõulu-aastavahetuse ajal.^{xlv} Mere- või kalurite päevad on nõukogudeaegse kalurite päeva traditsiooni jätk. Surnuaiapäevad (enamasti juunis või juulis) on peamiselt kohalikele suunatud suvine sündmuste rühm. Setomaal on kombeks tähistada kohalikke kirikupühi haudadel mälestamise ja järgneva kirmasega peoplatsil, kus spontaanselt lauldakse ja tantsitakse.

Kodukohvikute/kodutoitlustuse päevad. Viimasel kümnendil on Eesti toidukultuuri ühe väljundina populaarsust kogunud kodukohvikute päevad. Suveperioodil toimub igal nädalavahetusel 3–4 sarnast sündmust. Kogukondliku ühistegevuse ja kohaliku tooraine väärtustamise väljundina kannab neist suur osa edasi paikkondlikke traditsioone. Head näited on Sibulatee puhvetite päev, Peipsi toidutänav, Seto

⁶ <https://www.muis.ee/>

⁷ <http://rahvaroiivad.folkart.ee/uudised/uus-rahvaroiivaste-veebileht>

⁸ <https://www.eestitoit.ee/en>

kostipäiv ja Kihnu Keretäüs. Mitmel pool saab siis kogeda muusikute esinemisi, osta kohalikku toitu ja käsitööd. Infot kodukohvikute päevade kohta on eraalgatuslikult kogutud saidil.⁹

Pärimusmuusika ja -tants. Suurim autentse pärimuse festival on Baltimaade ühispidu Baltica, mis toimub vaheldumisi kõigis kolmes riigis ja mille vaheaastatel on Eestis Väike-Baltica. Kitsama fookusega on traditsioonilise tantsu festival „Sabatants“, rahvapillifestivalid ja soome-ugri rahvaste muusikat esitlevad hõimupäevad. Kohalikest folkloorifestivalidest on suurimad pärimustantsule pühendatud Võru folkloorifestival ja Seto leelopäev. Viljandi Pärimusmuusika Festivali (alates 1993) järgedes on algatatud väiksemaid festivale üle Eesti: Viru Folk, Hiiu Folk, Seto Folk, Pärimusmuusika lõikuspäev. Kui folkloorifestivalidel on esiplaanil seadmata rahvamuusika ja -tants (arhailine regilaul kas järjepidevana või taaselustatud kujul, pillimuusika, pärimustants, sageli osalemisvõimalust pakkuv vormis), siis nn folkidel on põhifookus pärimuse seadetel eri levimuusikastiilides.

Toimub pärimuskollektiivide või üksikesinejate kontserte, mida saab ka tellida (vt lisa 8). Mõned kohalikud muuseumid (nt Vabaõhumuuseum, Setomaa Muuseumid) või seltsid korraldavad neid suviti regulaarselt. Pärimusmuusikat ja -tantsu esitatakse ka paljudel kohalikel üritustel, mis ei keskendu pärimusmuusikale: kihelkonna- ja külapäevadel, kodukohvikute päevadel, laatadel, kohalikel festivalidel jne.

Laulu- ja tantsupidude traditsioon. 1869. aastal alguse saanud laulu- ja tantsupidude traditsioon on riigikordade vaheldumisele vaatamata kestnud praeguseni elujõulise kultuurinähtusena.^{xlvi} Vanimad eestlaste puhkpilliorkestrid ja laulukoorid asutati 19. sajandi esimesel poolel, rahvatantsuliikumine sai alguse 20. sajandil. 2003. aastal koos Läti ja Leeduga UNESCO vaimse kultuuripärandi esindusnimekirja kantud laulupeotraditsioon kaasab igas vanuses koorilauljaid, pillimängijaid ja tantsijaid üle Eesti (2019. aastal oli neid 47 000). Koos publikuga on laulupeo peakontserdil ligi 100 000 inimest. Peole eelneb tuletoomine peatustega Eesti eri paikades, Tallinnas toimub rongkäik ja mitu kontserti. Esitatakse autoriloomingut, olulisel kohal on ajaloolise muusika ja tantsupärandi seaded. Erilisel kohal on traditsiooniline, rahvalikeks lauludeks muutunud koorirepertuaar. Igal viiendal aastal toimuvate üldlaulu- ja tantsupidude kõrval toimib suur iga-aastaste maakondlike ja temaatiliste laulu- ja tantsupäevade, samuti koorifestivalide ja -laagrite süsteem, mis pakub osalemisvõimalusi ja -rõõmu kõigile kollektiividele.

1.2.3. Osalustegevused ja pärandisidused teenused

Kohalikud turistidele esinejad: pillimehed, koorid, ansamblid, kapellid. Kohtumine kohalike inimestega, traditsioonilise muusika ja liikumise kogemine loob inimestes erilise energia ja kokkukuuluvustunde ning tekitab paigaga emotsionaalse seose. Igas Eesti piirkonnas leidub eri laadi kollektiive/üksikesinejaid – folklooriansambleid, külakapelle, rahvatantsurühmi, laulukoore, pillimehi, lauljaid ja jutustajaid, kes on valmis välisturistidele (kas kirja- või murdekeeles, mõned ka inglise keeles) esinema. Enamus neist on võimelised tegema õpitube või osaluskontserte. Paljud, eriti folkloorirühmad, kaasavad kuulajaid igal kontserdil.

Folklooriansamblid ja üksikesinejad esindavad kohalikku pärimust. Esitatakse unikaalset kahe tuhande aasta vanust regilaulu, lõppriimilist rahvalaulu ja laulumänge, pillilugusid, tantse, selgitatakse nende kohalikku omapära. Võidakse demonstreerida ka kohalikku kombestikku (kalendri-, pulma-, talgu- jm kombeid); korraldada sobiva tähtpäeva (jaanipäev, mardipäev, vastlapäev) ühist tähistamist kohalike kommete järgi; tutvustada rahvapäevade, rahvariideid, eestikeelsele turistile ka kohalikku keelemurret; tuua kaasa kohalikku toitu.^{xlvii} On selliseidki linnades tegutsevaid kollektiive või esitajaid, kes võivad tutvustada mitme Eesti eri piirkonna pärimust ja tulla vastavasse piirkonda seda tutvustama (nt Leigarid, Leesikad, Väike Hellero) või Eesti vähemusrahvuste, sh sugulasrahvaste (Ingerimaa

⁹ https://nami-nami.ee/uudis/kohvikutepaevad_2020.

läänemeresoome rahvad, udmurdid, marid, mordva rahvad) pärimust. Folkloorirühmad võivad välja panna ka väiksemaid koosseise, 1–4 inimest.

Rahvatantsurühmade ja külakapellide repertuaar on tavaliselt üle-eestiline, esitatakse ka seadeid ja autoriloomingut. On rahvatantsurühmi, kes võivad pakkuda kõike sama, mis folkloorirühmadki.

Kooride repertuaaris on peamiselt autorilooming, aga suur osa sellest on aja jooksul muutunud eesti traditsiooniliseks rahvalikuks repertuaariks. Paljudel kooridel ja kohalikel puhkpilliorkestritel (pasunakooridel) on tähtis roll kohalikus kultuuriloos ja nad kannavad rohkem kui sajandipikkust traditsiooni. Andmed esinejate ja vahendajate kohta, sh piirkondade kaupa (vt lisa 8).

Kohaliku toidu/joogi pakkumine. Peamiselt pakuvad traditsioonilist toitu ja jooke turismitalud, koduköögid ja maapiirkondades asuvad toidukohad. Menüüd on väga varieeruvad alates traditsioonilistest toorainetest ja maitsetest kuni tavaliste pubitoitude ja nõukogude köögini välja (nt Halliste söökla).

Üha populaarsemaks muutub kohalikul toorainel põhinevate mahetoodete valmistamine: nt marja- ja juurviljakrõpsud, piimatooted, maiustused ja alkohoolsed joogid (õlu ja vein). Suvisel perioodil on head toidusoetamise kohad kohalikud turud, kus pakutakse värsket kohalikku toorainet, aga ka töödeldud toidukraami, sh hoidiseid, piima- ja lihatooteid.

Kohalike käsitöötoodete tootmine ja müük. Suurim paikkondliku traditsioonilise käsitöö müügikoht on novembri esimeses pooles Tallinnas toimuv Mardilaat. Käsitöö tootmise ja müügiga tegelevad käsitöökojad ja paikkondlikud käsitööühendused (nt Oad ja Eed Muhus, Mulgi Ukuvakk Viljandimaal, Tõstamaa Käsitöökeskus ja Haapsalu Pitsikeskus). Igas Eesti linnas on käsitööpood, mis pakub kohalike meistrite toodangut. Head näited on Viru Käsitöö Salong Rakveres ja Käsitöökoda Viljandis. Töökodasid ja müügikohti võib leida ka muuseumite ja mõisate juures (nt Mooste ja Olustvere).

Maapiirkondades on käsitöö tootjaks paljud talud, mis muu tootmise kõrval tegelevad oma talu tooraine väärindamisega (vt lisa 3). Lisaks tegutseb üle Eesti eriilmelisi ühe meistri töökodasid (nt Piusa savikoda, Puraviku Tuuleveski sepikoda ja Maailma Kõige Üksildasem Lambipood).

Eesti saun. Saun, millega seotud traditsioonid ulatuvad kaugesse minevikku,^{xlviii} on tänapäevalgi Eesti kultuuri lahutamatu osa. Naaberriikidest on Soome, Venemaa ja Läti saunatraditsiooniga hästi kursis, kuid ülejäänud maailma jaoks on see midagi eksootilist. Võrumaa suitsusauna traditsioon on kantud UNESCO vaimse kultuuripärandi nimistusse. Eestis on aga teisigi saunatüüpe, mis kõik vääriavad tutvustamist. Saunakultuuri areng jätkus muutunud oludes ka nõukogude ajal (saunsuvilad ja soome saunad, majandite, asutuste ja linnasaunad), tänapäeval on lisandunud parv- ja tunnisaunad.

Saun on seltskondliku, avatud suhtluse paik, kus ei öelda ega käituta halvasti. Eesti kultuuris ei seostu saunas alasti olek erootikaga, pigem on saunas käimine rituaalne tegevus. Saun ravib haigusi ja annab tervist, nõiad ja maa-arstid ravisid tõbesid sageli saunas. Vanas traditsioonis pimedal ajal saunas ei käidud, sest seal võis kogeda üleloomulikku. Erilise kogemuse annab suitsusaun praegugi.

Marja- ja seenekorjamine. Eesti asub geograafilisel piirilal: meist ida pool on seente ja metsaandide tarbimise traditsioon põline, kuid läänes on seente söömine jõudnud lihtrahvani pigem öukonnakultuuri vahendusel. Eesti ida- ja lõunaosas on seened hinnatud metsaand, mandri lääneosas vähem. Saartel nagu ka Rootsis, kus traditsiooniliselt on söödud vaid kukeseent, seeni aga ei sööda. Paljudes riikides pole metsast toidupoolise kogumine populaarne (näiteks Ameerika Ühendriikides on see isegi keelatud), mis teeb marja- ja seenekorjamisest, aga miks mitte ka ravimtaimede kogumisest, eksootilise kogemuse. Pohli, mustikaid ja jõhvikaid on Eestis palju, metsmaasika- ja vaarikakohti peab teadma ning need on pidevas muutumises. Häid seenemetsi leidub kõikjal rohkesti ja seenel- või marjalkäik võiks juulist oktoobrini olla osa siinse pärandi ja looduse kogemisest, nagu ka kevadine marjaretk jõhvikasoosse. Metsaandide kogumise teenuseid võiks julgelt reklaamida, võttes eeskujuks mujal maailmas (nt Aasia maad ja Itaalia) väga populaarsed erinevad toidutuunid. Ühiselt

korjatud toorainest valmistatakse metsaservas või hiljem köögis kohalik toit, mis annab võimaluse näidata ka toidukultuuri. Kohalikule seenelisele ja marjulisele ei ole teeäärsesse metsa viidav välisturist tõsiseltvõetav konkurent.

Kalastus- ja jahiturism on osa kogu maailma turismisektorist. Üle Eesti leidub kalastusretkede suurpakkujaid, kuid kalastust võiks laiemalt turundada ka kohalikul tasandil. Kalastus on traditsiooniline elatusala mandri rannakülades, saartel ning Peipsi ja Võrtsjärve ääres, kus turiste võiks kaasata kutseliste kalurite püügiretkedele. Et huviturist ei muutuks koormavaks, saab võrkude laskmist ja väljavõtmist vaadata teisest paadist. Kalastusvõimalusi pakuvad ka jõed ja sisemaa väikejärved – siin on võimalusi turismitaludel. Kindlasti võiks teenusesse kuuluda värske kalatoit ja selle valmistamine.

Tutvumine põllunduse, aianduse, mesinduse ja loomakasvatuseviisidega. Suurim maaelu tutvustav sündmus on juuli keskel toimuv avatud talude päev, kus külalisi võtab vastu peaaegu 300 Eesti talu. Lisaks sellele on paljud talud avatud pikema hooaja vältel, pakkudes küllastajatele võimalust tutvuda tootmisega ja osta kaasa talutoodangut. Peamiselt võtavad küllastajaid vastu toiduaineid tootvad talud: veini-, siidri- ja õlletalud, lehma- ja kitsepiima väärindavad meiereid. Samuti on küllastajatele avatud paljud aiandustalud, kus tegeldakse ka ravimtaimede kasvatamise ja nendest saaduste valmistamisega. Eestis leidub mitmeid taluloomaaedu, kus küllastajad saavad tutvuda kohalike kodu- ja metsloomadega, mõnel pool ka sissetoodud haruldustega (nt alpakade ja jaanalindudega).

Looduslike saaduste töötlemine. Looduslike saaduste töötlemise osas on peaaegu kadunud taimse tekstiili tooraine kasvatamine ja töötlemine. Erandiks on vaid mõned muuseumid: Eesti Põllumajandusmuuseum ja Tsiistre Linamuuseum. Seevastu koguvad populaarsust lambakasvatuse ja sellega seoses villatööd. Lambakasvatustalused, mis pakuvad võimalust tutvuda nii pügamise kui ka erinevate villa töötlemisviisidega, leidub üle Eesti.

Traditsiooniliste maatööde võimalused. Traditsioonilistes talutöodes osalemise võimalus on suhteliselt uus ja vähelevinud nähtus, millele annab hoogu linlaste võõrdumine maaelust. Lühiajalisi õpitubasid korraldatakse mitmete sündmuste käigus (nt talupäev Kurgjal, Pärnu hansapäevad) aga on ka ettevõtjaid, kes pakuvad suuremahulisemaid pakette. Loodud on nüüdisaegsete tootmistalude võrgustik, mis pakub oma teenuseid Agroturismi kodulehe¹⁰ kaudu. Siiski on selles valdkonnas arendusruumi palju. Viimastel aastatel on avatud mitmeid teemaparke, mis taaselustavad traditsioonilisi tegevusalasid ja pakuvad külalistele temaatilisi programme. Näiteks Saaremaal, Harglas ja Setomaal on võimalik tutvuda lähemalt tõrvaajamisega, Saaremaal Lümandas tegutseb lubjapark.

Viimasel kümnendil on hakanud arenema talguturism. Näiteks Parmu Ökokülas saab huviline kogeda heinategemist, jää lõikamist ja vedu ning metsatööd, Eestimaa Looduse Fond korraldab pärandkoosluste hooldamise talgud. Kotus.ee pakub võimalust osaleda heinateo, hobumetsanduse ja tõrvaajamise talgutel. Soomaal korraldatakse haabja valmistamise kursuseid, MTÜ Vanaajamaja teeb Moostes erinevaid puutöökursuseid.

Endisaegse liikumiskogemuse pakkumine. Levinuimad teenusepakkujad on hobutalud ja -keskused, kus saab aasta ringi nii ratsutada kui ka sõita erinevate hobuveovahenditega. Populaarsed on erinevate veesõidukitega liikumine ja kalastusretked. Valikus on nii mere kui ka siseveekogude alused alates traditsioonilistest haabjatest ja uiskudest kuni kaasaegsete kaatrite ja süstadeni. Haruldasematest liikumisviisidest võib esile tuua räätSAMATKAD, koerarakendiga sõitmise ja mitmesugused nõukogudeaegsed vahendid: veoautod ja Peipsi karakatid. Järva-Jaani vanatehnika muuseumis saab sõita vanatehnikaga.

Pillimängu ja regilaulu õpitoad, laagrid, tantsuklubid. Õpitube (välis)turistidele võib korraldada enamasti Eesti folkloori- ja rahvatantsurühmi, neid teevad ka pärimusmuusikud (pillimehed, lauljad, mängudetegijad) üksinda või mõnekesi koos, kooridelt on võimalik tellida võõrkeelseid õpitube.

---

¹⁰ <https://agroturism.ee/>

Kollektiividelt saab tellida ühist traditsioonilise tähtpäeva tähistamist koos mängude, toitude jms-ga. Õpituba või osalusvõimalus võib olla kontserdi üks osa, publikut kaasab mingil moel enamus esinejaid, eriti folkloorirühmad. Kuna eesti vanem rahvalaul (regilaul) on algselt osaluskuultuur^{xlix} ja seda saab ilma eelneva ettevalmistuseta kaasa laulda, korraldatakse taaselustatud regilaulu kooslaulmiseks ka laulutubasid või -pesasid. Aeg-ajalt toimub ühispillimängimisi (pillijämme). Head pärimustantsu õppimis- ja osalemisvõimalust pakuvad üle Eesti regulaarselt tantsuklubid.¹¹ Eri teemal laulu-, mängu-, pillimängu- ja tantsuõpitoad toimuvad kõigil folkloorifestivalidel, aga ka muudel (kohalikel) üritustel, piirkondlikel ja temaatilistel päevadel jne. Spontaanset osaluskogemust võimaldavad kohalikud peod, nt kirmased ja jaanituled. Organiseeritult saab käia koos kohalikega mardisandiks „Hakkame santima“ festivalil.

Süvenenuma õppimise võimalust pakuvad üle-eestilised ja rahvusvahelised iga-aastased rahvamuusikalaagrid. Osa neist on suunatud peamiselt lastele ja/või noortele, aga sealgi on igas vanuses osalejaid. Enamus laagreid (v.a Eesti ETNO) on eestikeelsed, aga ollakse valmis suhtlema ja õpetama ka inglise keeles.

Käsitöötehnikate töötoad. Käsitöötehnikate töötube pakuvad tihti käsitöökeskused, mis tegelevad toimetuleku tagamiseks nii tootmise korraldamise, müügi kui ka õpitubade tegemisega. Näitena võib tuua Avinurme Puiduaida, Haapsalu Pitsikeskuse, Tõstamaa Käsitöökeskuse ja Peipsimaa Külustuskeskuse. Pakutava hulgas on nii lühiajalisi õpitube kui ka mitmepäevaseid koolitusi süvenemishuvilistele. Käsitöö õpitube pakuvad ka muuseumid ja käsitööle keskenduvad talud. Viimastel aastatel on kasvanud välituristidele suunatud käsitöölaagrite ja -reiside korraldamine. Suurim ja vanim neist on Tartu Ülikooli Viljandi kultuuriakadeemia Craft Camp,¹² mille tuules on tegevust alustanud Nordic Knitters (OÜ Kagu Kudujad).¹³ Mitmed kohalikud festivalid on muutunud viimasel ajal avatumaks väliskülalistele (Kihnu Kudumisfestival). Mõned välismaised reisikorraldajad (USA ja Soome) korraldavad Eestisse käsitööreise, mille oluline osa on töötubades osalemine.

Pärimusmatkad. Maastikul paiknevat pärandit saab tutvustada ka pärimusmatkade kaudu. Seda teevad erinevas võtmes mitmed turismitalude pidajad (nt Martin Kivisoo Muhus, loodusturismiga tegelev ja kanuumatku korraldav Aivar Ruukel Soomaal jpt) aga ka laia profiiliga pärimuseuurijad (nt MTÜ Põline Pere korraldab hiieretki, MTÜ Eesti Kohapärimuse keskus teeb tellimisel giidiga matku eri paikadesse, Kohapärimuse Matkad OÜ on matkajuhi haridusega teadlase loodud alustav ettevõtte jne). Kasutatakse busse (nt hiieretkedel), ent Eesti eri piirkondades tehakse ka pärimusobjektidega seotud temaatilisi sportlikumaid jalgsimatku (nt teemal „Eesti hiidrahnud“ vms).

Suur nõudlus on rahvausundi ja loodusega seotud teemade osas, ent huvi võivad pakkuda ka isikutega ja endisaegse eluoluga seotud pärand ning piirkondade sügavamad eripärad, mis avalduvad ehedas pärimuses ja traditsioonides. Kohapärimust, mis näitab inimeste seost paigaga, annab Eesti kontekstis põimida loodus- ja keskkonnateemadega laiemalt. Eestis on rohkesti kogenud maastiku- ja pärimusetundjaid, kes võivad ka välituriste viia põnevatesse paikadesse, mis jäävad peateedelt kõrvale, ning näidata varjatud väärtusi, mida turist omapäi näha ei oska. Paljudes kohtades on kohalikul tasandil loodud nn looduse õpperadasid, milles etendavad olulist osa pärimuspaigad ja pärandiobjektid.

---

¹¹ <http://www.tantsuklubi.ee>

¹² <https://www.kultuur.ut.ee/en/craft-camp>

¹³ <http://nordicknitters.com/>

2. VÄLISTURISM MAAL: OLUKORD, VAJADUSED JA ARENGURUUM

Päranditurismi arenemise ja maapiirkondadesse jõudmise vältimatu eeldus on kohapealse infrastruktuuri – toitlustuskohtade, majutus- ja meenesoetusvõimaluste, osalus kogemuse saamise ning muude tugiteenuste olemasolu. Kuigi päranditurismi olukorra kaardistamine ei kuulunud projekti lähteülesannete hulka, koguti 2020. aasta suvel toimunud küsitluste käigus ka infrastruktuuri olukorra ja vajaduste kohta mõningaid andmeid. Samuti tunti huvi väliturismi hetkeseisu ja väliskülaliste päritolu vastu. Vastustesse tuleb siiski suhtuda mõningase ettevaatusega, sest vastanute pädevus turismi küsimustes võis olla ebaühtlane ja pealegi on tegemist vaid ühe vastaja subjektiivse hinnanguga.

Kohalike omavalitsuse küsitluses tunti huvi viimasel ajal omavalitsuse piirkonda aastas külastanud **välituristide arvu** vastu. Hinnangud (tabel 1) põhinesid etteantud valikvastustel ja olid väga erinevad. 44 vastuse seas hinnati väliskülaliste arvu üheksal juhul alla 1000, kümnel juhul 1000–4999 ja 5000–9999 vahemikku, 14 juhul üle 10 000. Vastustest ilmselt nähtub, et väikseks on küllastajate arvu hinnatud Lääne-Virumaa maavaldades (v.a Rakvere linn), üle 10 000 suuruseks aga enamikus linnaomavalitsustes. Üldiselt siiski ei seostunud väheseks või suureks hinnatud turistide arv mingite kindlate maakondadega. Pildi kaootilisus võib tuleneda nii väliturismis tegelikult valitsevast ebaühtlusest ja juhuslikkusest Eesti maapiirkondades kui ka vastajate vähesest teadlikkusest – tegemist oli üsnagi mittehomoogeense vastajate rühma subjektiivsete hinnangutega.

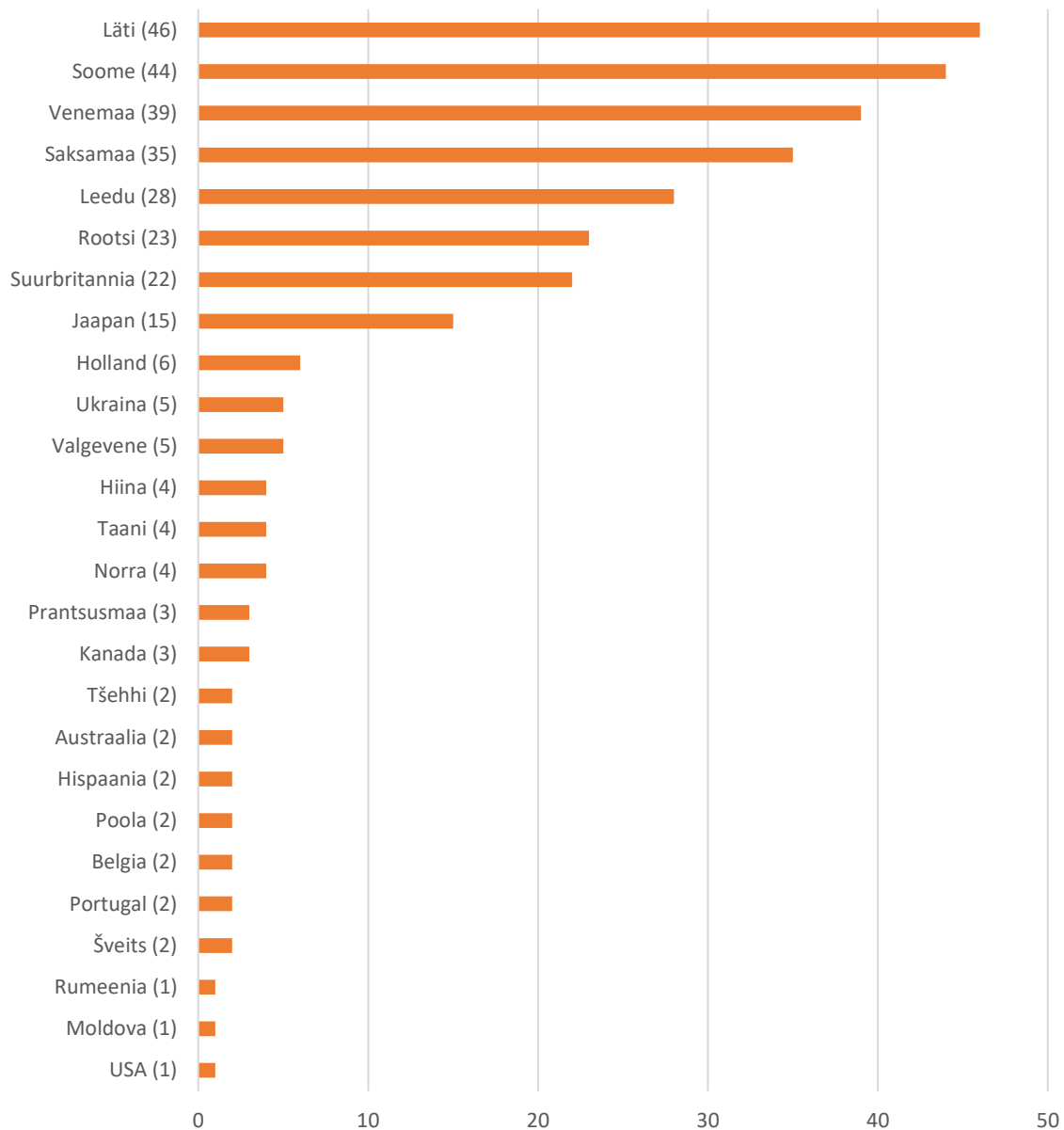
Hinnanguline välituristide arv aastas	Omavalitsus
< 100	Hageri
100–499	Märjamaa, Rakvere vald, Räpina, Tapa, Väike-Maarja
500–99	Kohtla-Järve, Lääne-Nigula, Lüganuse, Viru-Nigula
1000–4999	Harku, Jõhvi, Keila, Kose, Loksa, Nõo, Põlva, Saarde, Türi, Viljandi vald
5000–9999	Jõelähtme, Jõgeva, Kihnu, Kohtla-Järve, Kuusalu, Peipsiääre, Põhja-Pärnumaa, Põhja-Sakala, Rõuge, Tori
> 10 000	Alutaguse, Haapsalu linn, Haljala, Lääneranna, Lääne-Harju, Narva linn, Otepää, Põltsamaa, Pärnu linn, Rakvere linn, Saaremaa, Tartu linn, Viljandi linn, Võru linn
Ei oska öelda	Kastre, Rae

Tabel 1. Omavalitsust viimastel aastatel aastass keskmiselt külastanud välituristide hinnanguline arv omavalitsuste küsitluse alusel.

Turistide päritolumaade pingerida (47 vastust; joonis 2) kujunes KOVide küsitluses nimetamiste kaupa järgmine: Läti (46), Soome (44), Venemaa (39), Saksamaa (35), Leedu (28), Rootsi (23), Suurbritannia (22), Jaapan (15), Holland (6), Ukraina ja Valgevene (5), Norra, Taani ja Hiina (4), Prantsusmaa ja Kanada (3), Tšehhi, Austraalia, Hispaania, Austria, Poola, Belgia, Portugal ja Šveits (2), Rumeenia, Moldova ja USA (1). Viimaste aastate suundumustena märgiti turistide arvu kasvu üheksal ja kahanemist kahel juhul (neist üks seoses välikoroona), kahel juhul Aasia või ida turistide kasvu. KOVide esindajate hinnangud Eesti maapiirkondi ja väikelinnu külastanud turistide päritolu kohta.

Turismipotentsiaali rakendatus (tabel 2; 39 vastust; keskmine hinne kümne palli süsteemis 6,4) hinnati 4 juhul väga halvaks (1–2 punkti), 11 juhul halvaks (3–4 punkti), 18 juhul rahuldavaks (5–6 punkti), 13 juhul heaks (7–8 punkti) ja vaid ühel juhul väga heaks (9 punkti). Samas vastati välituristide arvu suurendamise vajalikkuse küsimusele „Kas peetakse vajalikuks välituristide arvu suurendamist?“ (47 vastust) enamasti kas „kindlasti“ (32) või „mõningal määral“ (12); vaid ühe vastuse sisu oli „pigem

mitte“ ja „ei oska öelda“. Üldiselt pidasid oma potentsiaali rakendatust kas halvaks või väga halvaks hinnanud omavalitsused vajalikuks turistide arvu kindlasti suurendada, kuid oli ka erandeid. Turistide arvu on tuluallikana teadvustanud ja seda peab kindlasti vajalikuks enamik omavalitsusi.

Joonis 2. Eesti maapiirkondi viimastel aastatel külastanud välituristide päritolu KOvide küsitluse alusel.

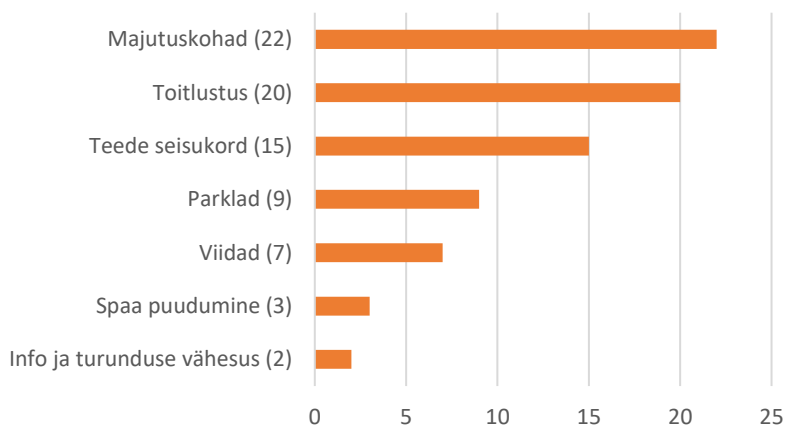
Küsimusele, kas vajatakse **abi ja nõustamist** väliturismi potentsiaali rakendamiseks, vastas 45 KOvide esindajat. 25 juhul valitud vastus „ei oska öelda“ näib viitavat kompetentsi puudumisele probleemide nägemise ja sõnastamise osas. Sisuliste vastuste teemadest kujunes järgmine abivajaduste pingerida: tootepakkumine ja turundus (13), turismi- või tootepakettide loomine (9), infomaterjalide vähesus (6), strateegia (5), koordineerimise (3) ja koostöö (2) ning raha või toetusmeetmete puudumine (2).

Hinnang turismipotentsiaali rakendatuse kohta	Vallad	Välisturistide arvu suurendamise vajadus	Vallad
Väga hea (9, 10)	Haljala	Pigem mitte	Hageri
Hea (7, 8)	Haapsalu linn, Jõgeva, Kose, Nõo, Otepää, Tartu linn, Peipsiääre, Põltsamaa, Pärnu linn, Rae, Rakvere linn, Võru linn, Väike-Maarja,	Mõningal määral	Jõgeva, Haljala, Harku, Keila, Lääne-Nigula, Lääneranna, Põhja-Sakala, Rae, Rakvere vald, Röpina, Türi, Viru-Nigula
Rahuldav (5, 6)	Alutaguse, Keila, Kihnu, Kuusalu, Lääne-Harju, Lääneranna, Märjamaa, Põhja-Sakala, Põhja-Pärnumaa, Rakvere vald, Rõuge, Röpina, Saaremaa, Tori, Türi, Viljandi linn, Viljandi vald, Viru-Nigula		
Halb (3, 4)	Harku, Jõhvi, Kastre, Kohtla-Järve, Kose, Lääne-Nigula, Lüganuse, Põlva, Saarde, Tapa, Narva	Kindlasti	Alutaguse, Haapsalu linn, Jõelähtme, Jõhvi, Kambja, Kastre, Kihnu, Kohtla-Järve, Kuusalu, Kose, Loksa, Lüganuse, Lääne-Harju, Märjamaa, Narva, Otepää, Peipsiääre, Pärnu linn, Põhja-Pärnumaa, Põltsamaa, Põlva, Saarde, Tapa, Tartu linn, Tori, Rakvere linn, Rõuge, Saaremaa, Nõo vald, Viljandi vald, Viljandi linn, Võru linn
Väga halb (1, 2)	Hageri, Jõelähtme, Kambja, Loksa		
		Ei oska öelda	Väike-Maarja

Tabel 2. Omavalitsuste küsitluse hinnangud turismipotentsiaali rakendatuse (10 palli skaalal; tähistatud ka värviga) ja välisturistide arvu suurendamise vajalikkuse kohta.

Giididele esitatud küsimusele „Kas tunnete **vajadust täiendava info või koolituse järele?**“ anti 25 vastust. Vastamata jätnute suur hulk näitab, et olukorda peetakse üldiselt kui mitte heaks või väga heaks, siis vähemalt täiesti rahuldavaks – giidid saavad hakkama. Koolituste vajadus toodi esile kaheksal juhul, sealhulgas kahel juhul algajate noorgiidide puhul. Sooviti õppida pärandi tutvustamise meetodeid, saada teadmisi Eesti eri piirkondade päranditurismi objektidest ja spetsiaalselt pärandkultuurialast koolitust, samuti koolitust giididele enda turundamiseks. Veel sooviti omandada erialast terminoloogiat soome ja inglise keeles ning infot selle kohta, kuidas pärandit turundatakse Soomes ja Venemaal.

Küsimusele, kas peetakse vajalikus **turismi infrastruktuuri** parandamist, oli omavalitsuste küsitluses 45 vastajat (tabel 3). Olukorra hindas parandamist mitte vajavaks vaid neli küsitletut ning üks vastus oli „ei oska öelda“. Kitsaskohtade pingerida kujunes järgmiselt: majutuskohtade puudumine (22), toitlustamine (20), teede seisukord (15), parklad (9), viidad (7), spaa puudumine (3), info ja turunduse vähesus (2).

Joonis 3. Turismi infrastruktuuri kitsaskohad kohalike omavalitsuste küsitluste põhjal (45 vastajat).

Pilt **meenepakkumise** osas on väga ebaühtlane. Pärandiga seotud meenete hulka (42 vastust) hindasid giidid sageli puudulikuks (2 juhul „väga halb“, 15 juhul „halb“), aga ka rahuldavaks (14) või heaks (9), kuid vaid harva väga heaks (2). Erinevaid hinnanguid olukorrale leidis kõigis Eesti piirkondades, millest võib järeldada, et erinevuste põhjused on juhusliku iseloomuga ning väga palju sõltub kohalikust algatusest või selle puudumisest. Mainiti turismimeeneid müüva koha puudumist Viljandis, meenete nappust Ida-Virus, kohapealse koloriidiga meenete vähesust väiksemates kohtades ja üldse kohalikust materjalist ning pärandiga seotud toodete vähesust. Selget piirkondlikku identiteeti kandvatena märgiti ära vaid seto ja saarte meened. Kitsaskohtadena on nimetatud väikest pakkumist väljaspool turismihooaega, lihtsate, mugavate ja praktilise väärtusega meenete ning suitsusaunateemaliste meenete vähesust. Probleemidena mainiti ka pakutavat kvaliteeti ja vähest praktilist väärtust. Esile toodi meenekaubaks pakutava omanäolisuse puudumist ning mittekohalike toodete pakkumist – Tallinna üleujutatust merevaigu, matrjoška ja magnetitega, samuti „odavat Hiina kaupa“. Samas rõhutatakse vastustes turistide huvi kohalike käsitöömeistrite toodangu vastu.

Olukorda turundusmaterjalidega ja info hulgaga internetis (tabel 3; mõlemal juhul 69 vastust) hinnati giidide vastustes viie palli süsteemis enamasti heaks või rahuldavaks, harvemini väga heaks, vahel ka halvaks ja üksikjuhtudel väga halvaks (3). Tõdeti, et kui infot leidub ka mujal kui portaalis Visitestonia.com, ei osata seda otsida.

Hinnang	Turundusmaterjalid	Info hulk internetis
Väga hea	11	15
Hea	32	24
Rahuldav	16	17
Halb	7	11
Väga halb	3	2

Tabel 3. Giidide ja turismitöötajate hinnangud turundusmaterjalide ja internetis oleva info hulga kohta.

Võõrkeelse kirjanduse kättesaadavus inglise keeles hinnati enamasti rahuldavaks või heaks. Väga mitmesuguseid, ka piirkonniti erinevaid hinnanguid anti soomekeelsete materjalide kohta, saksakeelsete infomaterjalide hulk hinnati rahuldavaks või mitterahuldavaks, venekeelsete hulk enamasti mitterahuldavaks.

Esile toodi vajadust jooksvalt muutuvat infot sisaldava **turismialase keskse veebiportaali** järele, mida giidid saaksid kasutada igapäevatöös ja mis hõlmaks kogu Eestit – tundub, et Visitestonia.com on praktiliseks giiditööks liialt „elitaarne“ ja esmajärjekorras välisturistile suunatud. Murekohana joonistub välja, et giididel pole võimalik leida pidevalt ajakohastuvat teavet Eesti eri piirkondades tegutsevate teenusepakujate, söögi- ja majutuskohtade kohta. Vajalikuks peeti infot ja kaardirakendusi välisturistidele tutvustamiseks sobiva pärandi, samuti ligipääsetavaks muutunud või heakorrastatud paikade kohta. Keskne üle-eestiline veebikeskkond võiks aidata giididel pakkuda oma teenuseid ja leida nii piirkondade kui ka pärandiobjektide alast teavet, seda eri keeltes. Tõdeti, et vähe on informatsiooni võõrkeelse maapiirkondi tutvustava kirjanduse, sh piirkonna kultuuripärandist inspireeritud ja võõrkeeltesse tõlgitud ilukirjanduse kohta. Leiti, et maakonnakeskused võiksid levitada infot selle kohta, mida nende tagamaadel leidub. Vajadust päranditurismi edendamiseks tarviliku teabe koondamise järele on silmas peetud ka käesoleva aruande lisade koostamisel.

3. EESTI SUURED LOOD: võtmeteemad turistidele

3.1. Eesti suur lugu. Eesti – põhjapoolseim kolmest Balti riigist – on osa keeleliselt ja kultuuriliselt mitmekesisest Läänemere piirkonnast. Kuigi Baltimaid nähakse väljastpoolt sageli ühtse kultuuriruumina, on riigid väga erinevad nii keele kui ka pärandi poolest. Eesti esindab soomeugri (täpsemalt: läänemeresoome), Läti ja Leedu aga indoeuroopa (täpsemalt: balti) keele- ja kultuuriruumi. Siiski seob Eestit ja Lätit sarnane ajalugu. Mereäärse maana on Eesti ajalooliselt olnud osa Läänemere-äärsest suhtlusvõrgustikust. Samas jaotub maa ajalooliselt kaheks suureks kultuuripiirkonnaks – kunagi viikingite Idatee äärseks meresidusaks Põhja- ja Lääne-Eestiks ning sisemaiseks Lõuna-Eestiks.

13. sajandi ristisõjad ja Saksa-Taani vallutus¹ tõid Eestisse õhtumaise Euroopa ühiskonnakorralduse ja uued, võõrad valitsejad. Saksa kultuur on alates 13. sajandist kuni baltisakslaste lahkumiseni 1939. aastal jätnud Eesti pärandisse sügava jälje, mis avaldub nii ehitistes (linnad, linnused, mõisad, kirikud) kui ka uuemas rahvakultuuris.

Vallutuse tulemusena tekkis saksakeelse ülemkihi (aadli, vaimulike ja linnade eliidi) ning eestlastest talupoegade vahel suur kultuurilõhe, mis soodustas arhailiste, muinastaustaga kultuurinähtuste (nt rahvauskumuste, regilaulu, loodusmeditsiini, surmakultuuri nähtuste) kauast, osalt tänini tõdetavat püsimist kultuuri süvakihtides. Saksa kultuurist lähtunud uuendused jõudsid linnade, mõisate ja kiriku vahendusel eestlaste sekka pikemat aega vaid piiratud ulatuses. Eestlaste tugevam liitumine euroopaliku kultuurisfääriiga toimus paradoksaalselt alles 19. sajandi keskpaiku rahvusliku ärkamise ajal.

Ajalooliselt on Eesti nii poliitilises kui ka usulises mõttes asunud ida ja lääne piiril (õhtumaise Euroopa riigid vs. Venemaa; katoliiklus ja luterlus vs. õigeusk).ⁱⁱ Siin on olnud keskaegse Liivimaa väikeriikide, Taani, Rootsi ja Poola valdused. Läbi aegade on Vene valitsejad püüdnud liita Eesti ala oma võimu alla ning alates Põhjasõjast kuni 1918. aastani kuulus maa Venemaa koosseisu. Nõukogude okupatsiooni aegne riiklik rahvastikupoliitika lisas vene vanausuliste ja valgeemigrantide järglastele väga suure hulga venekeelseid sisserändajaid, mis eriti kajastub Kirde-Eesti uuemas pärandis. Nõukogude võimu aastad on jätnud Eesti pärandmaastikesse ja arhitektuuri – nii maale kui ka linnadesse tugeva jälje – ühest küljest vana hävitades ja uuega asendades, teisalt andes, eriti vaimse pärandi alal, põhjust mitmete vanade, Lääne- ja Põhja-Euroopas varem taandunud nähtuste kauasemaks püsimiseks.

Eesti tunnusjoon on sisemine kirevus: väikeselt alalt võib leida suuri piirkondlikke erinevusi looduses ja sellega seotud pärandmaastikes, vanas arhitektuuris ja rahvakultuuris, samuti inimestes – nii keeles, käitumisviisides kui ka mentaliteedis. Kuna Eesti kultuur on väike, on see avatud kiiretele muutustele, mis tänapäeval ilmnevad iseäranis suuremates linnades, eeskätt Tallinnas ja selle mõjutsoonis. Kahaneva rahvastikuga maapiirkondi on 21. sajandi uuendused puutunud vähe ja seal leidub palju ehedat pärandit. Päranditurismi jaoks on Eestil, iseäranis maapiirkondadel suur kasutamata potentsiaal rohkete niššidega eri huvigruppidele.

3.2. Eesti keel ja õ. Eesti keelⁱⁱⁱ kuulub soomeugri keelte hulka, omades teistsugust sõnavara ja grammatikat kui näiteks Euroopas üldlevinud indoeuroopa keeled. Turistidele võiks tutvustada alussõnavara – nt numbrite, taevakehade (kuu, päike), sugulusastmete (ema, isa, vend, õde), loomanimede (hiir, kass, hunt ja karu) – erinevusi eesti ja erinevates indoeuroopa (nt vene, saksa, inglise, rootsi) keeltes, alustades turistide päritolumaa keelest. Eesti keelt eristavad paljudest teistest grammatilise tuleviku ja sugude puudumine, vokaalide ja diftongide rohkus, palataliseerimine, välted, astmeheldus, käänete arv (14!) ning rohke loodushääli ja -helisid väljendav sõnavara. Neist iseärasustest pole samas ükski seotud ainult eesti keelega.ⁱⁱⁱⁱ

Siiski on eesti keeles üks omapära, mis puudub enamikes maailma keeltes ning mille lugu ja visuaalne kirjapilt on efektne ja lihtsasti mõtestatav ka rahvusvaheliselt – see on häälik ja tähemärk õ.^{liv} Õ hääldamine on raske paljudele indoeuroopa keelte kõnelejatele, niisamuti ka sugulasrahvastele soomlastele. Lisaks on õ-tähemärk ladina tähestikku kasutavas maailmas üsna unikaalne. Selle mõtles välja pastor ja keeleteadlane Otto Wilhelm Masing (1763–1832) aastail 1818–1819. Varasemalt pandi eesti keelt kirja saksa ortograafiast lähtuvalt, kuid see ei võimaldanud õ-häälikut korrektselt märkida (kasutati enamasti o-d, ö-d või e-d). Tähestikutähena on õ-tähemärk hiljem eesti keele eeskujul kasutusel mõnes väikses soome-ugri (nt liivi ja koltasaami) keeles. Suurkeeltest on õ ladina tähestiku tähemärgina kasutusel portugali ja vietnami keeles, kuid see ei kuulu tähestikku, vaid märgib muud häälduslikku eripära.

Hiljuti püstitati Saaremaale – paljud saarlased ei oska õ-d hääldada – õ-hääliku leviala piiritähis. Õ-tähis võiks paikneda ka Äksi kiriku juures Tartu- ja Jõgevamaa piiril, sest just seal kirjutas Masing kirjatükid, millest algas õ-tähe kasutuselevõtt. Kuna õ-tähemärk on silmatorkav, huvitava ajaloo ja seotud otseselt eesti kultuuriloo, on olnud liikvel mõte kuulutada see maailma esimeseks rahvastäheks ning kasutada seda Eesti reklaamimisel ja suveniiridel.

3.3. Eestlased – rahvas ja kultuur. Soomeugrilastest eestlased kuuluvad läänemeresoome rahvaste hulka. Kuigi eesti keel on indoeuroopa keeltest väga erinev, on eestlased geneetiliselt sarnased teiste Euroopa rahvastega. Kunagisele 2000–2700 aasta tagustele migratsioonidele idast^{lv} viitab meeste N3 geenirühm, mida Balti merest lääne pool ei esine, kuid mida on ka lätlastel ja leedulastel.

Eestlasi peetakse kinnisteks, pikatoimelisteks, ratsionaalseteks, kalkuleerivateks, võõraid umbusaldavateks. Need jooned, mis veelgi enam iseloomustavad läänesoomlasi, domineerivad siiski vaid mandri-Eesti põhja-, lääne- ja keskosas – aladel, mille kultuurisidemed on ajalooliselt olnud orienteeritud mere suunas. Skandinaavia maadest muinasajal lähtunud, meresidusaid maakondi hõlmanud kultuurimõjusid Lõuna-Eesti südaaladel pole – ajalooliselt on seal tegemist hoopis teise keele- ja kultuuriruumiga. Lõunaeeesti keel tekkis esimesel suuremal lahknemisel algläänemeresoome keelepüü tüvest ning siinse kultuuri süvakihid näivad pärinevat neilt idast tulnud algläänemeresoomlastelt, kes polnud veel segunenud Põhja-Eesti (ka Soome) rannikumaakondade varasema muinasgermaani rahvastikuga. Just viimaste pärand, nagu ka hilisem meresuhtlus näib olevat loonud aluspõhja eestlase introvertsele kuvandile. Lõunaeeestlaste vanemat kultuurikihti (eriti Võru- ja Setomaal) iseloomustab idapoolsetele soomeugrilastele (ka idasoomlastele ja karjalastele) omane olemisviis: avatus, kommunikatiivsus, emotsionaalsus, jutukus, külalislahkus, vahetu suhtlemine. Lõunaeeesti ja põhjaeeesti keele erinevus on palju suurem kui erisused skandinaavia keelte vahel. Kirjakeelega segunemata lõunaeeesti murdekeelest põhjaeeestlane kohe aru ei saa (vastupidist probleemi pole, sest ühtne kirjakeel kujunes põhjamurde pinnal). Aega ja täpsust väärtustatakse Võrumaal teisiti kui Tallinnas, sealset olemisviisi iseloomustab ütlus „Aigu om!“. Lõuna-Eesti on suulise, silmast-silma suhtluse kultuuriruum. Mõneti ilmnevad need erinevused ka nüüdisaegses Tallinna ning Tartu õhustikus ja suhtluses. Saarlased ja hiidlased on omaette rahvas – jutukad ja hea huumorimeelega. Piirkondlikud identiteedid ja nende eripärad kajastuvad vanemas pärimuses ja on kohati jälgitavad praegugi.

Eestlaste rahvuslik eneseteadvus kujunes 1860.–1870. aastate ärkamisajal. Suur osa selles on eestikeelse ajakirjanduse ja kirjavara ja seltside tekkel, samuti esimestel üldlaulupidudel. Ka eesti nüüdiskultuuri mitmed euroopalikes vormides elemendid (ajakirjandus, koorilaul, orkestrid, helilooming) on saanud alguse ärkamisajal baltisaksa kultuuri eeskujusid järgides. Selles seoses tekkinud laulupidudest on saanud rahvusliku identiteedi sümbol ja manifest. Eestluse rahvuslik ideoloogia tugevnes 1930. aastatel, sealjuures sakslastele vastandudes.^{lvi}

Alates 19. sajandi keskpaigast on eestlased väärtustanud haridust ja teadust, suhtumine institutsionaliseeritud religiooni on praegu enamasti ratsionaalne ja intellektuaalne. Eestlasi peetakse

töökaks rahvaks. Nõukogude aeg tegi suhtumistesse ja hoiakutesse omi korrektsioone, mida taasiseseisvumise aeg ja turumajandus on taas teisendanud.

Kuna linnastumine toimus hilja, on paljudel eestlastel säilinud side maa ja loodusega, mille elemente sageli tajutakse hingestatud olenditena – see on jälg muistsest elutunnetusest.^{lvii} Väga paljudel on maakodu vanas talus. Kultuuri vanematest ladestustest on tänapäevani jõudnud regilaul. Püsinud on isetehtud hoidiste ja mõnede käsitööoskuste traditsioon. Talvel kannavad paljud eestlased käsitsi kootud muustrilisi käpikuid. Suurt sisekonflikti põhjustab Eestis metsade lageraie, sest metsa peetakse väärtuseks omaette. Vastuseis RMK ja metsafirmade huvidele on suur ja metsade eest seisavad ka linnainimesed.

3.4. Eesti – sõdade ja vallutuste maa. Sõjaretked ja vallutused on Eesti ajaloos olnud üsna sagedased. Vanimad võitluse märgid pärinevad juba kiviaja (9000–1750 eKr) lõpust pärit inimluudelt.^{lviii} Linnused, relvad ja sõjameeste hauad ei jäta kahtlust, et vaenutegevus oli Eesti alal sage nii pronksi- (1750–500 eKr) kui ka rauaajal (500 eKr – 1225). Esimestesse kirjalikesse ülestähendustesse, mis läbi Skandinaavia saagade ulatuvad 7. sajandisse, ja seejärel vene kroonikatesse on siinsed alad ja inimesed sattunud enamasti just sõja- ja röövkäikude kirjeldustes.^{lix} Viimased 800 aastat on Eesti olnud vallutuste maa ning korduvalt võõraste rahvaste ja võimude võitlustanner.

Eesti ala on käinud käest kätte ja rahva mälus on erinevad riigid ja riigikorrad kinnistunud „aegadena“: teatakse saksa, taani, rootsi, vene, poola, tsaari või vene ja okupatsiooni või nõukogude aega.^{lx} Mõni neist on väldanud vaid aastaid või kümnendeid, mõni sajandeid. Suuri sõdu on käinud Eestist üle mitmeid: 1208–1227 ristisõjad ehk *eestlaste muistne vabadusvõitlus*, 1558–1583 Liivimaa sõda, 1700–1721 Põhjasõda, 1918–1920 Vabadussõda ja 1939–1945 Teine maailmasõda.^{lxi} Lisaks on onud väiksemad mõõduvõtmised: 1341–1343 ja 1480–1481 Liivimaa–Pihkva sõda, 1501–1503 Liivimaa–Moskva sõda, 1600–1625 Rootsi–Poola sõda jne. Omadeks võib pidada neist vaid kahte vabadussõda ja mõnda ülestõusukatset (1343–1345 Jüriöö ülestõus, 1841 Pühajärve sõda jt),^{lxii} muud olid teiste võitlused, kus eestlaste huvid ei mahtunud tülüküsimustesse. Küll aga kaasnes sõdadega inimohvreid Eesti elanikkonnas ja sageli värbamine või sundvärbamine eri riikide armeedesse, sealhulgas ka (sund)sõdimine vastasleerides.^{lxiii} Suurimad arvulised inimkaotused tabasid Eestit Teises maailmasõjas, kus peale kümnete tuhandete hukkunute põgenes enam kui 70 000 inimest läände. Neile lisandub ligi 70 000 arreteeritud ja Venemaale küüditatud aastatel 1940–41 ja 1944–53.^{lxiv}

Sõdade ja vallutuste lugu on jätnud Eestisse rikkaliku militaarpärandi nii lahingupaikade kui erinevate ja eriaegsete rajatistena (muinas- ja keskaegsed linnused, varauusaegsed bastionid, uus- ja lähiaja sõjaväelinnakud, patareid, kaitsekraavid, punkrid jne).^{lxv} Paljud ehitised on külma sõja mälestised nõukogude okupatsiooni perioodist, sest rahuajal sõjaks valmistumine kuulus toonasesse maailmasüsteemi. Kuivõrd sõjaajalugu puudutab või huvitab tänapäeva maailmas paljusid inimesi, siis on neil objektidel päranditurismis suur potentsiaal.

3.5. Eesti omariiklus. 13. sajandi alguse ristisõdade tulemusel (1208–1227) läks Eesti saksa ja taani vallutajate võimu alla. Sõltumata riikliku kuuluvuse korduvast muutumisest kuulus võim Eestis saksa aadlile kuni 19. sajandi lõpuni, mil Vene tsaaririigi keskvoim hakkas teostama aktiivset venestus- ja tsentraliseerimispoliitikat. Asjaajamine ja haridus viidi üle vene keelele.

Eestlaste rahvuslik eneseteadvus sündis 1850.–1870. aastatel suurte majanduslike (talude pärisestamine), sotsiaalsete (ühistegevus, seltsiliikumine) ja kultuuriliste (rahvaharidus, eestikeelse „euroopaliku“ kultuuri teke) muudatuste ajal.^{lxvi} Talupoegadest, kelle identiteet oli seni piirdunud keelemurde ja kihelkonnaga, sai üks rahvas – eestlased. Kui ärkamisaeg lõi rahvusliku eneseteadvuse ja eesti haritlaskonna maal, siis 19. sajandi ja 20. sajandi vahetuse paiku hakkas linnades kujunema eesti haritlaskond. Taludest pärit ja linnas hariduse omandanud eesti noored löid võimaluse saabudes Eesti riigi.

Pärast Venemaa veebruarirevolutsiooni ja tsaari kukutamist (1917) liideti eestlaste asuala ühtseks rahvuskubermanguks ja valiti esimene parlament – Maapäev. Võimaluse Eesti iseseisvumiseks löi Bresti rahu sõlmimine Nõukogude Venemaa ja Saksamaa vahel. Pärast Vene vägede lahkumist tekkinud lühidas võimuvakuumis kuulutati 24. veebruaril 1918 välja iseseisev Eesti Vabariik. Kui Saksa väed kodumaal puhkenud revolutsiooni tõttu novembris 1918 lahkusid, läks võim eestlaste kätte. Alanud Vabadussõjas^{lxvii} suutis noor riik tagasi tõrjuda Nõukogude Venemaa rünnakud ja 2. veebruaril 1920 sõlmitud Tartu rahuga tunnistas Venemaa igaveseks ajaks Eesti iseseisvust.

Vahetult enne Teise maailmasõja puhkemist jagasid Hitler ja Stalin Ida-Euroopa Molotov-Ribbentropi pakti salaprotokolliga NSV Liidu ja Saksamaa mõjutsoonideks. Eestisse toodi jõu ähvardusel Nõukogude sõjaväebaasid. 1940. aasta juunis okupeeris NSV Liit Balti riigid ja sõjaväe kontrolli all toimunud valimisfarsside tulemusena liideti need NSV Liiduga. Saksa okupatsioonivõimud (1941–1944) Eesti riiki ei tunnustanud. Riigi õiguslik järjepidevus kestis ka siiski pärast uut Nõukogude okupatsiooni (1944–1991), seda kandis eksiilvalitsus.

Teise Nõukogude okupatsiooni lõpuaastateks olid pinged Eestis, taustaks riiklik venestamispoliitika, NSV Liidu majanduse üldine kokkuvarisemine ja kava luua Virumaale uued fosforiidikaevandused, jõudnud kriitilise piirini. Kui pärast sõda oli eestlasi maa praegustes piirides 97% rahvastikust, siis aastal 1989 vaid 61,5%. Ajaloomälu taassünd ja laulev revolutsioon panid aluse Eesti taasiseseisvumiseks. Moskva võimu alt vabanemise nimel tegutsesid nii Eesti Vabariigi õiguslikust järjepidevusest lähtuvad rahvaliidumised (muinsuskaitseliikumine, kodanike komiteed) kui ka nõukogude seaduste järgi tegutsevad organisatsioonid (rahvarinne, ülemnõukogu, EKP). Eesti deklareeris iseseisvuse taastamist ja eraldumist NSV Liidust Moskvast toimunud sõjalise riigipöördekatse ajal 21. augustil 1991. Esimestena tunnustasid seda Island ja Vene Föderatsioon. Eestis elab praegu umbes 1,34 miljonit inimest, neist eestlasi ligi 900 000.

3.6. Elatusalad. Alates kiviaja lõpust on Eesti elanikud toitunud peamiselt põllumajandussaadustest.^{lxviii} Viljade (nisu, odra, rauaaja lõpuosast alates ulatuslikumalt rukki) kõrval on kasvatatud ka juurvilju, eriti naerist. Neist olulisem on alates 19. sajandi lõpust olnud kartul, mis järgneva sajandi algul hõlmas üle viiendiku Eesti külvipinnast.^{lxix} Koduloomadest on läbi aegade peetud sigu, veiseid ja lambaid. Eesti põllumajandusmaastiku vanimad nähtavad kihistused fossiilsete põllujäänustena ulatuvad II aastatuhandesse eKr.^{lxx}

Osa toidust on alati saadud metsast ning merest ja siseveekogudest (ennekõike seente, marjade ning pähklite korjamine ja kalastus). Jahi ja kalapüügi ulatus on ajaloolisel ajal sõltunud ka nendele tegevustele kehtestatud piirangutest (kalapüügiõigus keskajal, rannavööndi osaline suletus piiritsoonina nõukogude ajal jne). Rannikualadel, sh rannarootslaste elupaikades oli veel 20. sajandi algul suur tähtsus hülgepüügil.^{lxxi}

Käsitööhäru eristumine on olnud aeglane, kuid juba kiviajal alanud protsess. Suuremad käsitöökeskused (metalli- ja luutöötlemine, pottsepatööd) kujunesid esiajal linnuste juurde, alates keskaja algusest linnadesse. Ka mõisates loodi erinevaid tootmisüksusi, mille seas alates 17. sajandist andsid tooni klaasi- ja alates 18. sajandi teisest poolest viinavabrikud – need varustasid Peterburi turgu.^{lxxii} Paralleelselt jätkus väike- ja kodutööndus, nt sepa-, puu- ja nahatööd, rõivaste ja ehete valmistamine ka külades.^{lxxiii}

Suurim muutus elatusalades seondub 19. sajandi lõpu tööstusliku pöördega, mis põhjustas sisemigratsiooni, hakkas muutma asustuspilti ja kiirendas oluliselt linnastumist.^{lxxiv} Nüüd kasvasid jõudsasti osalt tänini säilinud puidust eeslinnad. Pärast viimast sõda toimus suuresti NSV Liidust sisse toodud tööjõule tuginedes Eesti forsseeritud industrialiseerimine, riik arendas siin ka kohaliku tooraineta raske- ja sõjatööstust. Linna- ja maaelanikkond võrdsustus 1950. aastate algul ja sama kümnendi keskel andis tööstus juba enam kui poole ühiskondlikust koguproduktist.^{lxxv} Vanad tööstusehitised, nii suuretegevõtteid (nt Kreenholmi Manufaktuur Narvas, Tallinna Pärmivabrik) kui ka mõisate ja põllumajandusühistute tootmishooneid hõlmav lokaaltasandi industriaalpärand on suure

turismipotentsiaaliga, eriti arvestades töösturismi tõusvat trendi Euroopas. Ka nõukogudeaegsete ühismajandite suurpõllunduse tootmishooned on jätnud Eesti maastikele olulise, osalt juba kaduva pärandikihi. Traditsiooniline väikeste taludega talumaastik on muutunud suvekodude ja väheste ellujäänud, kitsamalt spetsialiseerunud väiketalu maastikuks. Eesti põlde harivad peamiselt vähesed kohalikud suurettevõtjad.

3.7. Eesti toit – riigi ja rahva visiitkaart. Eesti toidu näo on kujundanud siinne looduskeskkond ja kliima, mida iseloomustab nelja aastaaja vaheldumine, samuti elanike peamised tegevusalad – põllundus ja karjakasvatus. Samas on eesti köök olnud läbi aegade avatud kultuurimõjudele: keskajast peale on siin kõige tuntavam saksa ja vene, saartel ka rootsi mõju.^{lxxvi} Euroopa kokakunsti uuendused jõudsid meieni peamiselt baltisaksa linna- ja mõisakultuuri kaudu. Eesti toidukultuuri iseloomustab ka piirkondlike eripärade rohkus, mida tänapäeval väärtustatakse iga-aastase Eesti toidupiirkonna valimisega ja kohaliku toidu märgistega – näiteks Uma Mekk Võrumaal või Saaremaa ehtne toode Saaremaal.

Eestlaste toidulaual olid tähtsaimal kohal teraviljatooted: kõige kõrgemalt on hinnatud rukkileiba, mida võib pidada Eesti toidu sümboliks. Talurahvas sõi palju ka teraviljaputrusid, odratangupuder oli laual pea kõigil pühadel ja perekondlikel tähtpäevadel. 19. sajandist sai igapäevaseks toiduks kartul, mida hakati selle tähtsuse tõttu kutsuma teiseks leivaks. Üheks Eesti toidukultuuri alustalaks võib pidada sealihha, mida on kõrgelt hinnanud nii eliit kui ka lihtrahvas ning mis on argi- ja peolaual püsinud muinasajast tänapäevani. Aasta ringi säilitati liha soolatult, sügistalvisel hooajal olid toidulaual verivorstid, verikäkid ja sült. Mitmekesisest toidulisa on pakkunud metsad ja rabad, Läänemeri, järved ja jõed. Eesti rahvuskala räime on söönud kõige enam randlased, sisemaa elanikud aga said vanemal ajal räime vahetuskaubana vilja vastu. Soolaräim ehk silk oli talurahva tähtsaim leivakõrvane, seda söödi nii pudru, supi kui ka kartuli kõrvale, see oli kaasas heinamaal ja tööränakutel. Eesti köögi eripära on rohke metsamarjade, seente ja muude toidutaimede kasutamine.^{lxxvii} Tänapäevani käivad pered metsas toidulisa hankimas ja teevad talveks hoidiseid. Meie tipprestoranidki väärtustavad kohalikke looduslikke tooraineid ja nende hooajalist tarvitamist. Põline peo- ja tavandijook oli õlu, mida pruuliti kindlasti jõuluks ja jaanipäevaks, samuti ristseteks, pulmadeks ja matusteks.

3.8. Usk ja kirik Eestis. Ristiusustamise-eelsetel sajanditel peeti pühaks loodust ning erinevaid madalamaid ja kõrgemaid jumalusi, keda kohanimesdes meenutavad vaid Uku ja Taara. Mõlemad on seotud hingestatud taeva ja äikesega ning viimane neist ka muinasgermaani T(h)origa. Hilisema rahvausundi põhjal võib oletada, et muinasusundis domineerisid kohalikud, kindla paigaga seotud haldjad ja kohavaimud. Tähtsal kohal olid esivanemate hinged, kes võisid mõjutada elavate käekäiku ja keda seetõttu tuli meeles pidada. Lahkunuid mälestati kalmetel ja nende hingesid oodati koju sügisesel hingedeajal.

Kristlus jõudis Eestisse teisiti kui enamikus Euroopa piirkondades. Kui enamasti töid uue usu maale kohalikud ülikud, siis Eestis asendus muinasusund ristiusuga 13. sajandi alguskolmandiku veristes ristsõdades, mis lõikasid läbi juba varem alanud lähenemise uuele usule. Lugu ristiusu toomisest tule ja mõõgaga on alates 19. sajandi keskpaiga ärkamisajast olnud osa eestlaste rahvuslikust narratiivist, idealiseeritud muinasusund aga pidepunkt rahvusliku identiteedi loomisel.

Eesti kirikulugu on osa Põhja-Euroopa kirikuloost.^{lxxviii} Keskajal kuulus Eesti Euroopa katoliiklikku kultuuriruumi, siinsed keskaegsed pühakojad olid kunagi katoliku kirikud. Luterlus võitis linnades 1525. aastal, maal aga pärast Rootsi võimu kehtestamist: Põhja-Eestis Liivi sõja lõppedes (1583), Lõuna-Eestis pärast Poola aja lõppu (1625).^{lxxix} Pühakujud kaotati ning varem maalingutega kaetud kirikuseinad krohviti ja lubjati valgeks. Siiski püsisid eestlaste seas katoliiklikud arusaamad, seahulgas usk pühakute abisse, Rootsi aja lõpuni, hääbudes lõplikult 19. sajandi alguseks. Murrangu eestlaste usuellu tõi alates 1730. aastatest hernhuutlike vennastekoguduste liikumine. Eestikeelne piiblitõlge (1739), vaimuliku kirjasõna levik ja trükitud lauluraamatud andsid hoogu palvetundidele vennaste palvemajades. Usulise

ärkamise ajendil hävitati ehteid, muusikariistu ja vanu pühakohti looduses. 19. sajandi keskpaigaks oli eestlastest saanud luterlik rahvas, kes hakkas üha enam väärtustama haridust ja teadmisi. Vastuolu ristirahvaks olemise ja muinasusu vahel enam ei olnud – viimasest oli saanud „vanavara“, rahvusliku identiteedi tugi. Eesti lääneosa kirikuloo märksõnad on mitmesugused usuliikumised ja vabakogudused, kelle pärandisse kuuluvad arvukad palvemajad.

20. sajand tõi kaasa kaugenemise kirikust ja kristlikust maailmavaatest – tänapäeva keskmine eestlane on hariduse ja teadmiste usku. Juba maailmasõdade vahel alanud ilmalikustumine jätkus nõukogude ajal, mil seda kiirendas sihikindel riiklik, eriti noortele suunatud ateismipoliitika. 1980. aastate lõpus toimus küll kirikuvalu taassünd ning ristimiste ja laulatuste arv kasvas hüppeliselt, kuid nüüdseks on see laine vaibunud. Tänapäeva eestlaste seas on nii ateistliku, loodusteadustepõhise kui ka religioosse maailmavaatega inimesi. Statistiliste näitajate poolest on eestlased üks Euroopa kõige vähem kirikuga seotud rahvaid, kuid siiski ei näita see religioossuse puudumist – viimane avaldub sageli isiklikus, „oma usu“ vormis.^{lxxx}

Eesti teine, arvukuselt suurim kristlik konfessioon on õigeusk,^{lxxxi} mille varaseimad jäljed ulatuvad ristisõdade-eelsesse aega. Idakiriku vanemat traditsiooni kannavad Peipsi-äärsed vene vanausulised.^{lxxxii} 1840. aastatel vahetasid paljud eestlased luterluse õigeusu kui riigiusu vastu, lootuses saada maad ja muid hüvesid. Peagi pettuti, kuid tagasi pöörduda ei lubatud. Õigeusku mineku teine laine, milles väljendub vastuseis valdavalt saksa pastoriga luteri kirikule, toimus 1880.–1890. aastatel. Usku vahetas ligi kümnendik eestlastest, kuid religioosse taustata usuvahetus ei andnud püsivaid tagajärgi. Paljud õigeusu maakogudused on hääbunud ja kunagisi usuvahetusi meenutavad vaid kirikuhooned.^{lxxxiii}

Eestis tegutseb kaks õigeusu kirikut: sõjaeelsele traditsioonile tuginev kohalik Konstantinoopoliga seotu ja nõukogudeaegse tekkega Moskva patriarhaadi õigeuskirik. Enda kuuluvuse otsustasid pärast Eesti iseseisvumist kogudused ise. Eesti linnade õigeuskogudused on peamiselt venekeelsed, venelastest on õigeusu kirikuga seotud üle poole. Erinevalt muust Eestist on Setomaa alates ristiusustamisest kuulunud õigeusu kultuurisfääri. Kuni 1940. aastateni oli seto rahvas väga usklik. Kuna rahvapärase õigeusu raamistuses püsisid paljud vanad kombed ja uskumused, kutsusid Petsrimaa venelased setosid poluvernikuteks, s.t pooleusulisteks. Setodest väljarändajad on olnud toeks paljude õigeusu koguduste püsimisele väljaspool Setomaad.

3.9 Rahvausund ja kombed. Kuni 19. sajandi suure kultuurimurranguni püsis Eestis varasem maailmavaade, mis sisaldas nii kristliku sisuga kui ka kohalikke, rahvapärase taustaga uskumusi.^{lxxxiv} Vana rahvausu järelkajad võib maal kohata tänini. Kuu püsis arhailine rahvausund Setomaal, kus kultuuri nüüdisajastumine algas alles 1920. aastatel.

Eestlase traditsioonilist loodusetaju läbib arusaam looduse hingestatusest ja ökoloogilisest tervikkusest.^{lxxxv} Oluline osa on rahvausundis olnud looduslikel pühapaikadel, kus käidi ohverdama ja haigusi ravimas. Need paigad, mida alates 1980. aastatest on taas külastama hakatud, võiksid huvilisele sihtgrupile olla lausa Eesti kaubamärgiks. Pärimus tunneb paljusid loodusevaimu ja vaimolendeid. Kohalike metsa, paiga või veekogu kaitsevaimusid, haldajaid või hoidjaid kutsuti Põhja-Eestis haldjateks (vrd sks *halten*, ingl *hold*), Lõuna-Eestis isadeks, emadeks, jumalateks, kuningateks jne. Vetevaimu nimetuses *näkk*, *kratt* ja sõnas *tont* kajastuvad Eesti rahvausundi kokkupuuted rootsi omaga, äikesejumala Uku nimes seosed soome traditsiooniga. Soov saada rikkaks, aga ka inimlik kadedus on loonud uskumused varavedajatest, keda Eesti eri osades tuntakse eri nime all (nt pisuhänd, tulihänd, vedaja, Kagu-Eestis puuk jne). Võru- ja Setomaal püsib teadmine eksitavatest kohtadest. Tähtsal kohal eesti usundis on kurat. Selle nime taga peitub hulk erinevaid muistse maailmapildi loodusevaimu ja vaimolendeid, kellesse suhtumine on ristiusu mõjul muutunud negatiivseks. Palju kardeti nõidust ja kaetamist. Rahvausundis on olulisel kohal surnud ja esivanemad: surma tajuti mitte

lõpuna, vaid siirdumisena teise ilma. Rohkelt on pärimust kodukäijatest. Looduses hukkunu hing võis muutuda loodusevaimuks (külmkingaks, kaapjalaks, marduseks).

Eesti rahvakalendri^{lxxxvi} tähtsaimad pühad on jaanipäev ja jõulud, mis seostuvad päikese kõrg- ja madalseisuga. Kuigi enamiku eestlaste jaoks on jõulud kaotanud kirikliku tähenduse ja saanud osaks traditsioonist, on nad endiselt tähtsad. Rahvapäraste uskumuste vähesus ülestõusmispühade kohta on märk ristiusu keskseima püha hilisest omaksvõtmisest. Pühade ajal ennustati tulevikku ja ilma. Kuufaasidega arvestatakse traditsioonipõhiste tegevuste puhul vahel praegugi, näiteks taimede istutamisel või külvamisel. Noor kuu kasvatab üles, vana kuu maa alla kasvava saagiga taimi.

3.10. Eesti – kodutunne, koht ja kohapärimus. Eestlased on loomult paikne rahvas, pered ja suguvõsad olid enamasti sajandeid seotud kindla kihelkonna või maanurgaga. Tänapäeval on inimesed palju liikuvamad, asustuse järjepidevus külades pole enam nii enesestmõistetav, kuid siiski elab paljudes maakohdades/taludes veel põliselanikke – mitmendat põlve kohalikke inimesi. Linnadesse kolunud järeltulijad on võimaluse korral säilitanud sideme päritolukandiga, mäletatakse veel maavanaemasid-vanaisasid, talud on sageli saanud suvekodudeks. Tähtsad on ka kohalikud surnuaiad, kus puhkavad suguvõsaliikmed. Sidemed esivanematega on paljudele eestlastele olulised praegugi. Põlistalud on Eesti piirkondlike kultuuriomapärade säilitajad ja järjepidevuse kandjad.

Kodukant muutub omaseks nii seal isiklikult kogetu kui ka tuttavatest paikadest kõnelevate lugude kaudu. Valdur Mikita sõnul seisneb eesti kultuuri unikaalsus paigamälu ja animismi „tiivustavas sulamis“^{lxxxvii}. Kohaliku identiteedi hoidmisel ja loomisel on peale kogukonda ühendavate sündmuste oluline roll kohapärimusel. Enamasti tunti pärimuspaika vaid ühe küla ringis, kuid kuulsamaid kohti teatakse laiemalt. Tänapäeva inimeste suhe kohtadega on rohkem isiklik, samas püsib maal nii vanade kohalike kui ka uusasukate seas vajadus vanema kogukondliku kohainfo järele – järjest ilmub nn külaraamatuid, piirkondlike pärimuskogumikke.^{lxxxviii}

Inimestel on vajadus märgistada kohanimedega paiku, mille keskel liigutakse. Kodu juurde kuulub lapsepõlvest tuttavate kohtadega maastik. Pärimustega seotud kohad on aidanud mees hoida kunagisi tõekspidamisi, mäletada traagilisi murrangulisi ajaloosündmusi (Põhjasõda, katk, Esimene ja Teine maailmasõda) ja talletada hoiatavaid õppetunde. Põhjused, miks üht või teist kohta tähelepanuväärseks peetakse, muutuvad ajastute vahetudes. Tähenduslike kohtade võrgustik ongi teiseneva (midagi kaob, midagi tekib) iseloomuga, ent muutused olid vähemalt Teise maailmasõjani üsna aeglased, sest vanad maamärgid püsisid üsna hästi seni, kuni künti härgade ja hobustega. Suurema murrangu tekitas kolhoosiaeg, mil toimus ulatuslik maaparandus, lükati hunnikusse kalmeid ja talusid, rajati uusi sirgeid teid ja sirgendati ojasid-jõgesid.^{lxxxix} Meie rahvaluulekogudes leiduv tihe ja mahukas kohapärimuse korpus kajastab üleskirjutusi ja teemasid alates 19. sajandist, ent arvestataval määral leidub ka Teise maailmasõja järgseid uuemaid kihte. See on väärtuslik mälu pank, mis köidab nii teadlasi, kohalikke elanikke kui ka turiste.¹⁴

3.11. Ravitaimede tundmine ja kasutamine. Komme otsida tervisehädadele abi taimedest on säilinud järjepideva tavana – teadmisi taimedroogide toimest antakse edasi nii suust suhu kui ka meedia ja trükiste vahendusel. Osad inimesed korjavad, kuivatavad ja/või kasvatavad taimi ise, kuid apteekideski on müügil lai valik raviotstarbelisi taimesegusid, mille kasvatamisega tegelevad mitmed talud ja ettevõtted kas põhi- või kõrvaltegevusena (nt Energia talu, Kubja Ürditalu, Karepa Ravitaimed). Ravitaimepakid, tinktuurid jm tooted on müügil kohalikel laatadel.

Tuntumad tee- ja ravitaimed on näiteks piparmünt, kummel, naistepuna, pärnaõied, pune, saialill, raudrohi, nurmenukk, meliss, nõmm-liivatee, islandi samblik, must pässik jm. Paljude taimede nimes on sõna *rohi*, mis tähistab nii ravimit kui ka kogu rohttaimestikku.^{xc} Taimedega arstitakse paljusid

¹⁴ Osa arhiivitekstidest on leitavad kohapärimuse andmebaasist „Koobas“, vt http://galerii.kirmus.ee/koobas/index.php?dok_id=7&module=2&op=

sisehaigusi, põletikke jne. On tavaline, et kriimustuse peale pannakse teeleht. Nn külmetuse puhul on esimene valik ravimteed, mesi jm looduslikud vahendid. Mesindustoodetest on populaarne arstim ka taruvaik. Toodetakse nii taruvaigu kui ka taimedega-marjadega meesegusid.

Kohalikest taimedest valmistatakse naturaalselt kosmeetikat: õlisid, kreeme ja seepe. Näiteks saartel on populaarsed kadakalisandiga tooted. Taimedega maitsestatakse toite, värvitakse lõngu, peletatakse kahjureid. Kadakasuitsuga puhastatakse ruume, kase- jm vihtadega vihtlemisest saunas loodetakse kasu tervisele, kaseleheveega loputatakse juukseid.

Rahvameditsiinis leidub muidki alternatiivravi võimalusi.^{xcii} Võrumaal on raviotstarbel kasutatud narkoosieetrit ja „ussiviina“, mille saamiseks aeti viinapudellisse rästik või ussipea. Silmi ja teisigi tõbesid on ravitud kindlate allikate veega. Need kombes on paiguti säilinud tänapäevani. 20. sajandi I poolel käidi näiteks Lääne-Eestis arstimas teatud kivide või puude juures.

Uuemal ajal on vanarahvatarkustele lisandunud teadmisi muust maailmast, kuid kodumaised loodustooted on eestlaste seas endiselt populaarsed. Tänapäeval tehakse pärimusmeditsiini kursusi, Krautmanni akadeemias on pärimusmeditsiini eriala. Mitmed (väidetavalt) eesti kohalikul traditsioonil põhinevad ravitsejad-nõiad võtavad vastu huviliste rühmi, tutvustavad oma vaateid ja vahendeid, nt Metsamor Irje Karjus toodab ka taimepõhiseid ravitooteid.¹⁵

3.12. Surmakultuuri traditsioonid. Eesti kultuuri eripärad avalduvad eestlaste surmakultuuris. Kuigi keskaegses ja uusaegses kristlikus Euroopas oli pühitsetud kirikaed ainuvõimalik matusepaik, säilis Eestis nagu ka Lätis ja Leedus kõrvuti sellega muinasajast pärinev komme mätta surnuid külade juures olevatele külakalmistutele. Sinna maeti Eestis nähtavasti enamik surnuid kuni 18. sajandi algusveerandini.^{xciii} Kalmetesse matmise tagamaaks on traditsioon, et surnud peavad olema kodu lähedal. Usuti, et surnud võivad elavaid aidata.

Surnuaia tähenduslikkus avaldub ka tänapäevases kalmistukultuuris. Säilinud on vana tava, et haudade eest hoolitsevad omaksed, mitte hooldusfirma. Kalmistu ei ole üksnes surnute mälestamise paik, vaid suhtlusruum, kus võivad toimuda mentaalsed kohtumised elavate ja lahkunute vahel. Surnuaed on eriline, sakraalne ruum, kust ei võeta midagi kaasa.

Eesti surmakultuuris avaldub usk inimese hinge ja puu seosesse. Puude langemine unenäos ennustab kellegi lähedase surma – okaspuu mehe, lehtpuu naise oma. Võrumaal on tänini püsinud surnu kalmistule viimisel puusse risti lõikamise tava: lahkunu hing kas jääb ristipuuks või takistab ristimärki surnu tagasipöördumist kodukäijana.^{xciii} Kaude avaldub hinge ja puu seos Eesti kalmistute välisilmes – need on ikka kaetud puudega. Nii sarnanevad Eesti surnuaiad kaugemalt vaadates metsaga: lage, puudeta kalmistu on eestlasele võõras.

Eesti rahvausundi oluline tunnusjoon on usk elu jätkumisse teispoolsuses. Veel 20. sajandi keskpaiku ja teisel poolel püsis komme panna surnule kaasa väiksemaid hügieenitarbeid ja raha, alkoholi armastanud mehele pandi kirstu viinapudel, suitsumehele varem piip ja tubakas, uuemal ajal suitsupakk. Asjade kaasapanekul ja surnu rõivastamisel tuleb arvestada lahkunu soove – muidu võib viimane teha etteheiteid unes või tulla kodukäijaks. Hauapanuste tava püsib maal kohati seniajani. Eesti matusekommete lahutamatu osa on peielaud, kus surnule jäetav tühi koht pole olnud üksnes sümbolse tähendusega. Palju arhailist püsib Võrumaa matusekommetes, kus toidu pakkumine surnu kodust ärasaatmisel ja samuti kalmistu värava taga pärast matmist kestab nüüdisajalgi.^{xciv}

Iseäranis tugev on side surnutega õigeusulise Setomaa kalmistukultuuris, kus tänini jätkub suurte kirikupühade ajal kalmudel söömise traditsioon – komme, mida Liivimaa talupoegade seas väärnähtusena mainiti juba 1428. aasta Riia kirikukogul. Kalmudel söömise juurde kuulub vana tava

---

¹⁵ <https://tervisekodu.ee/>

kohaselt ka alkohol – rituaalne jook ja kommunikatsiooni soodustav vahend. Sakraalse aja ja ruumi lõikumine teeb võimalikuks kohtumised, mis tavalisel ajal pole võimalikud.

Elavate ja surnute maailm kohtuvad sügisesel hingedeajal, kui lahkunute hinged saavad külastada oma kodusid. Hinged on oodatud külalised – neile on jäetud ööseks lauale toitu ja köetud sauna. Hingedeajaga on seotud mardi- ja kadrisantide traditsiooni juured – mardid ja kadrid on koju pöörduvate ja elavatele õnnistust toovate hingede kehastused. Hingede aeg on eriline aeg tänapäevalgi, kuid alates 1990. aastatest on esile kerkinud hingedepäev (2. november), mille õhtul pannakse aknale sageli küünal ja, nagu ka jõululaupäeval, süüdatakse küünlad kalmudel. Välituristile võib küünaldes surnuaed olla kustumatu elamus.

3.13. Mitmerahvuseline Eesti. Viimase sõja eel oli Eestit klassikaline üherahvuseline rahvusriik. Suuremad teised rahvused olid venelased (enamus Petserimaa elanikest) ja baltisaksa kogukond. Praegu on eestlaste osakaal rahvastikust umbes 70%. Eestis elab nõukogude aja pärandina arvukalt erinevaid venekeelseid rahvusi ning maa paistab Euroopas ja ka maailmas kindlasti silma eri rahvuste arvuga.^{xv} 2011. aasta rahvaloenduse põhjal elas siin 180 eri rahvuse esindajaid. Sellise suure mitmekesisuse taga on pärast Teist maailmasõda toimunud rahvastikuprotsessid, mille tulemusena jõudis Eestisse ka paljude endise Nõukogude Liidu aladel elavate väikerahvaste esindajaid. Praeguseks on neile lisandunud ka muu maailma mitmekesisust.

Venelased, kes on enamasti nõukogudeaegsete sisserändajate järeltulijad, moodustavad suuruselt teise rahvusrühma (u 25%). Emakeele ja Venemaa-keskse ajalootunnetuse kõrval on eestivenelaste rahvusliku identiteedi kolmas alustala õigeusk. Enamus neist on siia saabunud nõukogude ajal, kuid ajalooliselt on Eesti idaservas venelasi elanud peaaegu kogu idapiiri ulatuses (Narva jõe äärsed vene külad, Peipsimaa vanausulised, vene asustus Setomaal). Venelaste kultuuri idapiiril võib jagada kaheks – õigeusklike ja vanausuliste kultuuriks.

Pärandkultuuri mõttes on tähtsad ja oma jälgi jätnud teisedki siin ajalooliselt elanud rahvakillud. Eestit, nagu ka Lätit on pidanud oma kodumaaks ka baltisakslased, kes lahkusid siit 1939. aastal. Kuigi otseselt Eestiga seondud põlvkond on kadumas, on sakslaste jälg Eesti kultuurimaastikul selgesti nähtav (mõisad, kirikud, vanad linnasüdamed jpm). Mitmetes Lääne-Eesti paikades on rannarootsi pärandit. Kuigi enamik rannarootslastest põgenes Eesti aladelt Teise maailmasõja käigus, on näiteks Noarootsis, Vormsil ja Ruhnul rannarootsi kultuuripärandit arvukalt ning tegutsevad mitmed muuseumid, kus tutvustatakse nende ajalugu ja kultuuri. Paljude Eesti vähemusrahvuste (nt juutide, tatarlaste, armeenlaste jmt) kultuuriline jälg on märgatav eelkõige linnades. Seoses juutidega väärib esile toomist nende ajalugu Eestis ja antisemitismi puudumine.

4. TURISTIDE HUVID

Projekti üks olulisi eesmärke oli turistide huvide kaardistamine, et selgitada välja neile enam huvi pakkuvad pärandiliigid ja neid enam kõnetavad teemad. Turistide huvide uurimisel lähtuti giidide ja turismisektori töötajate küsitluse vastustest, kasutades kvantitatiivset meetodit. Küsitlus toimus juunis 2020, pärast esmast kevadist koroonalainet ning eri küsimustele vastajate arv varieerus 42 ja 44 vahel. Iga teema võis saada 2 (*huvitab väga*), 1 (*huvitab*) või 0 punkti (*ei huvita*). Saadud hindepunktid summeeriti ja võrreldi summat vastava teema võimaliku maksimumpunktide arvuga (vastanute arv korrutatud kahega – võimaliku maksimumpunktide arvuga). Suhtarv võimaliku maksimumi suhtes on väljendatud protsendina, täisarvuks ümardatult. Hinnangute keskmine hindepall oli 65, kõrgeim 94 ja madalaim 38. Üldistuste tegemisel on kasutatud ka pärandkäsitöö laagrites osalenute vastuseid. Üksikutele teemadele antud konkreetsete hindepunktidega saab tutvuda lisis 8.

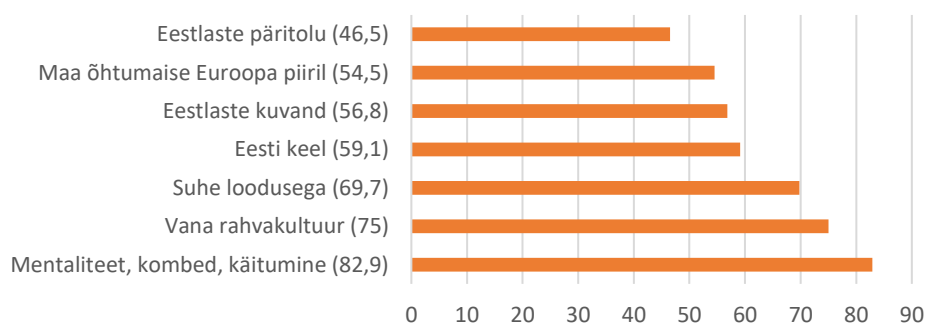
Kaks kolmandikku 44st giidide küsitlusele vastanust ei näe välituristide huvides viimaste aastate jooksul nihkeid. Muutusi märganute hinnangul on suurenenud korduvkülastajate hulk, kes huvituvad esmaturistidele tutvustatavast väljapoole jäävast, sh piirkondlikest kultuurieripäradest, samuti kindlastest teemadest (nt sõjaajalugu, toidukultuur, seto kultuur, käsitöö, UNESCO pärandinimistusse arvatu). Mainitud on huvi suurenemist Ida-Virumaa ja puhta puutumata looduse vastu.

4.1. Teemapõhised huvid

4.1.1. Kultuuri ja ajaloo üldteemad

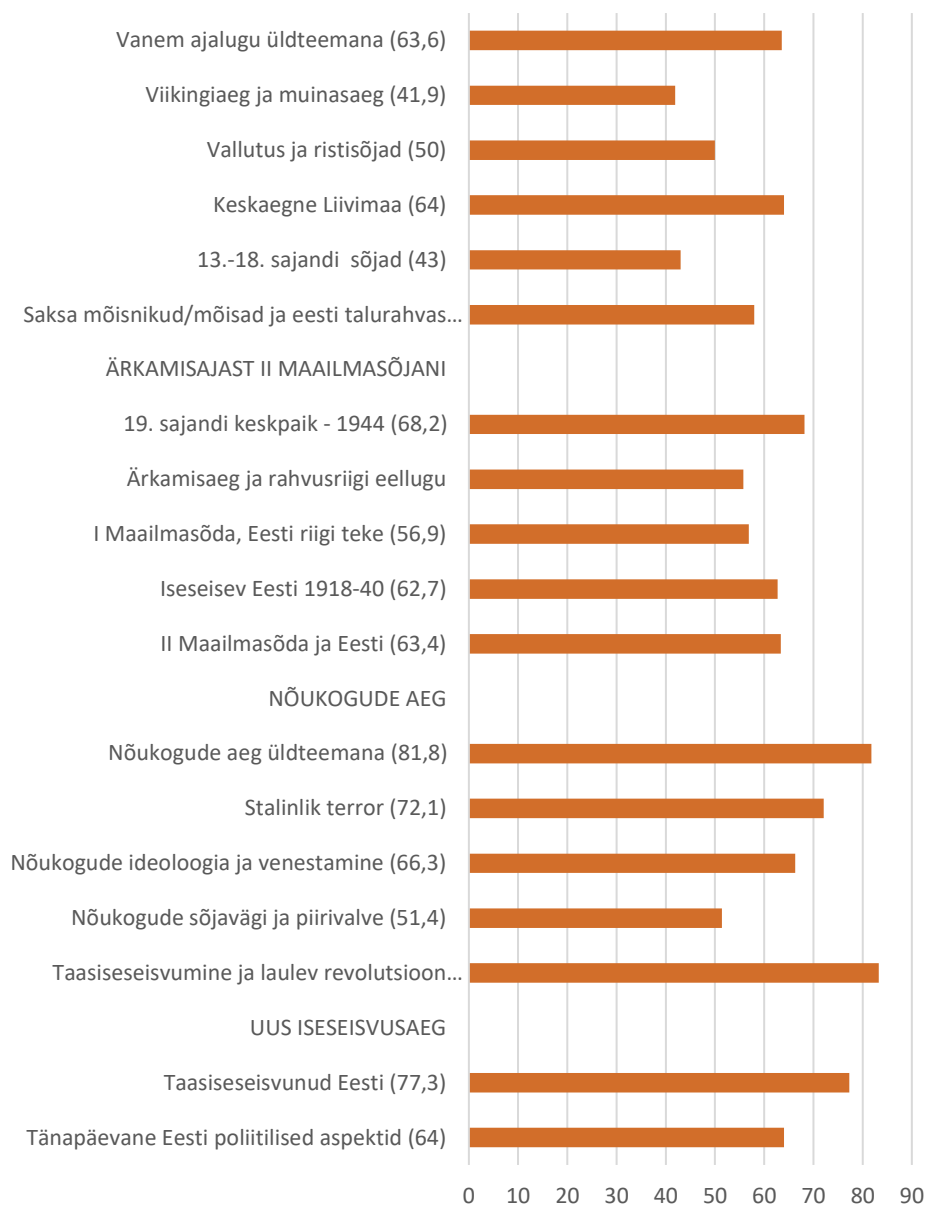
Giiditöös on möödapääsmatult vajalik anda ülevaade mitte ainult pärandiliikidest, vaid esitada ka neid siduv üldtaust ning tutvustada pärandi ajalist konteksti ja Eesti ajaloo üldist raamistust. Niisuguse üldtausta loomine võiks toimuda pikemate (bussi)sõitude ajal, lühemalt ja kordavalt aga ka seoses konkreetsete pärandipaikade ja -nähtustega.

Eestlased: rahvas, keel, kombed ja kultuur. Eestlaste kui rahva ja siinse kultuuri üldteemade puhul (joonis 4) pakuvad giidide hinnangul enam huvi mentaliteet, kombed ja käitumine (83) ja vana rahvakultuur (75), suhe loodusega (70) ja tänapäeva kultuur (67). Vähem huvitavad eesti keel (59), eestlaste kuvand (57), paiknemine ida ja lääne piiril (55) ning päritolu (47).

Joonis 4. Turistide huvi eesti kultuuri üldteemade vastu. Hinnangute keskmine (protsentides) võimaliku maksimumi (100) suhtes.

Ajalugu ja ajastud. Hinnanguid ajalooperioodide huvipakkuvuse kohta (joonis 5) vaadati nii omaette, ajastute nimedest lähtuvalt kui ka arvestades summaarselt nii ajastule kui ka selle materiaalsele pärandile antud hindepunkte. Esimest tulemust kajastub kaldkriipsu ees, teist selle järel olev number. Huvi ajaloo teemade vastu oli järgmine: vanem ajalugu kuni 19. sajandi keskpaigani (53/51), ärkamisajast 1944. aastani (61/66), nõukogude aeg (72/67), tänapäev alates taasiseseisvumisest (71/69). Seega on huvi suurem lähema mineviku vastu. Enim pakkusid huvi taasiseseisvumine ja laulev revolutsioon (83), Nõukogude aeg (82), taasiseseisvunud Eesti (77) ja Stalini ajastu terror (72).

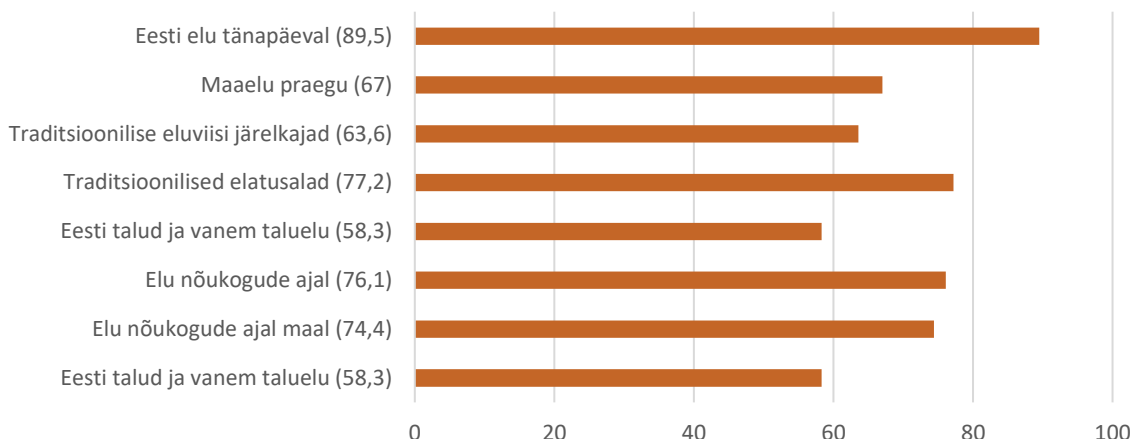

Joonis 5. Turistide huvi ajastute vastu. Hinnangute keskmine (protsentides) võimaliku maksimumi (100) suhtes.

Eesti elu pakub turistidele keskmisest enam huvi (joonis 6), iseäranis tänapäeva osas (90), kuid köidavad ka traditsioonilised elatusalad (77) ja elu nõukogude ajal – nii üldse kui ka maal (74).

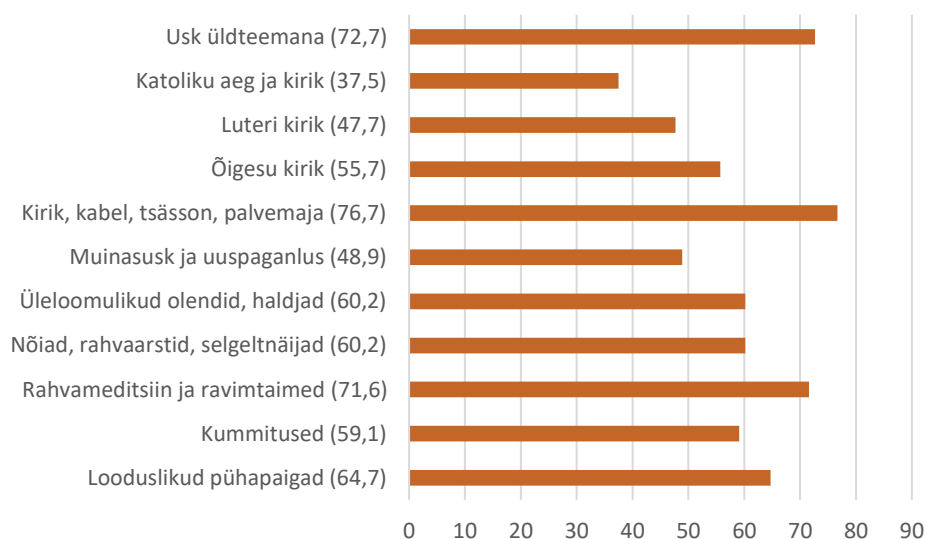

Mõnevõrra vähem atraktiivsed on praegune maaelu (67), traditsioonilise eluviisi järelkajad (64) ning Eesti talud ja taluelu (58).

Joonis 6. Turistide huvi Eesti elu vastu. Hinnangute keskmine (protsentides) võimaliku maksimumi (100) suhtes.

Usk ja rahvausk. Religioon ja usk on üldkultuurilised teemad, mis on lahutamatult seotud tutvustatava maa ja rahva ajaloo ja kultuuriga. Turistide huvi usuteemade vastu (joonis 7; keskmine üldhinnang 56) kajastab teatud määral kiriku ja usu rolli turistide päritolumaal ühiskonnas. Arvestama peab rühmade spetsiifikaga: kirikuga seotud gruppidel, nt sõpruskogudustel, on huvi suurem ja sisulisem. Üldiselt pakuvad huvi erinevused luterlaste, õigeusklike ja katoliiklaste vahel, rahvausundi ja kiriklike kommete vahel, kuid vähem kõnetavad üksikute konfessioonide teemad: katoliku aeg ja kirik (38), luterlus (48), õigeusk (56), samuti muinasusk ja uuspaganlus (49). Rahvausundi teemadest pakub enim huvi rahvameditsiin (72), vähem nõiad, selgeltnägijad ja üleloomulikud olendid (60). Huvi eri teemade vastu on seotud ka grupiliikmete vanusega: kummitavate paigade ja kummituslood (59) köidavad enam noori, vanemaealisi huvitab rahvameditsiin või religioosne temaatika üldisemalt. Kirikute puhul on hoone kogemine turistile olulisem kui faktide esitatud teadmised.

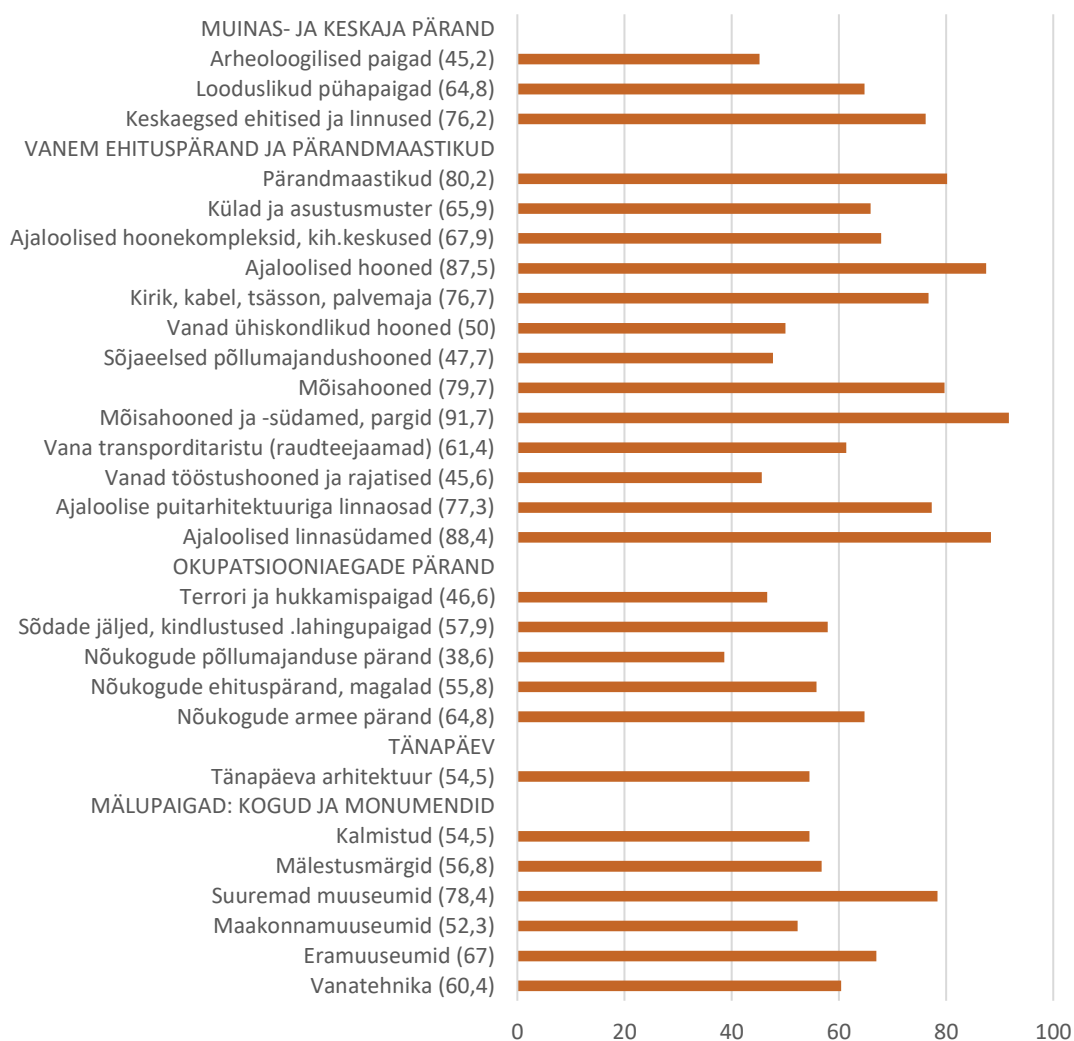
Joonis 7. Turistide huvi usuteemade vastu. Hinnangute keskmine (protsentides) võimaliku maksimumi (100) suhtes.

Küsitluse tulemustel on mitmetine tähendus. Ühest küljest näitavad need turistide suuremat huvi lähema mineviku vastu, teisalt aga kajastavad ka lünkasid pärandi tutvustamisel ja turundamisel.

4.1.2. Materiaalne pärand

Materiaalne, meeleliselt tajutav pärand moodustab vundamendi, millel rajaneb turisti üldmulje reisir. Selle tutvustamisel on aga ülimalt oluline ka pärandi ajaloolise ja kultuurilise üldtausta avamine ning seoste loomine turistide kodumaa pärandiga. Huvi suurus (joonis 8) sõltub pärandiliigist.

Muinas- ja keskaja pärandist pakuvad kõige suuremat huvi keskaegsed ehitised (76). Looduslike pühapaikade (65) vastu on huvi keskmine. Siin sõltub palju giidi oskusest neid tutvustada: „teema nõuab head oskust turistidele seda lahti rääkida“; „paljas vaatamine ehk ei avalda nii suurt elevust kui lood, tutvustus, huvitavad seigad paikadest“; „pühad paigad huvitavad pea igauht, kui oskad neile sobivas stiilis tutvustada, pakuvad tihti huvi ka noortele“. Huvi teema vastu sõltub inimesest. Kõige vähem tuntakse huvi arheoloogiapärandi vastu (45). Küllap aitaks siin hindepunkte tõsta pärandi kindlatele sihtrühmadele fookuseeritum, aga ka asjatundlikum ja kütkestavam pakkumine.

Joonis 8. Turistide huvi materiaalse pärandi vastu. Hinnangute keskmine (protsentides) võimaliku maksimumi (100) suhtes.

Vanem ehituspäränd ja pärandmaastikud. Giidide küsitlusest selgub, et enim pakuvad turistidele huvi mõisad (92) ajaloolised hooned üldmõistena (88) ja pärandmaastikud (80), samuti kirikud ja muud pühakojad (77). Tavapärase küladest ja taludest lähtuv asustusmuster (66) ja vanad ühiskondlikud hooned (50) ning tootmishooned pole samavõrd atraktiivsed. Arhitektuuris köidavadki pigem tähelepanu suuremad hooned (kirikud, linnused, mõisad) kui väiksemad ühiskondlikud hooned, nagu koolimajad, vallamajad jne. Mõisakultuur on eelkõige huvipakkuv just soomlastele, kelle endi pärand ses osas on tagasihoidlikum, ning sakslastele, kel on teemaga lihtsam samastuda. Turistid hindavad ka pärandmaastikke ning looduslikke kooslusi ja ilusaid vaated. Paljud pärimuspaigad vajavad paremat teavet ja lisaselgitusi giidilt.

Linnade osas on atraktiivsed vanad linnasüdamed (88), eriti Tallinn, mis on kantud UNESCO maailmapärandi nimistusse. Kõrgelt väärtustatakse ka puitasumeid (77) – see teemaring vajab tunduvalt enamat tutvustamist. Soomlastele pakub huvi stalinistlik arhitektuur, sest sellel on teatav sarnasus Helsingi klassitsismiga. Kuigi küsitluse järgi nõukogude arhitektuuripäränd ei ole turistidele tavapäraselt huvipakkuv (56), siis magalarajoonid on huvitav näide nõukogudeaegsest planeerimisest. Tallinna puhul on Lasnamäel potentsiaali filmiga „Tenet“ seostamise kaudu. Ka tänapäeva arhitektuur (55) kõnetab turiste vähem. Olenevalt turistide päritolust on alati kasulik luua seoseid turistide kuulsate kaasmaalastega.

Tööstus- ja tootmispärandi puhul töid mitmed vastajad välja teema maskuliinsuse. Vanatehnikal (61) (nt Järva-Jaani vanatehnika muuseumide keskus) on oma kindel sihtgrupp ja huvilisi jagub. Siiski peaks see teema olema seotud mõne konkreetse kohaga. Vähem pakuvad huvi vanad põllumajandushooned (48) ja igasugune tööstusarhitektuur (46), rohkem aga transporditaristu (61). On oluline, et tööstuspärandi ümbrus oleks korrastatud ja kohapeal toimuks mingi jälgimist võimaldav tegevus, mis viitaks pärandi algupärale (nt veskitöö). Huviväärsed võivad olla ka mastaapsed tööstusettevõtted, näiteks Kreenholmi vabrikud või Ida-Virumaa kaevandused. Siiski vajavad kõik sellised kohad selgitusi.

Mälupaigad, kogud ja monumendid. Mälupaigad võiks jagada kaheks: looduse- ning kultuuri ja ajaloo seonduvad. Kui esimesed on visuaalselt tajutavad, siis teised vajavad alati infot, muidu võib turistile nt Vargamäe mõjuda vaid ilusal voorel asuva vana talukompleksina. Mälupaigad tuleb siduda lugude ja tähendustega arusaadavas ja atraktiivses võtmes. Loodussidusatest mälupaikadest toovad turistid esile Lahemaa ja Soomaa rahvusparke, Taevaskoda, Emajõe, Kaali meteoriidikraatreid. Kultuuri- ja ajaloosidusatest on enam nimetatud Tallinnas vanalinna, lauluväljakut, linnahalli, Maarjamäe kommunismiohvrite memoriaali, Kadriorgu (park, loss), Pirita purjespordikeskust. Mujalt jäävad sõelale Tartus ülikool, Toomemägi ja ERMi Raadi kompleks, Otepää koos kiriku ning Eesti Lipu Muuseumi ja Pühajärvega, talumuuseumid Vargamäel ja Kurgjal, Kuremäe klooster, Narva, Rakvere ja Kuressaare linnused, Saaremaa kirikud ja tuulikud, Koguva küla, Arvo Pärdi keskus Laulasmaal jmt. Giidid on nende paikade tausta selgitamisel teinud head tööd. On oluline, et giidid mõtestaksid paiku ja seoks need emotsionaalsete lugudega. Turistide küsitlustest ilmneb huvi UNESCO maailmapärandi nimekirja kuuluvate objektide vastu, nagu Tallinna vanalinn, Struve geodeetiline kaar koos Tartu tähetorni ning säilinud punktidega Võiveres ja Simunas. UNESCO ootenimekirjas on Kuressaare linnus. Eriti soovitakse kogeda neid paiku, mille ehedus ja ajalooõhng on kohapeal tajutav ning pakub erilist elamust.

Monumentidest (57) kõnetavad turiste väliselt erilised, tuntud teema või iseäraliku looga taiesed, eriti aga need, millel on side turistide maa ja rahva või selle suurkujudega. Monumendid on atraktiivsed seoses hästi valitud ja esitatud looga. Näiteks kui Kristjan Jaak Petersoni kuju puhul kõnetab lätlasi eeskätt jalgisiretk Tartust Riiga, siis teiste rahvuste puhul võiks esile tuua eestlaste hariduspüüet ja armastust oma keele vastu. Teises maailmasõjas langenute monumentidest ja ühishaudadest kõnetavad välituriste „omadega“ (venelased, sakslased jt) seonduvad. Vaatamisväärsustena ei paku huvi nende Eesti kultuuritegelaste mälestusmärgid, -kivid või -tahvlid, keda rahvusvaheliselt ei tunta, sest võõrad nimed ja aastaarvud mõjuvad „mürana“. Kui selliseid mälestusmärke näidata, siis mitte üksikisikute tutvustamise, vaid üldisemate ajaloosündmuste- või -protsesside näitlikustamise võtmes.

Kalmistud (55) pakuvad mõõdukat huvi ja võiksid kuuluda omaette teemapaketti. Leidub inimesi, kes kalmistutel põhimõtteliselt käia ei taha.

Muuseumidest tuntakse huvi eeskätt kesksete (78) (nt Eesti Rahva Muuseumi ja Eesti Vabaõhumuuseumi) ja kõige vähem maakonnamuuseumide vastu (52). Neist enam pakuvad huvi kohalikud muuseumid, eriti aga eramuuseumid ja -kogud (67) (nt militaarpäränd, vanatehnika), mille külastus tuleks eelnevalt kokku leppida.

Militaar- ja terroripäränd. Militaar- ja terroripärändi (56) vastu on turistide huvi aastatega kasvanud. Sellele aitab kaasa ajaline distants Teise maailmasõja ja külma sõja sündmustega, mis võimaldab neisse teemadesse suhtuda mitte niivõrd kui poliitikasse, vaid pigem kui ajalukku. Militaarobjektid on kujunemas omaette külastuskohtadeks. Osa turiste külastab Eestit vaid huvist selle temaatika vastu, mis on märgatav eriti soomlaste puhul. Rühm huvilisi on orienteeritud just sõjaobjektidele, sh hukkamispaikadele ja koonduslaagritele (nn süngele turismile). Samas tuleb arvestada ka neutraalse või võõristava suhtumisega. Giidid on toonud esile soolise erinevuse – militaarteema puudutab rohkem mehi ja nende huvi aktiivsete tegevuste vastu („Kui saab sisse ronida või midagi muu põnevat teha, siis meeldib“). Selle teema huvid jaotuvad järgmiselt: Nõukogude armee päränd (65), sõdade jäljed ja kindlustused (58), terrori- ja hukkamispaigad (47).

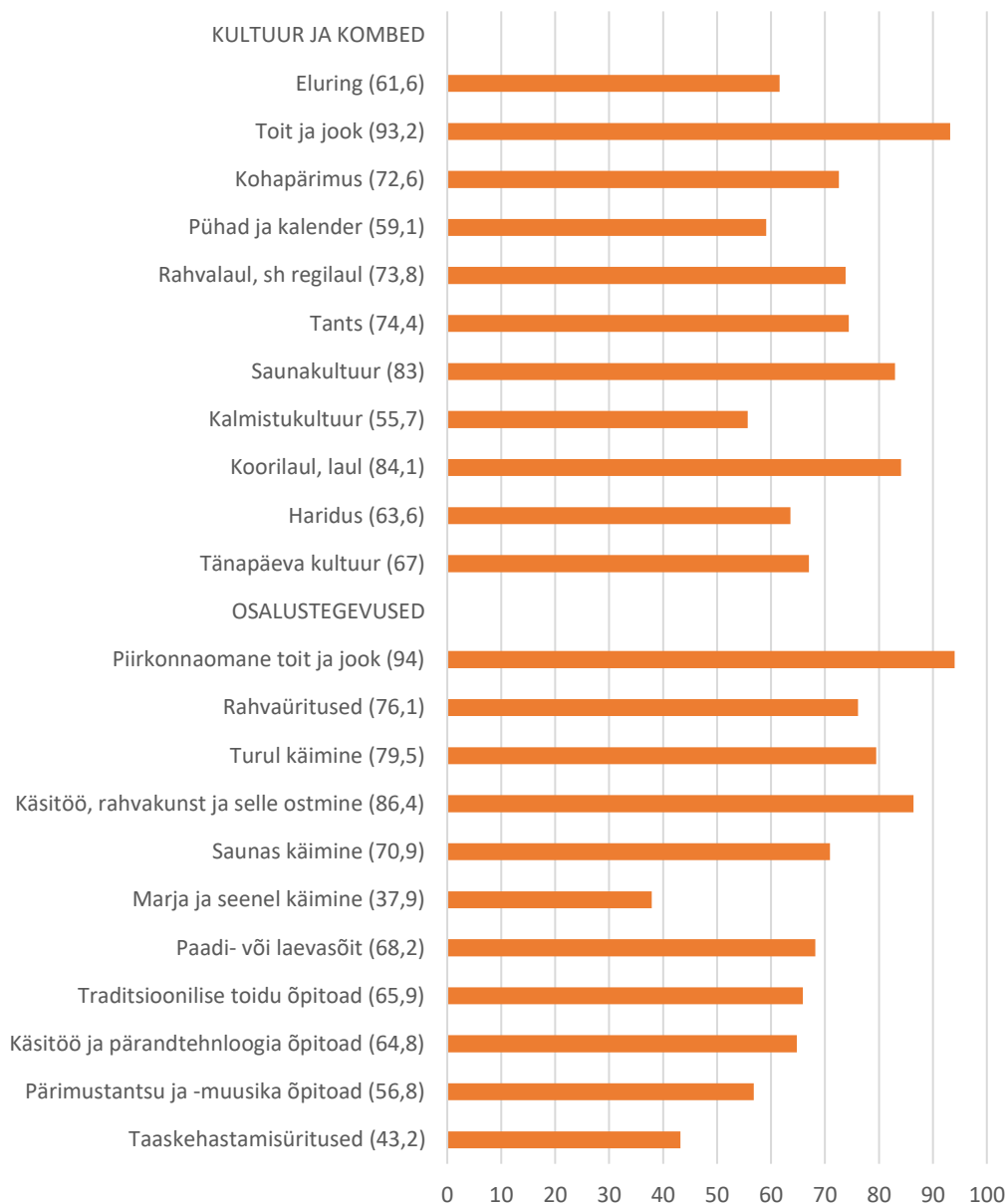
4.1.2. Vaimne päränd

Kokkupuuteid vaimse pärändiga võimaldavad turistidele vahetud kogemused ja mitmesugused osalustegevused. Turistide huvi selle pärändivaldkonnaüksikute alaliikide vastu (joonis 9) võib sõltuda nii vanusrühmast kui huvide spetsiifikast. Vaimse pärändi hulka on arvatud ka kohalik toit ja kaasa ostetavad meened.

Pärändisündmustest kütkestavad turiste enim erinevad muusikasündmused ja -festivalid. Väliskülalised hindavad oma kogemustele tuginedes kõrgelt laulu- ja tantsupidu, Viljandi Pärimusmuusika Festivali, Balticat, aga ka teisi muusikastiile esitlevaid kontsertsarju ja sündmusi. Huvi pakuvad erinevad sündmused (77), nt laadad (Mardilaat ja mitmesugused keskaja festivalid). Soovitakse osaleda kalendritähtpäevade, nt jaanipäeva ja teiste riiklike pühade tähistamisel. Huvi äratavad paikkondlikud kultuuritraditsioonid – seto kultuur koos leeloga, Lääne-Eesti väikesaarte käsitöö. Sageli ei nimeta giidid mitte niivõrd kindlaid pärändisündmusi, vaid toovad esile elamusliku poole, millega tuleks reisiprogrammi koostamisel arvestada.

Käsitöötooted. Turistid on huvitatud eesti käsitöötoodete ostmisest (87). Peamise huviobjektina on välja toodud villased ja linsed tarbetekstiilid ning ehted ja puust esemed. Materjalidest hinnatakse veel keraamikat, nahka, kasetohtu, sarve ja luud. Peetakse oluliseks, et esemed oleks transporti silmas pidades piisavalt väiksed ja lihtsalt pakitavad. Huvi pakuvad ka pärändit, käsitööd ja kokandust käsitlevad ingliskeelsed raamatud ning pärimusmuusika plaadid. Giidid peavad kasvavaks müügrühmiks toidumeeneid, mis ühtib ka turistide arvamusega.

Giidid hindavad pärändiga seotud meenete ja käsitöö hulka keskmiseks või alla selle. Tuuakse esile, et meenete piirkondlik jaotus on ebaühtlane: kohati on neid piisavalt, kohati võiks rohkem arendada uusi pärändipõhiseid tooteid. Leitakse, et puudu on eriilmelistest kohalikust materjalist valmistatud nutikatest esemetest, millel oleks ka tarbeväärtus. Oluliseks peetakse koostööd kohalike ettevõtjate ja meistritega. Keskmisest paremaks hinnatakse meenete valikut muuseumipoodides.

Joonis 9. Turistide huvi vaimse pärandi vastu. Hinnangute keskmine (protsentides) võimaliku maksimumi (100) suhtes.

Kultuur ja kombed. Kultuuri ja kommete osas on huvi suurim kohaliku toidu ja joogi vastu (93). Peaaegu üheväärselt järgnevad koorilaul (84) ja saunakultuur (83), edasi mõningase vahega rahvalaul ja tants (mõlemad 74) ning kohapärimus (73). Keskmisest väiksem on huvi kalmistikultuuri (56), pühade ja kalendri (59), eluringi kombestiku (62) ning hariduse (64) teemade vastu.

Kogemused ja osalustegevused. Giidide hinnangul on kogemus- ja osalustegevused olulised, kuna on elamuslikud, meelde jäävad ja õpetlikud. Ka paljud väliskülaliste küsitlusele vastajad on soovinud edaspidi Eestit külastades osaleda erinevates tegevustes. Üldjuhul peetakse atraktiivseks seda, mida oma kodumaal ei leia. Nii näiteks ei tarvitse lätlased ja soomlased olla niivõrd huvitatud meie saunakultuurist, mis võib aga suurt elevust tekitada ameeriklastes.

Kõige huvipakkumaks hinnatakse kohaliku toidu ja joogi maitsemist (94), mis on ühtlasi kõrgeim huvinäitaja kõigi vastuste peale kokku, samuti turul (80) ja traditsioonilistel laatadel ning rahvaüritustel

(80) ja saunas käimist (71). Viimast suunda toetavad Lõuna-Eesti saunakultuuri arendus ja turundustegevus, samuti mitmesugused saunamaratonid ja -festivalid, mille eesmärk on saunatraditsioonide tutvustamine meelelahutuslikus võtmes. Levinud on ka erinevad saunateraapia ja -rituaalide vormid, mis võivad olla huvipakkuvad vanemale väliskülalisele. Siiski on teoreetiline huvi saunakultuuri vastu (83) suurem kui huvi osalus kogemuse vastu.

Giidide hinnangul pakuvad turistidele huvi mitmesugused paadisõiduga seotud tegevused (68): Ligilähedaselt keskmise hinnangu said praktilised õpitoad, mille käigus saavad osalejad tutvuda traditsioonilise toidukunsti (66) ning käsitöö ja pärandtehnikatega (65). Tartu Ülikooli rahvusvahelise käsitöölaagris Craft Camp osalenute tagasiside näitab, et väliskülalised on valmis korduvalt osalema oma meelistegevusega seotud reisidel ja laagrites. Laulu ja tantsu õpitubadega (57) kaasuvad giidide hinnangul need, kes teevad seda ka oma kodumaal. Kõige vähem atraktiivseks peetakse elava ajaloo sündmustes osalemist (43) ning seenel ja marjul käimist (38). Kui esimene tegevus ongi suunatud kitsale huviliste sihtgrupile, siis teise puhul võib madala hinde põhjuseks olla vastava kogemuse puudumine. Kuna osalustegevused võivad osutada aeganõudvaks ning lisaks eelistavad paljud õpitubade puhul jääda passiivseks vaatajaks, võiks need tegevusvormid fookuseerida kindlapiirilisele huviliste sihtrühmale. Kuigi paljudes piirkondades ei ole osalusteenuseid välja töötatud, peetakse giidide vastustes nende arendamist oluliseks ja vajalikuks.

Küsitluste vastuste tõlgendamisel tuleb silmas pidada seda, et need kajastavad giidide muljeid keskmiste tavaturistide huvide kohta. Mõistagi ei tähenda tulemused seda, et vähem hindepalle saanud teemad tuleks kõrvale jätta. Pigem näitavad madalamad hindepallid seda, et tegemist on teemadega, mille puhul tuleks keskenduda kindlatele sihtgruppidele ja nende turundamisele selgepiiriliste teemapakettide raames. Maailmas leidub väga erinevaid huvigruppe ja Eesti rikkalik pärand pakub häid turundusvõimalusi võimalusi ka väga kitsalt piiritletud huvidega sihtrühmadele.

4.2. Huvid riikide/rahvuste kaupa

Tänapäevases globaliseeruvast maailmas hägustuvad üha enam varem nii selged piirid riikide ja rahvuste vahel. Kui eesti keeles on sõnadel *riik* ja *rahvus* selgelt erinev tähendus, siis ingliskeelne sõna *nationality* tähendab ühtaegu mõlemat. Käesolevas ülevaates tuleb nii riigi kui rahvuse mõistet käsitleda mõnevõrra tinglikult, avarate piiridega – eeskätt on *rahvuse* all silmas peetud vastavast riigist pärit turiste, kelle seas võib olla eri rahvuste/etnoste esindajaid.

Küsitletud giididel oli kõige rohkem kokkupuuteid soomlastega (27), venelaste ja lätlastega (mõlemad 17) ning sakslastega (16). Märgiti ka Suurbritanniat (11), Rootsit (9), Ameerika Ühendriike (8), Jaapanit (7), Leedut (6), Hiinat (3), Taiwanit (3), Itaaliat (2) ning Prantsusmaad, Malaisiat, Hollandit, Uus-Meremaad, Tiibetit, Kanadat ja Norrat.

Soome. Soomlased on väga arvukas turistide rühm Eestis. Kuigi see hõlmab erinevate huvide ja soovidega inimesi, on soomlased ka suurima potentsiaaliga päranditurismi sihtgrupp. Loomulikult on oluline koht spaaturismil (või laiemalt lihtsalt puhkamisel), sportimisvõimalustel, atraktsioonidel, seiklusturismil (kanuumatkadel jne) ja loodusretkedel. Suhteliselt paljusid (sh arvukat estofiilide ringkonda) paelub ka Eesti kultuur (sh laul ja laulupeod, rahvatants, käsitöö, traditsioonilised toidud, seto ja kihnu kultuur jne), ajalugu ja keel, mistõttu korraldatakse spetsiaalselt nendele teemadele (sh arheoloogiapärand) pühendatud ekskursioone. Giidide küsitlusest nähtub, et huvisfäär on lai: linnused ja keskaegne linnaarhitektuur, mõisad, maailmasõjad, Eesti ja Soome ajaloolised seosed, sh salapiirituse vedu, nõukogude aja mõju rahvusele ja kultuurile (sh lähiminevik, kolhooside aeg, stalinistlik arhitektuur, repressioonid) jne, aga ka tänapäevane eluolu maal. Viimasel ajal on lisandunud militaarajaloo huviliste hulk, muuhulgas kõnetavad lahingupaigad (nt Sinimäed), mis tekitavad seoseid Soome idarinde lahingutega Talvesõja (1939–1941) ja Jätkusõja (1941–1944) ajal, erinevad militaarobjektid, soomepoiste (Teises maailmasõjas Soome poolel vabatahtlikena võidelnud eestlaste)

lahingutee jne. Sõjateema huvitab eriti vanemaealisi. Kuna paljud soomlased külastavad Eestit korduvalt, siis on neil olemas huvi uute kohtade ja tegevuste (tavapäratute paikade, uute kogemuste) leidmiseks. Tundlikke teemasid peaaegu ei ole, kui jätta kõrvale tänapäevased poliitilised vaated ja tolerantsus, sest eestlaste ja soomlaste vahel puuduvad suuremad konfliktid ajaloos. Pigem otsitakse Eesti ja Soome vahelisi võrdlusi.

Soome turistide iseloomustab suur teadlikkus ja nad hindavad teenuste kvaliteeti. Kuna tegemist on väga arvuka ja suhteliselt hästi suunatava turistide rühmaga, siis suurendaks erinevate päranditurismi liikide „müügi“ kindlasti soomekeelsete kvaliteetsete turismimaterjalide tegemine nii internetis kui ka trükistena. Oluline on ka laiemale lugejaskonnale mõeldud Eesti minevikupärandit käsitlevate raamatute avaldamine Soomes (see on seni pigem tagasihoidlik) – reisihuvi äratamine lugemisvõimaluse kaudu oma kodumaal. Soomlasi ei kõneta poliitika, usk, raha ja kaubandus.

Läti. Lätlasi huvitavad igasugused seosed Lätiga: piirid ja Valka–Valga, läti asustus Lõuna-Eesti piiri ääres, lätlased Tartu Ülikoolis 19. sajandi ärkamisajal, lätlastega seotud kalmistud. Kaugem ajalugu pakub läti tavaturistile mõõdukat või vähest huvi, see on paljuski sarnane. Rohkem huvitab ajalugu alates iseseisvumisest kuni Nõukogude ajani. Nõukogude perioodi ajalugu ja pärand, nagu ka sõdade ja punaterrori teemad, lätlast ei kõneta (erandiks on armee ja piirivalve) – see on liiga tavaline ja samaaegne. Küll huvitatakse tänapäeva argi- ja maaelust (*kuidas inimesed elavad*), kuidas on Eesti elu edenenud pärast taasiseseisvumist. Läti tavaturist eelistab pigem sellist ajalugu, mis on „ilusam“ – mõisad ilma pärisorjusega, iseseisvus, miks eestlastel läks paremini jms. Huvi pakuvad Nõukogude ajast varasem kultuuri- ja ehituspärand: traditsiooniline puitarhitektuur ja eesti talud, ajaloolised linnasüdamed ja keskused, kirikud ja kalmistud, eriti aga mõisad. Rõhutatud on huvi sõjaeelse transporditaristu (raudteejaamade) ning selleaegsete tehaste ja tööstuspärandi vastu. Lätlasi köidavad pärandmaastikud ja loodus: *Mida ilusam vaade, seda rohkem tahetakse sinna minna*, samuti meresaared, mida Lätis pole.

Lätlastest turistile pakub huvi eestlane kui selline: tema mentaliteet, kombed, käitumine ja keel, sh ühised sõnad, samuti kultuuride võrdlus, milles otsitakse nii sarnasusi kui ka erinevusi. Siin on huvipakkuvad teemad näiteks toidud-joogid, pühad ja kalender, laulu- ja tantsu- ning käsitöötraditsioonid, saunakultuur (*saun on väga suur teema Lätis*), aga ka rahvameditsiin ja taimede kasutamine (*lätlane ise on ka tark – oskab taimi korjata ja kasutada*). Kultuuride sarnasustest ei olda tihti teadlikud. Äratundmisrõõmu pakuvad eesti ja läti 19. sajandi päritoluga rahva(like) laulude ühised saksa juured. Huvi pakub regilaul, mida Lätis pole.

Lätlastele meeldivad osalustegevused ja põnevad kogemiselamused. Suur on huvi turgude ja laatade, aga ka muude rahvarohkete kohaliku tasandi sündmuste (piirkondlike festivalide, kohvikute päevade) vastu. Intiimsemad üritused, pere- ja külapeod on lätlaste jaoks liiga isiklikud. Huvi pakuvad erinevad toidu, käsitöö ja tantsu õpitoad, samuti taaskehastamine. Köidavad kohapärimus ja legendid, nõidade teemad ja kummituslood. Vähem huvitavad paljuski sarnane talukultuur ja etnograafia, usuteemad. Läti turist reisib sageli omal käel ja perega, on hinnatundlik.

Venemaa. Venemaalt lähtuvat turismi soodustavad naabus, eriti Eesti lähedus Peterburile ning lisaks kogu maailmas nähtav tõsiasi, et venelased eelistavad reisida kohtadesse, kus pakutakse venekeelset teenindust. Mõnepäevaseid puhkusereise kannustab samuti asjaolu, et kuigi Eesti hinnad on Venemaa omadest veidi kõrgemad, kompenseerib selle teenuste ja teeninduse kvaliteet. Väga sageli on vene turistide sihtkohaks spaad (eriti Ida-Virumaal).

Vene turistid valivad külastuskohaks sageli linnad, neist eelistatud näivad olevat kolm: (1) Tallinn (peamiselt kuulus ja kuvandiga vanalinn), (2) Narva (see jääb piirile ja Kirde-Eesti spaade lähedale, samas pakuvad linnus ja bastionid pakuvad piisavat kultuuri) ning (3) Pärnu (rand ja sageli ka

nõukogude aja mälestuste nostalgia). Venelased külastavad meelsasti muuseume ja pühapaiku. Giidide tagasiside järgi meeldivad neile kultuurisündmused, nad on head meenete ostjad ja ajavad meelsasti juttu kohalikega. Hinnatakse mugavusi, kaasaegsust ja puhtust. Ajalooperioodide osas tuntakse sageli erilist huvi 18. sajandi alguse Peeter I ajajärgu vastu, mis eriti Peterburi inimestele loob haakumise oma linna ajaloo ja arhitektuuriga. Päranditurismi osakaalu suurendamine on võimalik puhkepaikadest korraldatavate lühemate retkede ja intensiivsema turundamisega. Sageli pakuvad huvi usuteemad (õigeusk Eestis), ei kõneta nõukogude elu temaatika.

Tundlikke teemasid on palju, sest Eesti ajalugu on täis konflikte Venemaa ja venelastega. Giidide vastustest ilmneb, et probleemsemad on Teine maailmasõda (sh Nõukogude armee pommirünnakud Eestis), nõukogude okupatsiooni aeg, rahvuslus, piiriküsimus, samuti Venemaa ja Eesti kaasaja poliitilised suundumused, arengud ja persoonid. Kuid erimeelsusi on ka Põhjasõja sündmuste (purustuste, küüditamise jne) osas ja isegi veelgi varasema ajaloo tõlgendamises. Sellele vaatamata ei ole õige minevikku puudutavaid teemasid vältida, sest ajaloosündmustest võivadki olla erinevad arusaamad.

Saksamaa. Saksa turist on üldiselt üpris teadlik Eestist, tema ajaloost, sidemetest Saksamaaga, siinsest loodusest, laulvast revolutsioonist ning Euroopa Liidu liikmelisusest. Eestiga on tihti olemas kasvõi kaudne puutumus – kas päritolu (baltisaksa juured), keegi tuttav on varem Eestit külastanud, omatakse eestlastest tuttavaid või on meelde jäänud mõni positiivne Eestiga seotud uudis. Siia saabujad teevad eeltööd ja soovivad, et vajalik info jõuaks nendeni enne külastust, spontaansust palju ei esine. Kiidetakse veebiportaali Visitestonia.com saksakeelset osa. Paljud käivad Eestis korduvalt, et avastada uusi kohti ja tegevusi. Oluline on, et reklaamitu (sh teenused) vastaks tõele, oleks kättesaadav ja et suhtlus oleks viisakas, võimaluse korral personaalne. Pakutav ei pea olema luksuslik, pigem lihtne, kuid puhas.

Huvi pakuvad enam Tallinn, Tartu, Pärnu, Muhu- ja Saaremaa, Kihnu, Ruhnu, Narva ja Lääne-Virumaa. Tallinnast väljaspool on nimetatud Tartu Ülikooli, Eesti Rahva Muuseumi, Anu Raua Muuseumi Heimtalis, Olustvere ja Haapsalu losse, Arvo Pärdi keskust, Eesti mõisaid, taluarhitektuuri, käsitöö- ja kudumislaagreid.

Teatud osale saksa turistidest pakub huvi meie lähim ajalugu – taasiseseisvumine ja laulev revolutsioon, nõukogude ideoloogia ja venestamine, elu nõukogude ajal, magalarajoonid, militaarturism. Ilmnevad põlvkondlikud erinevused. Noorematel on vähem huvi „vana aja asjade“ vastu. Baltisaksa päritolu turistid tegelevad oma juurte otsimisega: külastatakse esivanematega seotud kohti, kalmistuid ja kirikuid. Samuti otsitakse Eestist juudi kultuuripärandit, mille kohta on infot eeldatust vähem. Vajab selgitamist, miks seda pärandit on muu Euroopaga võrreldes vähem. Põnevust pakub kultuuriline mitmekesisus, positiivselt tuuakse esile Peipsiveere vanausuliste pärandit, Setomaa ja Kihnu eripärasid.

Huvi ilmutatakse turisti endaga sarnase vanuse- või sotsiaalse grupi tegemiste ja toimetuleku, samuti kohaliku toidu- ja joogikultuuri vastu. Meelsasti otsitakse võimalusi, et osaleda traditsioonilise toidu valmistamise ja käsitöö õpitubades, kuid enamasti ei jagu kiire reisikavaga turistil selleks aega, sest sageli külastatakse sama reisiga ka Lätit ja Leedut. Eraldi on välja toodud saunakultuur. Traditsioonilise eesti sauna külastus võib olla väga eksootiline, inspireeriv ja üldjuhul positiivne kogemus. Saksa turist naudib Eesti loodust, ta on teadlik siinsest puutumast metsast, rabadest ja soodest. Talle meeldivad pärandmaastikud ning vaatekohad, kiviaiad, ohvrikivid, pargid, hõre asustus, eraldatus ja inimtühusus.

Iga veidigi eeltööd teinud saksa turist leiab Eestist endale huviväärset. Giidide tagasisidest nähtub, et „ugrimugri maailm“ ja meie keel ei huvita neid sel määral kui meid endid, kultuur kui selline huvitab eri vanuserühmi. Kui giididel on soovitatud vältida selliseid teemasid, nagu seosed muistse vabadusvõitluse, orduaja ja Natsi-Saksamaaga, siis Saksa päritolu ajaloolasest eksperdi hinnang on vastupidine – tegu on pigem põnevate ja intrigeerivate teemadega. Sama on kinnitanud ka Eestis

õpilastega ekskursioonil käinud kooliõpetajad. Teise maailmasõja teemad pole sakslaste jaoks tänapäeval tabud, küll aga tuleks arvestada sakslastele omase poliitkorrektsusega, nt jutt Waffen-SS-i eesti sõduritest kui ühise vaenlase vastu võitlevatest relvavendadest ei ole tänapäeva turistile arusaadav. Neid teemasid tuleks oskuslikult käsitleda, kuivõrd laiem huvi on olemas.

Rootsi. Rootsi turistid külastavad korduvalt Tallinna, paljud võtavad ette ka Lääne-Eesti ja saared. Rootslastele pakub huvi Rootsi ajaga seondud pärand, Tartus ülikool jne. Samuti on nad huvitatud rannarootslaste ja viikingite pärandist (suur potentsiaal on Salme leidudel). Rootslased on apoliitilised, seega on sõjaajalugu, militaarpärandit ja Teise maailmasõjaga seotud paiku keerulisem tutvustada. Samuti on neile iseloomulik teatud russofoobsus, mistõttu Ida-Virumaad ja Peipsiäärt on keerulisem müüa. Hea giid muudab aga kiiresti nende arvamust. Rootslastele pakub huvi ilus arhitektuur, sh puitarhitektuur, nii linnad (Tallinn, Pärnu, Tartu) kui ka mõisaarhitektuur, mida toetab samastamisvõimalus kodumaise lossiarhitektuuriga. Rootslasi võlub erinev loodus (sh toonekurepesad pärandmaastikel), metsarohkus ja pinnase laugus, samuti liiv ja liivarannad. Huvipakkuv on nõukogude aeg ja selle pärand, igapäevaelu, sest hoolimata geograafilisest lähedusest napib neil selle ajastu kohta infot. Pakutav peab olema korras ja puhas.

Giidid puutuvad kokku peamiselt 65+ vanusegrupiga, kes eelistavad rühmareise. Nooremad inimesed puhkavad pigem linnades ja teevad väljasõite. Inglisekeelset materjali loetakse meeeldi. Põhjalikumat selgitamist vajab nõukogude periood. Suveniiridena peetakse lugu ilusast käsitööst. Rootslaste puhul peaks vältima nn kannatuslugusid, sest nende kultuuris pole viisakas kannatustest ja koledustest rääkida.

Suurbritannia. Briti turistid ei moodusta homogeenset gruppi. Kultuuripärandi vastu tunnevad pigem huvi kesk- ja vanemaealised haritud laiemate huvidega külalised, kes peavad väga oluliseks looduse, ajaloo, majanduse ning kultuuri laiema pildi mõistmist ja seoste mõtestamist oma kogemustest lähtuvalt. Noorem ja keskealine turist eelistab sageli iseseisvat reisimist rendiautoga, see eeldab eelinfo olemasolu reisi planeerimiseks, samuti nutirakendusi.

Giidide hinnangul tuntakse suuremat huvi Nõukogude Eesti ja selle aja eluolu vastu. Huvi pakuvad Teine maailmasõda ja Eesti, küüditamine, sõjajärgsed stalinistlikud aastad, nõukogude ideoloogia ja venestamine Eestis, kolhoosid ja maaelu. Samuti on huvipakkuvad igapäevane elu ja toimetulek tänapäeval. Suurbritannias on tavalised nii teema- kui ka ajastupõhised turismipaketid. Sealne turg on sedavõrd suur, et huvilisi jätkub ka kitsa fookusega ajaloo- ja päranditeemadele.

Atraktiivne on ka pärimuskultuur laiemaalt: loodus- ja kultuuripärand, selle kasutamine ja rakendamine kaasajal ning suuremad muuseumid. Religiooni osas pakuvad luteri ja õigeusu kiriku kõrval huvi ka rahvausund ja -pärimus. Iirlased hindavad kõrgelt eestlaste suhet loodusega, brittide puhul võiks üks fookusteema olla looduslikud pühapaigad. Pigem positiivsed ollakse aktiivsete osalustegevuste suhtes: soovitakse saada elamusi erinevate veesõidukitega liikudes ning kohaliku käsitöö ja toiduvalmistamise õpitubades.

Arhitektuuri osas paeluvad külalised ajaloolised linnasüdamed, eriti vanemad puitmajadega piirkonnad. Huvi pakuvad ka mõisad ja mõisakultuur ning selle õitseng ja allakäik. Keskaegseid kindlusehitisi on Inglismaal palju. See osa Eesti kultuurist ei tarvitse kõita üldhuvidega turisti, küll aga võib meelitada ajaloo huvilist külalist.

Briti tavaturistidele ei paku huvi liiga detailsed kultuurilised eripärad, nagu kombetalitused ja keele paikkondlikud erisused, samuti Eesti vanem ajalugu kuni Esimese maailmasõjani. Õeldu ei kehti aga kitsamate huvidega turistide puhul, kelle siatoomiseks tuleb tegelda kindlate teemade fokuseeritud turundamisega. Briti traditsioonis etendavad turismi turundamisel väga olulist osa sealsete telekompaniide dokumentaalseeriaalid.

Leedu. Huvi Eesti vastu on tunduvalt kasvanud. Üldiselt tullakse nädalavahetuseks 2–3 päevaks, millega ei jõua palju, harvem nädalaks (4–5 päeva). Kordusturiste on vähe. Valitseb stereotüüp, et

„Eesti on väike“. Huvi tuntakse teemade ja nähtuste vastu, mis on „tuttavad“ ja millest Leedu ühiskonnas on juttu. Leedukeelset infot Eesti kohta netist ei leia, Eestis tehtud vähesed trükised on sageli vigases keeles ega mõju hästi.

Üldiselt teatakse Eesti kohta vähe, teadmised piirduvad ajaloopärandi osas üldiste märksõnadega (Liivimaa, Poola, Rootsi aeg). Huvi pakuvad saared, Tallinn, Tartu, Narva, Pärnu, Sibulatee, Lahemaa mõisad – juba tuntud paigad. Tallinnas Kadriorg ja KUMU, Tartus Tartu Ülikooli muuseum ja Mänguasjamuuseum. Eesti Rahva Muuseumist ei tea tavaline leedulane midagi, erinevalt Ahhaa keskusest, mis on end Leedus 2–3-nädalase turneega jõuliselt reklaaminud. Väiksematesse maakohdadesse, kohalikesse ja eramuuseumidesse leedu turisti ei jõua.

Ajalugu ja monumendid leedu turisti ei huvita, üldine teadmiste foon on kasin, huvi sõltub giidi oskusest seda esitada. 20. sajandi sõdade (Teine maailmasõda, Vabadussõda) ja nende pärandi teemad leedulasi ei kõneta, sest Leedus neid sõdasid mälupekkadena ei tähistata ja juttu on neist vähe. Küll aga väärtustatakse Leedus „vanu“, lahingupaiku. Tähtis teema on metsavendlus. Kohalikul tasandil võiksid leedulastele huvi pakkuda metsavendade punkrid, kui teemat turundada. „Raskeid“ teemasid (militaar, terror) tuleks vältida – tullakse puhkama, saama meelelahutust. Holokausti teema on tundlik, siin võib esineda eri seisukohti ja giid peaks vältima sisekonflikti grupis. Samas vaimustab kommunismiohvrite memoriaal, millesarnast Leedus pole.

Huvi pakub maa tervikuna: asustus, hooned, pärandmaastikud – eriti sellised, milliseid Leedus pole (saared, pankrannik), samuti suuremad linnad – väiksematesse linnadesse pole leedu turistid veel jõudnud. Kristlike konfessioonide ja luterluse teema võiks huvi pakkuda vaid vastanduvast ja võrdlevast plaanis (üldiselt on katoliiklikus Leedus tavaks, et teise konfessiooni kirikusse ei minda). Vanu kirikuid võiks esitleda arhitektuurina, samuti võttes „Mis on saanud katoliku pärandist?“. Huvitav paik on Kuremäe klooster. Ka looduslikud pühapaigad keskmist leedulast ei huvita – Leedus neist palju ei räägita ja teemat seostatakse uuspaganatest „veidrikega“. Kagu-Eestis pakuvad huvi ristimetsad. Rahvausundi teemad võiksid kõnetada seoses mingite konkreetsete kohtadega. Kohalike isikutega (nt kultuuritegelastega) seotud mälupekk/monumendid, samuti tööstus-, tootmis- ja transpordipärand (erandiks Põlevkivimuuseum, mida küsitakse) leedu turisti ei huvita.

Rahvakultuuri ja esinejate osas pakub huvi eksootiline ja eriline. Tavalised külakapellid ja rahvatantsurühmad huvi ei paku – Leedus pole rahvuslikkuse visuaalne esitlemine (nt mustrid, rahvarõivad) üldse nii tähtis kui Eestis. Küll on atraktiivsed laulu- ja tantsupeod, mis on omased ka Leedule. Küsitakse eesti rahvustoitude (kilu, kama) kohta. Käsitööteemad huvitavad kitsaid sihtrühmi. Vanusepõhiseid sihtgrupe ei paista, turismirühmad on segagrupid.

Jaapan. Jaapanlasi on „teiste“ rahvuste hulgas mainitud seitsmel juhul. Kõik, mis on UNESCO nimistus, on Jaapanile oluline. Tähtsad on UNESCO pärandisse kuuluv Tallinna vanalinn, aga ka ajaloolised linnasüdamed, samuti boheemlaslikud linnaosad, nagu Kalamaja, Supilinn jm. Huvitab see, mida on mainitud turismitrükistes ja mida on eelnevalt „müüdnud“. Samuti pakub suurt huvi laulupeo külastamine, laulva revolutsiooniga seonduv iseseisvumise teema, rahvalaul ja -tants, rahvarõivad. Jaapani huvi Eesti vastu on suurenemas, turismiagentuurid küsivad väga konkreetsete asjade kohta, huvi tuntakse käsitöö ja piirkondliku kultuuri vastu. Tunnetatav on turistide huvi religioonideülese vaimsuse osas. Kuna jaapanlased näevad olulisi paralleele šintoismi ja Euroopa metsarahvaste muinaskultuuri vahel, võiks vähemalt osa neist tõsisemalt huvitada rahvausundi asjatundlik tutvustamine, eestlase suhe loodusega, eestlaste kuvand ja enesekuvand (loodus- ja metsarahvas), mentaliteet, kombed. Huvitab Eesti asend õhtumaise Euroopa ja Venemaa piiril, ajalugu kuni 1940. aastani, vana rahvakultuur, traditsioonilised elatusalad ja taluelu, pärandmaastikud, saunakultuur, piirkonnaomased toidud ja joogid, seemed-marjad, turud, käsitöö ja pärandtehnoloogia õpitoad, kohalikud rahvaütised, eluringi sündmuste tähistamine. Keskmine on huvitatus mõisapärandist. Nõukogude aeg ja militaarmälestised, kalmistud, haridusteemad, väikesed muuseumid, nõiad, samuti

Kalevipoeg jt Eesti-spetsiifilised kangelased, tegelased ja neile pühendatud monumendid on huvifäärast väljas. Kristlusega seotu jaapanlasi pigem ei köida.

Itaalia, Prantsusmaa ja Hispaania. Vahemere piirkonna turistidel on kõrgendatud huvi ajaloo ja arheoloogia ning vanema arhitektuuripärandi vastu. Üldjuhul on tegu palju reisinud inimestega, kelle kultuuritaust on väga kirev. Eestit tuleks tutvustada atraktiivselt ja kurioosumite kaudu, eriti kui tegemist on visuaalselt mitte eriti efektsete objektidega. Itaalia turistidele (prantslastel ja hispaanlastel ei pruugi olla sellekohast teavet) meeldivad Merevaiguteega (ka Lennart Meri „Hõbevalge“ on itaalia keelde tõlgitud) seonduvad teemad ja kõik, kust saab leida seost Vahemere ja Lõuna-Euroopaga, sh rooma rauaaja pärand. Samuti huvituvad nad viikingitest ja viikingiaegsetest leidudest, eriti normannidega seostatuna. Kindlasti pakub neile huvi, millised Itaalia päritolu inimesed on olnud ajalooliselt Eestiga seotud (Bartolomeo Rastrelli ja Ahja mõis; Al Capone Tartus jne). Üldjuhul meeldib selle kandi turistidele eripärane loodus ja sellega seonduv: järved, sood ja rabad (sh rabajärves ujumine), mineraalvesi, mudaravi, turvas, turbaravi. Vahemere piirkonna turistid on potentsiaalsed aastaagade vaheldumise nautijad: sügisturism (loodus), talv (taliturism, suusatamine-uisutamine, looduses ööbimine, saun, jääaugus suplus), kevad (süsta- ja kanuumatkad, linnuvaatlus), suvi (laevasõidud). Toiduturismi korral tuleks arvestada, et maitse-eelistused ja toiduspetsiifika võivad piirkonnast tulenevalt suuresti varieeruda (nt kas eelistatakse kitse-, lamba- või lehmapiimast valmistatud tooteid jne).

Teised, kaugemad riigid. Teiste turistide osas on giidid viidanud Ameerika Ühendriikide, Austraalia, Uus-Meremaa ja muude kaugemate koloniaaltaustaga mitte-Euroopa maade külalistele. Üldistus on siiski esialgne, sest andmeid on selleks liialt vähe. Giidid rõhutavad piirkonda tutvustavate trükiste ja meedia toel eelteadmiste loomise vajalikkust – nendeta ei tarvitse külalised endale huvi pakkuvate teemadeni jõuda. Näitena tuuakse välja, et mingit erilist teemat tutvustava paiga või muuseumi peab meediakanalite vahendusel üles leidma just vastava huviga väliskülastaja. Samuti sõltub palju sellest, milliseid lugusid giid esitab ja kuidas ta seda teeb. Seejuures on oluline leida info vahendamisel ühisosa, mille põhjal tekib külalisel esitletuga isiklik seos. Näiteks jutustavad piirkondlikud muuseumid tihti ainult kohalikele inimestele arusaadavat lugu, mis jääb väliskülastajale ilma üldise kontekstita arusaamatuks ega ole atraktiivne.

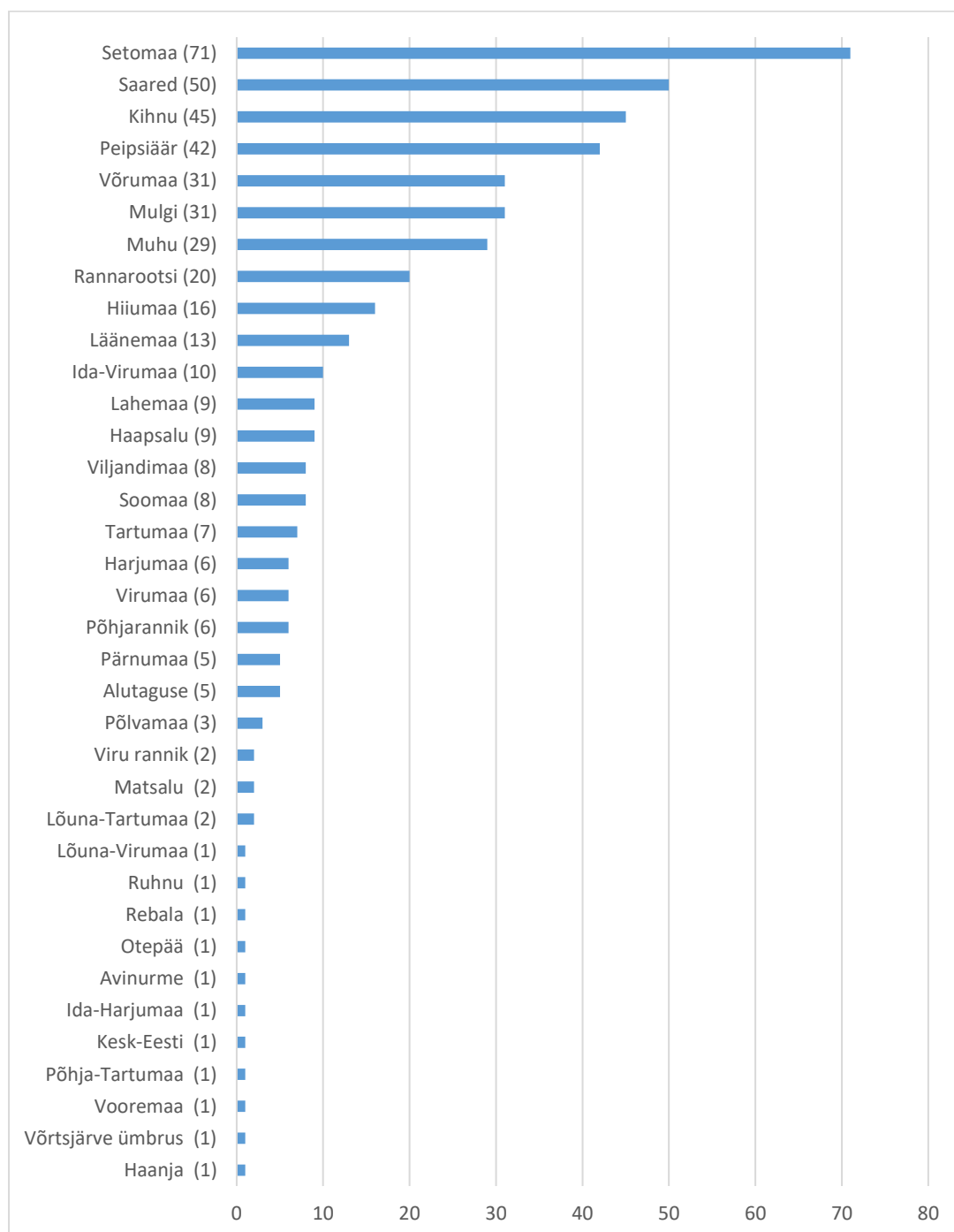
Huvipakkuvaks peetakse eestlaste rahvakultuuri, kombeid ja uskumusi (sh üleloomulike olenditega seotud ning kohapärimuslikke lugusid ja legende), traditsioonilisi elatusalasid ja -viise, kohalikku toidu-, joogi- ja käsitööpärandit ning saunakultuuri. Arhitektuuri osas huvitatakse ajaloolistest hoonetest ja hoonekompleksidest (linnused, kirikud, kabelid, mõisad, kihelkonnakeskused ja ajaloolised linnasüdamed). Ajalooliste sündmuste osas vääriks esile toomist Eesti vallutamise ristsõdade käigus, keskaegsed linnused ja hansalinnad. Huvi pakub Eesti taasiseseisvumine koos laulva revolutsiooniga ning kultuur ja argielu tänapäevases Eestis.

Väljastpoolt Euroopat pärit turistidele ei paku huvi nõukogude aeg ja selle pärand, sh sõjavägi ning piirivalve, põllumajandus, kolhoosid ja nendega seotud arhitektuur ning mälestusmärgid laiemalt. Väheseks hinnatakse huvi ka erinevate religioossete konfessioonide vastu. Üldistatult näivad „lühikese ajaloo“ kaugete maade turistide kütkestavat ajaloo- ja ajalooliste ehitiste teemad – Euroopasse tullakse otsima seda kaugemat minevikku, mida kodumaal pole, samuti „üldeuroopalikku“ ajalooapärandit. Ühtlasi tuntakse huvi siinse rahva ja selle kultuuri sügavamate ladestuste vastu. Sihtgrupina võiks käsitleda neid riike, kellel on Eestiga olnud ajaloolisi sidemeid (näiteks on mitmetel Iisraelis elavatel juutidel juured meie piirkonnas). Kõigis Eesti vanades linnades on olnud oma juudi kogukond ja mitmeski neist on säilinud juudi kalmistu.

5. PÄRANDIPIIRKONNAD JA NENDE LOOD

5.1. Sissejuhatavaid lähtekohti

Uuringu üks eesmärke oli tutvustada pärandi paiknemist ja tuua esile pärandiregioonid. Küsitluses küsiti kohalikest asjatundjatelt, giididelt ja turismisektori töötajatelt ning pärandkäsitöö laagrites osalenutelt, milliseid pärandipiirkondi teatakse. Vastuste kokkuvõtmisel ei arvestatud Põhja-Eesti, Lääne-Eesti ja Lõuna-Eesti üldsõnalist mainimist, samuti linnade ja üksikute kihelkondade nimetamist. Kokku 255 vastuse põhjal kujunes mainimiste üldine pingerida (joonis 10).

Joonis 10. Küsitluste vastustes enammainitud pärandiregioonid Eestis (3 või rohkem mainimist).

Identiteedialade esiseitsmik on järgmine: Setomaa (71), saared (50), Kihnu (45), Peipsiäär (42), Mulgimaa ja Võrumaa (mõlemad 31) ning Muhumaa (29; sealhulgas 12 vastust pärandkäsitöö laagris viibinutelt). Järgnevad rannarootsi alad, sh Vormsi (20), Hiiumaa (16), Läänemaa (13), Ida-Virumaa (10), Haapsalu ja Lahemaa (9), Soomaa ja Viljandimaa (8), Tartumaa (7), Virumaa, Harjumaa ja Põhja-Eesti rannik (6), Alutaguse ja Pärnumaa (5), Põlvamaa ja Järva (3), ning Viru rand, Matsalu ja Lõuna-Tartumaa. Ühel juhul mainiti Avinurmet, Otepääd, Rebalat, Ruhnut, Ida-Harjut, Lõuna-Virumaad, Kesk-Eestit, Põhja-Tartumaad, Vooremaad, Võrtsjärve ümbrust ja Haanjat. Niisiis on pärandipiirkondade tuntus väga ebaühtlane. Välja joonistuvad mitmed selge identiteediga regioonid, kuid paljusid piirkondi ei teata. Kuigi iga hinnang on subjektiivne, võiks mainimiste arv summaarselt kajastada regioonide tuntust ja senist turundustööd.

Uuringu üks lähteülesanne oli Eesti siseste pärandiregioonide esiletoomine. Selle lahendamisel lähtuti küsitluste vastustest, pärandi iseloomust ning tööühma liikmete ja ekspertide kogemusest ja hinnangutest. Eristatud pärandiregioonid on esitatud juuresoleval, ka KOVide piire kajastaval kaardil (joonis 11), kus küsitlustes rohkem kui kümne mainimisega üksused on esile toodud punasega. Aladel, kus regioonide kultuurilised piirid pole selged, võivad pärandipiirkonnad osalt üksteisega kattuda ning sealne pärand sobib tutvustamiseks ühtaegu mitme piirkonna raames. Suuremate piirkondade sees on vahel eristatud ka omaette alapiirkondi.

Käesolevalt esindatud Eesti pärandipiirkondade põhine liigendus on vastavuses turismis kasutatava kolmese jaotusega: Eesti jaguneb Põhja-, Lääne- ja Lõuna-Eestiks. Järgmine lähenemistasand põhineb üldjoontes ajaloolisel, 20. sajandi alguses kehtinud maakonnajaotusel, seda ühe suurema erandiga. Nimelt oli Mulgi kultuuripiirkonda käsitletud ühtse tervikuna, kuigi selle lääneosa (Karksi, Halliste ja osaliselt Saarde kihelkond) kuulus alates 1780. aastate haldusreformidest kuni 1940. aastateni Pärnumaa koosseisu.

Eesti haldusjaotus on 20. sajandil läbi teinud mitmeid muutusi ning praeguseks kujunenud pole kaugeltki vastavuses pärandiregioonidega: ajaloolised Virumaa, Harjumaa ja Võrumaa on tänapäeval jagatud kaheks maakonnaks, Valgamaa aga kujutab endast kolme varasema maakonna osadest 1920. aastate alguses loodud üksust, mis tehti iseseisvunud Eesti territooriumi paremaks haldamiseks. Pärandisidusa haldusjaotuse piire hägustas täiendavalt 2017. aasta haldusreform, mille raames mõned omavalitsused otsustasid liituda väljapoole maakonna piire.

5.2. Põhja-Eesti

Põhja-Eesti pärandipiirkonnas (Harju, Rapla, Järva, Lääne- ja Ida-Viru maakond) on palju ühist. Vanade ehitiste välisilmes kajastub nende paiknemine paealal, pärandmaastikud on enamasti tasased, kirikaedades on rootsiaegseid paest ratasriste. Kuigi maaparandus on vanu põllumajandusmaastikke ja talusid hävitanud, leidub siin-seal rehielamutega külasid. Põhja-Eestis on palju looduslikke pühapaiku, eriti hiiekohti. Pärandmaastikud on 20. sajandi II poolel tugevasti muutunud kaevandamispiirkondades – nõukogude aeg on sinna lisanud uue, kohati tugevalt dominantse tööstusliku pärandikihi. Põhja-Eesti pärandit, eriti rannikualadel, on mõjutanud läbi sajandite kestnud ülelahe sidemed Soomega, mille jäljed ilmnevad keeles ja vanas rahvakultuuris tervikuna. Soomlasi võiksid kõnetada sõna *hiis* erinevad tähendused Soomes ja Eestis. Eesti põhjarannik on olnud ka nn regilaulupiirkond ja rahvaluule varaait.

Põhjaeestlane on pigem kinnine kui jutukas – asjalik ja töökas, võõraste suhtes ettevaatlik. Randlased on seejuures olnud avatumad kui sisemaa elanikud.

Põhja-Eesti regioon hõlmab ajaloolisi, muinasaegse tagapõhjaga Harju-, Viru- ja Järvamaa maakondi, millest kaks esimest jaotuvad alaregioonideks. Ajalooliste maakondade vahe- ja piirialadel paiknevad Lahemaa ning metsane Kõrvemaa, kus pärand on tihedalt seotud loodusega. Kogu Põhja-Eesti rannikul vääriavad tutvustamist rannakülade kunagine ja praegune elu, nõukogudeaegne mere suletus ja piiritsooniga seonduvad piirangud, mälestused sõjaväest ja piirivalvuritest, Soome lahe ääres meritsi toimunud salakaubandus ja piiritusevedu.

Harjumaa. Harjumaa on tihedasti asustatud ja jääb enamuses Tallinna mõjutsooni. Pealinnalähedased vanad põllud on täitunud uusehitistega ning tühje talusid leidub vaid kaugetel ääremaal. Päranditurismi jaoks on pealinna läheduses olemas toetav infrastruktuur.

Harjumaa enam kui 3000 aastase põllumajandusajalooga pärandmaastikud on mitmekihilised. Siin on arvukalt suuri mõisakomplekse, rohkelt 20. sajandi I poole pärandit ja Nõukogude sõjaväe jälgi, eriti rannikul. Tallinnast nii lääne kui ka ida pool leidub ranniku läheduses Peeter Suure merekindluse betoonrajatisi. Üldiselt on keskaegse algupäraga kihelkonnakeskused muutunud tänapäevasteks asulateks. Vanem ehituspärand on Tallinna mõjutsoonis enamasti korrastatud ja hooldatud. Harjumaa rohkete mõisate seas on luksuslike renoveeritud eraomandite kõrval siiski vahel ka varemeid.

Ajaloolisel Harjumaal võib eristada kolme suuremat – Lääne, Ida- ja Lõuna-Harju pärandipiirkonda. Omaette, osalt nii Lääne- kui ka Ida-Harjut hõlmava alana võib käsitleda Tallinna lähiümbrust mitmete esinduslike mõisatega. Siin võivad elamusi pakkuda nii Maardu ja Vandjala karjääridest moodustuvate järvedega tehismaastik kui ka Soome lahe väikesaared.

Lääne-Harjus, mille kese on Keila väikelinn, on arvukalt mõisaid ja rannikul militaarpärandit, Paldiski sõjaväelinnas oli tuumaallveelaevade baas. Tähtsad on Padise mõisa- ja kloostrikompleks ning muinaslinnus. Uuemast pärandist võiks nimetada Arvo Pärdi keskust Laulasmaal.

Ida-Harjus on palju arheoloogiamälestisi, iseäranis lohukive. Tallinnast ei jää kaugele Assaku Nõiakivi, Saula Siniällikad, Tuhala Nõiakaev, Maardu hiiemets ja Nabala–Paekna matkarada. Omaette alapiirkonna moodustab rannik, mille idaots kuulub Lahemaa rahvusparki. Teenimatult vähe on tähelepanu pälvinud Rebala muinsuskaitseala oma loopealsete ja rohkete kivikalmetega – seal väärib esiletõstmist põllunduse pikk ajalugu. Jõelähtme skandinaavialikud kivikirstkalmed asuvad otse Tallinna–Narva maantee ääres. Vanemast pärandist on tähtsad Iru ja Jägala linnusekoht, Jõelähtme ja Kuusalu kirik. Sekundaarses vormis esitleb pärandit Kiruveri viikingiküla.

Lõuna-Harjus (praegu Rapla maakond), mis samuti on ajalooliselt kuulunud Tallinna mõjutsooni, pole ühtset keskaegset keskust. Küll on seal mitmed Eesti mõistes tähelepanuväärsed mälestised muinasajast: Varbola Jaanilinn ja Keava linnus, eriline on Märjamaa kirik. Rapla maakonna põhjaosa paikneb suhteliselt viljakate muldadega Harju lavamaal. Seal on tekkinud tihe mõisate võrgustik (nt Raikküla, Maidla, Inglise, Pirgu, Hõreda) ning leidub palju pärandkultuuri 18. sajandi lõpust ja 19. sajandist. Omanäoline on kitsarööpmelise raudteega seonduv pärand.

Lahemaa ja Kõrvemaa pärandipiirkonnad Harju- ja Virumaa piirialal on osalt üksteisega kattuvad, Lahemaa on Eesti vanima, nii pärandit kui ka loodust väärtustava rahvuspargina hästi turundatud. Tähelepanu vääriavad mere- ja militaarteemad: kalurikülad (Vergi ja Altja), eestlastest kaptenid (Käsmu), 1944. aasta põgenemine, Hara allveesadam, nõukogude piirivalve ja toonased katsed põgeneda paadiga Soome, samuti laevaehitus (Loksa). Hästi on eksponeeritud mõisapärand: Palmse, Vihula ja Sagadi, restaureerimisel on suurvalduse keskus Kolga. Kõrvemaa, mis hõlmab nii Harjut, Virut kui ka Järvat, on ajalooline looduslik piirivöönd vanade asustusala vahel. Pärand seonduv siin tugevalt loodusega (nt Paluküla Hiiemägi). Kõrvemaal on kauneid vaateid (nt Mägede külas Valgehobusemäe vaatetorn ja Matsimäe Pühajärve ääres) ja kaunid voored Türi lähedal.

Virumaa. Ajaloolisel Virumaal on arvukalt vanemat, mõisate, ühiskondlike hoonete ja talude ehituspärandit. Siinseid suuri põlde mainib juba ristsõdadeaegne Henriku kroonika, kirikud pärinevad keskajast. Pärandiregioonidena saab eristada Viru randa (pankrannik), Lääne-Virumaa põllumajanduspiirkonda (alapiirkonnaks Pandivere kõrgustik), Ida-Viru tööstusmaad ja Alutaguset. Idapiiri läheduses väärib esile toomist militaarpärandi rohkus – alates keskajast kuni Teise maailmasõjani. Päranditurismi osas suure arenguruumiga Virumaa tuuride lähtekohad võiksid olla Rakvere ja Narva.

Lääne-Virumaa põhjapoolne osa on kaude samuti seotud Soome lahega ning lõunas asub peamiselt põllumajanduslik Pandivere kõrgustik. Nende vahele jääb ajalooline keskuslinn Rakvere oma keskaegse, rekonstrueeritud linnuse ja kirikuga. Keskaegsed on ka piirkonna kihelkonnakirikud (nt Haljala, Kadrina, Viru-Nigula, Väike-Maarja). Kuna rannik paiknes Nõukogude Liidu välispiiril, on Soome lahe ääres mitmesugust militaarpärandit. Pandivere kõrgustiku pärand on peamiselt mõisa- ja taluperioodist. Mitmed sealsetest mõisatest on väljapaistvad kogu Eesti mõistes. Näiteks Kiltsi mõis, kus peale arhitektuuriajaloo lisandub ka isikulugu (A. J. von Krusenstern).

Ida-Viru tööstusmaastikke iseloomustab vanema pärandi saarekeste säilimine tuhamägede vahel. Piirkonna kasutamata bränd võiks olla Venemaa lähedus ja õhtumaise Euroopa ajalooline idapiir Narva jõel. Piiriäärsusest tulenevalt on nii rahvuslik kui ka religioosne element ajalooliselt mitmekesine ja huvipakkuv.

Ida-Virumaa põhjapoolne osa on pika ajaloo (nt Jõhvi ja Lüganuse kirik, Narva, sh Joaorg). Samas on ala suuresti mõjutatud põlevkivikaevandustest. Põlevkivi on olnud eesti au ja uhkus, nii oli see sümbolina kasutusel näiteks sõjaeelse Eesti suurimal (100-kroonisel) paberrahal. Nõukogude aeg tõi kaasa kaevanduste ja elektrijaamade rajamise ning põlevkivitööstus muutus keskkonnaprobleemide sümboliks. Tulevikus näib see tööstusharu muutuvat suuresti pärandiks, mida juba praegu säilitab ja tutvustab mitu asutust (Kohtla-Nõmme kaevandus- ja Kohtla-Järve põlevkivimuuseum). Tööstuse jäljed on kujunenud tehislিকেks pärandmaastikeks, millel on suur potentsiaal elamus- ja seiklusturismis (põlevkivituhast Kiviõli suusamägi ja Aidu karjääri veepark). Rääkida tuleks ekstensiivse põlevkivitootmise tagajärjedest keskkonnale ja demograafilisele situatsioonile. Nõukogude aja pärandina on Ida-Virus võimalik kogeda erinevaid kultuure, nende piire, toite ja muid eripärasid. Põlevkivienergeetika ja tööstuse taandumine ning rahvastiku vähenemine on loonud võimalused asjatundlikku haldamist vajavaks šokiturismiks (tühjenevad korterelamute rajoonid ja kaevanduslinnakud, Uuemäe puhkekeskus). Väga suur on Narva välisturismipotentsiaal (Hermanni linnus ja Jaanilinn, bastionid, Kreenholmi Manufaktuur, Narva lahing, elav nõukogude aja pärand). Välisturistide jaoks avastamata maa on Kohtla-Järve, samuti uraani tootmiseks rajatud stalinistliku keskusega Sillamäe. Virumaal ei tohiks unustada fosforiidi ja fosforiidisõja teemat – just keskkonnaohtudest sai alguse massiline protestiliikumine, mis lõppeks viis Eesti taasiseseisvumisele.

Ida-Virus on sõjateemaatika möödapääsmatu. Kõnelda tuleks vanast Narvast ja selle hävimisest. Sinimägede 1944. aasta suurlahingutest, sõjas hävinud Vaivara kihelkonnast. Lisaks Sinimägede kompleksile on kaitseliinide, -rajatiste ja -lahingute jälgi kõikjal Narva jõe läheduses. Ida-Viru tööstusrajoonis on ka juudi- ja koonduslaagrite asukohti, siin interneeriti ja lakkas olemast Judenitši Loodearmee.

Alutaguse piirkond hõlmab Ida-Virumaa lõunaosa. Seal leiduvad loodusmaastikud ning areng ja pärimusobjektid on seotud pigem loodusega. Piirkonna hajutatud pärandit haldab 2018. aastal loodud Alutaguse rahvuspark. Turismi jaoks on tähtsad Kuremäe klooster, Narva jõe äärsed ja Peipsi põhjaranniku külad ning lisaku muuseum, kus tutvustatakse kohalikku eluolu, sh huvitavat poluvernike kultuuri. Soome turistidele väärib esile toomist siin elanud Peipsimaa vadjalaste teema.

Viru rannik moodustab kitsa mereäärse riba, mille telg on ajalooline Tallinna–Narva maantee selle ääres olevate muististega (sh Haljala ja Viru-Nigula kirikud, Pada linnamägi, Purtse linnused, Toila park).

Osa Soome lahe äärsest piirkonnast jääb Lahemaa rahvusparki. Kundat võib vaadelda ka kui tööstuspärandi näidet, samas saab seal rääkida ka keskaega tagasiulatuvast sõbrakaubandusest ja salakaubaveost 20. sajandi alguses. Kunda lähedal Lammasmäel asub Eesti üks vanemaid kiviaegseid asulakohti. Viru ranna idaosas seostuvad pärandmaastikud klindiga. Siit pärineb eesti rahvusviina Viru Valge embleem – pasunaga karjus pankrannikul. Omaette teema põhjarannikul on vähe tuntud suvituskultuuri pärand, mida tasuks turundada laiemalt, eriti Peterburi suunal.

Järvamaa kui Kesk-Eesti on kõigi teede ristumispunkt („Paide – Eestimaa süda“) on kultuuriruumide risttee, kus mõjutusi on igast naabermaakonnast. Paealasse kuuluva ja tasaste põldudega maana, samuti keeleliselt on Järva siiski osa Põhja- ja mitte Lõuna-Eestist. Osa ajaloolisest Järvamaast (Ambla kihelkonna Jäneda–Tapa piirkond) kuulub praegu Lääne-Virumaa alla. Elatusaladest olid põhilised põllumajandus ja karjakasvatuse, tunnustatud olid Paide võivalmistajad ja sepad. Maapiirkondades paiknevad viljakad põllumaad ja väljamäed vaheldumisi soodega – kunagiste järvedega, mille järgi on maakond ka nime saanud. Praegune suurim järv on Väinjärv Koerus. Maapind on paene, esineb karstinähtusi (kaduvad ja ilmuvad järved ja allikad, nn arad veed). Tähelepanuväärsed on Järva vanad kirikud (Koeru, Peetri, Järva-Jaani, Järva-Madise, Ambla, Türi). Rootsi turistidele tasub esile tuua seoseid Gotlandi meistritega ja kõnelda kahesajale sealsele kaupmehele maade läänistamisest Järvas pärast vallutust. Paides väärivad märkimist vanalinn ja Ajakeskus, samuti ajalooline kalmistu.

Järvamaal oleks turistidel mõndagi avastada ja kogeda. Keskuse Paide nimi lähtub paekivist – eesti rahvuskivist. Tähtis ajalooline vaatamisväärsus on Paide ordulinnus, mille taastatud tornis tegutseb Ajakeskus Wittenstein. Uuematest rajatistest võiks olla turismimagnet Arvo Pärdi muusikaed paekivist klaveriga. Teine maakonda jääv linn on raudteeasulast tekkinud Türi, kus kevaditi toimub lillelaat. Järvas leidub ka hulgaliselt mõisaarhitektuuri silmapaistvaid näiteid (Laupa, Albu, Kirna, Säreveere, Kabala, Kolu, Lokuta, Tori, Oisu, Purdi, Esna jt). Siinses mõisapärimuses joonistuvad välja võimukad isiksused ja eredad lood. Järvamaal asub mitmeid muuseume (sh Vargamäe, Järva-Jaani muuseumid ja vanatehnika varjupaik, Väätša jalgrattamuuseum, ringhäälingumuuseum Türi). Pärand seostub loodusega, nt Paide linna matkarajal ja rajataval Paide–Valgmaa taliteel.

Järvamaa märksõnadeks võiks olla paiknemine keset Eestit, eesti põllumehe töökus (Vargamäe ja Tammsaare), samuti mõisate ja kirikutega seonduvad iseloomulikud lood. Järvamaa põhja- ja edelaosas on teemaks metsavendlus. Põline järvakas on nn tüüpiline (põhja-)eestlane – loomult eraldihoidev, umbusklik, töörabaja, aga mitte enda reklaamija. Öeldakse, et Kesk-Eestis on kõige „puhtam“ (kirjakeele lähedasem) eesti keel.

5.3. Lääne-Eesti

Lääne-Eesti pärandipiirkonnale (Pärnu, Lääne, Saare ja Hiiu maakond) on iseloomulik tasane merepõhjast kerkinud maa. Mulla väiksema viljakuse tõttu on mõisad ja talud väiksemad. Piirkond on paljuski jäänud puutumata viimaste kümnendite uuendustest ja säilitanud palju vanapärasust. Ääremaadel võiksid turismiga seotud võtmesõnadeks olla põlluasustuse hõrenemine ja looduse tagasitulek. Mandri-Eesti lääneosa maapiirkondade turismipotentsiaal on seotud nii sealsete linnade kui ka Tallinnast Riiga, Virtsu ja Haapsallu viivate maanteedega lähedusega. Tühjenevates küldes võiks turism pidurdada püsiasustuse juba kriitilises faasis hääbumist. Pärnu ja Haapsalu on oma pärandit väärtustavate ja tutvustavate, kauni ajaloolise südamikuga kuurortlinnadena Läänemere põhjaosa regioonis laiemalt tuntud.

Läänemaa pärandipiirkonnast on oma nime praeguses haldusjaotuses säilitanud vaid loodeosa: maad Matsalu lahest lõuna pool kuuluvad nüüd Pärnumaa külge, Märjamaa ja Vigala kihelkond aga Rapla maakonda. Läänemaa arengut, ajalugu ja kultuuri on mõjutanud asukoht Väinamere veetee ääres, pikk rannajoon ja tasandikuline pinnamood. Pea veerand alast on sood ja Väinameres on ligi 300 laidu. Arvukalt leidub pärimusega seotud kive. Matsalu rahvuspargi piirkonnas on suur tähtsus looduslikel

pärandmaastikel: puisniitudel ja rannakarjamaadel. Läänemaa ehitistest pärinevad keskajast Haapsalu ja Koluveri linnus, Haapsalu toomkirik ning hästi säilinud Ridala, Martna, Lääne-Nigula, Kullamaa, Märjamaa, Kirbla, Hanila, Karuse ja Vigala kirikud. Omanäoline on pika ajaloo ja linnusevaremete ning suursuguse mõisaga Lihula väikelinna peatänav. Läänemaa eripäradena saab esile tuua vabakoguduste värvikat ajalugu koos kaasnenud äärmustega, samuti looduslikes pühapaikades ravimise traditsiooni, mis püsis möödunud sajandi keskpaigani. Rannikul, eriti Puisel paadipõgenike monumendi juures, võiks kõnelda 1944. aasta Suurest Põgenemisest. Rootslasi kõnetab Läänemaal levinud pärimus kuningas Ingvari hauapaikadest. Turistidele võiks huvi pakkuda prohvet Järve Jaan ja tema täide läinud ettekuulutused.

Haapsalu linn on romantilise kuurordina välituristidele tuntud sihtkoht. Suvised festivalid ja aktiivne kultuurielu toovad mereäärsesse väikelinna rohkelt külalisi. Siin on ka Ilon Wiklandi lapsepõlvkodu. Haapsalu piiskopilinnusega on seotud mitmed kultuurisündmused. Linna üheks oluliseks märgiks kujunenud Haapsalu salli lugu on hea näide sellest, kuidas kohaliku omavalitsuse ja käsitöömeistrite koostöö toob tänu ingliskeelsetele kudumisraamatutele kohale huvilisi kogu maailmast.

Rannarootsi pärandipiirkond hõlmab Vormsi ja Noarootsi keskaegsete kirikutega kihelkondi ja laiemaid ajaloolise Läänemaa rannaalasi, samuti Osmussaart, mis saagade järgi oli muinasjumal Odini sünnipaik. Kunagise rannarootsi asustusega Ruhnud võiks geograafilise eraldatuse tõttu käsitleda omaette pärandipiirkonnana. Omanäoline rannarootsi kultuur, mida vahendavad Haapsalus asuv rannarootsi muuseum ja selle filiaal Ruhnus, pakub suuremat huvi just skandinaavia külalistele. Kultuurikillule omaseid aktiivseid pärandnähtusi on tänini säilinud: taalharpa (e hiiu kandle) kogukond Vormsil, rahvarõivad ja muu käsitöö, paatide ehitus. Rannarootslaste loo ja pärandi tutvustamisel pakub suurt abi eesti keeles hiljuti ilmunud raamat „Eibofolke“.

Pärnumaa ühisnimetajaks võiksid olla tasased maad, hajus asustus ning metsade ja soode, kirdeosas ka jõgede rohkus. Ajaloolise Pärnumaa pärand on mitmekesine. Suhteliselt tihedalt on väikseid õigeuskirikuid. Lääne-Eesti suurim linn Pärnu võiks olla ajaloolisest Läänemaast lõuna poole jääva ala päranditurismi esmane lähtekoht. Ühest küljest pakub selleks võimalust linna külastavate, pikemalt peatuvate puhkajate rohkus, teisalt aga eri pärandiregioonide paiknemine kättesaadavas ulatuses. Pärnust võiksid lähtuda mitmed piirkonna- ja teematuurid. Pärnu jõe alamjooksul Sindi lähedal Pullis paikneb Eesti vanim teadaolev asulakoht (u 9000 aastat eKr).

Omaette regioonidena võib eristada sisemaist **Põhja-Pärnumaad** ning mereäärseid **Tõstamaa ja Luitemaa** piirkondi. Viimaste pärand lähtub paljuski merekultuurist, kuid Luitemaal väärivad käsitlemist Häädemeeste laevaehitus ja kaptenite majad ning kunagine liivi asustus. Põhja-Pärnumaa sisemaised vanad asustusalad on Pärnu-Jaagupi ja Mihkli ümbruses; sinna jäävad ka Soontagana maalinn ja Kurese kaitseala surnud küla jälgedega. Pärnumaa kirdeosa metsastel maadel paikneb mitu Eesti rahvuse sünnilooga seonduvat paika (Vändra, Kurgja); Kurgja talumuuseumis saab rääkida eesti talumajanduse tõusust 19. sajandil. Vändra-Tori piirkonna maskotiks võiks olla muiste austatud kodujumal Tõnn. Sõjajärgse metsavendluse tutvustamisel saab kasutada hästi uuritud Hirmus-Antsu lugu.^{xvii}

Lääne-Eesti saarte turismipotentsiaal, mille esmased märksõnad on meri ja ajalugu, on suuresti juba kasutamist leidnud. Ehkki kunagised põllud ja karjamaad on metsa ja kadakaisse kasvanud, on sageli suvilateks müüdnud vanad külad ja talud säilitanud ajaloolise välisilme. Saartel vääriks senisest rohkem tähelepanu militaarpärand. Saarte tutvustuse juurde võiks kuuluda kangete saare naiste (sh naishiid Pireti) teema, samuti kohalik huumor, mille kohta on ka trükiseid. Enam vääriks esile toomist Saaremaa ja Hiiumaa erinevus, milleks pakuksid häid võimalusi kaht suursaart siduvad ühistuurid üle Soela väina.

Saaremaa on kultuuripärandi poolest Eesti rikkamaid ja mitmekesisemaid piirkondi. Geograafiliselt võib Saare maakonda vaadata kui tervikut, kuid alaregioonina eristuvad väga selge identiteediga Muhu

(nt naiste käsitöö) ja rohke militaarpärandiga Sõrve. Viikingiretkesid ilmestavad Salme lahingus tapetud skandinaavlaste laevmatused, mille leiud on nüüd Kuressaare muuseumis. Põnev on ehituspärand: muinasaegsed suured maalinnad (Valjala, Põide, Kaarma), keskaegsed kirikud ja linnused (Valjala, Karja, Kaarma, Põide, Kärla, Muhu jt), Kuressaare ja Maasilinna linnus, õigeusu kirikud ja vabakoguduste palvemajad, samuti Kuressaare linnasüda. Omaette pärandikihistuse moodustavad taluarhitektuur ja asustus. Miljöoturismi võtmes väärksid senisest enam tähelepanu merest eemale jäävad, kõrvalisemate teede äärsed sisemaakülad. Paljud teemad, nii toit kui ka eluolud, on seotud merega, rannikualadele omast pärandit ja loodust tutvustab Vilsandi rahvuspark. Eriline on Saaremaa murdekeel – rootsipärase laulva rütmiga kõne ja õ-hääliku puudumine enamikul saarest. Saarlasi iseloomustab tänini säilinud jutuvestmistraditsioon. Siin on ka arhailisi kombeid ja pärimust (nääriskokk, Suure Tõllu lood ja paigad), Saaremaal elas kuulus nõid ja ravitseja Vigala Sass. Pärandkultuur ja tänapäevane massturism on saarel hästi seostunud, samas on turism sageli liiga Kuressaare ja veel mõne tunnusobjekti (Angla, Kaali) keskne.

Hiiumaa pärand on seotud merekultuuriga ja paikneb enamjaolt rannikupiirkondades (sh tuletornid), saare siseosa on peaaegu asustamata. Erinevalt naabersaarest puuduvad pea täielikult muinasaja jäljed (erandiks on Kõpu poolsaar, kus on nii kiviaegseid asulakohti kui ka pronksi- ja rauaaegseid kivikalmeid), ka mõisaid pole palju. Tuntud pühapaigad on Ülendi ohvripärn ning risti tegemise osaluskogemust võimaldav Ristimägi. Hiiumaa pärandkultuuris on suurim tähtsus küla ja asustuslooga seonduval; eriline koht on tuulikutel. Tutvustamist väärrib tööstuspärand (Kärdla kalevivabrik; rootsiaegse Hüti klaasikoja ase). Teatud määral on saare pärandkultuur seotud ka rannarootslastega, kelle suur väljasaatmine Lõuna-Ukrainasse toimus aastal 1781, Katariina II ajal. Kuna Hiiumaa oli Vene impeeriumi ja NSV Liidu läänepoolsemal pool, siis on saarel rohkelt militaarpärandit (arvukad rannapatariidid). Hiidlasi iseloomustab eriline huumor, samuti „jagunemine seltsideks“ (odratolgused jne). Hiiumaal on omad käsitöötraditsioonid (nt kahekohalised kiiktoolid) ja oma hiid, Leiger. Tahkuna neemel asub Estonia huku monument.

Täiesti eriline piirkond on UNESCO maailmapärandisse kuuluv **Kihnu** naistekeskne kultuuriruum, mille märksõnadeks on kogukonnaelu, laul ja pillimäng, vana ja keerukas pulmarituaal, seos merega, tänini kantavad rahvarõivad ja mootorrattad.

5.4. Lõuna-Eesti

Lõuna-Eestit (Jõgeva, Tartu, Võru, Põlva, Valga ja Viljandi maakond) ühendavad ühine kultuuritaust, maastikud ja kunagine kuuluvus Liivimaa kubermangu. Ajalooliselt on suurem tõmbekeskus olnud Riia, mitte Tallinn. Praegune haldusjaotus pärineb 20. sajandist ega ole kooskõlas pärandiregioonidega. Suurim vastuolu puudutab ajaloolist Võrumaad (nüüd nn Vana-Võromaa): see kultuuriliselt ühtne ala on jagatud Põlva ja Võru maakonnaks, millele püütakse luua omaette identiteete. Valgamaa loodi 1920.–1921. aastal kolme ajaloolise pärandiregiooni äärekihelkondadest: Mulgimaalt võeti Helme, Tartumaalt Sangaste ning Võrumaalt Karula ja Hargla, nõukogude ajal sai Valga rajooni osaks ka Otepää kihelkonna ala.

Lõuna-Eestile on omased Põhja- ja Lääne-Eestiga võrreldes teistsugused pärandmaastikud: Kagu-Eestis kuplilised kõrgustikud, Sakala kõrgustikul sügavate orgudega lavamaa ja ajaloolisel Põhja-Tartumaal voored. Traditsioonilised hoonete ehitusmaterjalid on puit, maakivi ja tellis, kohati ka savi, sest paekivi siin ei leidu. Idapiiri läheduse tõttu on keskaegsed linnused varemeis või hävinud, kirikud on enamasti kaotanud võlvid ja sageli ümber ehitatud. Liigendatud maastikel on loodus ja pärand tihedasti seotud. Lõuna-Eestile on omane hajaasustus ja üksiktalud. Siin-seal pakuvad elamusvõimalust Devoni liivakivi paljandid ja koopad ning nendega seotud pärimus.

Piirkonna suur pärandipotentsiaal, millele annavad lisaväärtust loodus ja maastikud, on ebaühtlaselt tuntud ja kasutatud. Vanausuliste külad Peipsi järve läänekaldal ja Setomaa, samuti Mulgimaa on turismi osas hästi turundatud, kuid paljud Lõuna-Eesti piirkonnad ei ole. Suured alad on jäänud sööti ja endised põllud metsa kasvanud; talud on saanud suvekodudeks, aga vahel ka maha jäetud; vähe on inimesi ja ettevõtlust. Loodus- ja päranditurismi arendamine aitaks hoida elu kahaneva rahvastikuga maapiirkondades, kuid turismitalude arv ja jõudlus pole regiooni turismipotentsiaaliga kindlasti veel vastavuses. Nõukogude aja põllumajandusliku suurtootmise pärand on vaid osaliselt ja lünklikult kasutust leidnud ning viljelda saab ka ääremaastumise šokiturismi.

Lõuna-Eesti turismipiirkonna kese on Tartu, kus leidub üldtuntud, aga ka laiemalt teadvustamata pärandit. Peale hästi turundatud kesklinna, ülikooli ja Toomemäe väärivad tutvustamist ajaloolised puitasumid ning sõjaeelsed Tammelinna ja Tähtvere linnaosad koos külgnevate uuemate eramurajoonidega. Siin väärivad näitamist Raadi kalmistu (sh baltisaksa pärand), sõjaväelennuväli ja vana juudi kalmistu, samuti Lodjakoda ja selle laevad: lodi Jõmmu ja viikingilaev Turm. Elamust pakkuvaid laevasõite Võrtsjärvele ja Peipsile, sh vee alla uppuvat Praagat, Piirissaart, Võõpsut, Värskat ning võimaluse korral ka Peipsi järve idakallast ja Pihkvat, võiks turundada senisest enam.

Vaatamata sellele, et Valga ei esinda pärandi mõttes otseselt ühtegi pärandiregiooni, võib Valga–Valka potentsiaali väliturismi alal hinnata suureks. Seal leidub huvitavaid vanu ehitisi ja raudteepärandit, toimib tegus militaarpärandi keskus. Suured on võimalused piiriüleseks koostööks – Valgast võiksid lähtuda turistide väljasõidud mõlemasse riiki.

Ajaloolise Tartumaa ala hõlmab erinevaid pärandipiirkondi, milleks on 1) Vooremaa, 2) Peipsiveer ning 3) Kesk- ja Lõuna-Tartumaa vanad asustusalaad Emajõest lõuna pool. Peamiselt praegusesse Jõgeva maakonda jääva **Vooremaa** tunnusjoon on vooreline maastik ja sellest tulenev asustusmuster. Ajalooliselt on Vooremaa Eesti paremaid põllumajanduspiirkondi mitmete esinduslike mõisate ja keskaegsete kirikutega (Laiuse, Maarja-Magdaleena, Palamuse). Märkimist väärivad arvukad linnamäed (eriti Kassnurme koos rekonstruktsiooniga), samuti Palamuse alevik. Pärandis võib esile tõsta Kalevipoja teema, mida tutvustab Kalevipoja muuseum Kääpa külas. Laiusel võiks rootsi turistidele rääkida Karl XII sõjaväe talvitumisest ja sõdurite meelelahutuseks korraldatud lumelahingust. Sünge turismi huvilisi võiksid köita hävituspataljoni hirmuteod 1941. aastal. Meenutada võiks Laiuse mustlasi.

Peipsiveere teeb omanäoliseks eesti talude ning vene vanausuliste pärandi (tänavkülad, palvelad, kalmistud, ikoonimaal, tee- ja sibulakultuur) kohtumine. Etnilise segarahvastikuga piirkonna turismitelg on Sibulatee, oluline keskus on Alatskivi mõisakompleks. Peipsimaal väärivad tähelepanu kangatrüki ja indigoga värvimise traditsioon Kolkjas (Sinilniku töökoda), sigurikasvatus, Avinurme kui pikkade traditsioonidega puukäsitöö keskus. Väärib märkimist, et veetaseme tõusu tõttu Peipsi järves on rannakülad kunagised asukohad jäänud vee alla.

Tartumaa pärandipiirkond kattub suuresti praeguse Tartu maakonnaga (v.a Peipsiäär ja Vooremaa lõunaosa). Emajõest põhja pool võiksid lugudena kõneks tulla Äksi nõia ja õ-tähe teema ning Kärkna klooster. Märkimist väärib Lõuna-Eesti maastiku visuaalselt väga selgesti tajutav piir Tatra oru põhjakaldal, kus lauskmaalt avaneb vaade Otepää kõrgustiku mägedele. Väiksematest keskustest väärivad tähelepanu Elva kesklinn ja Rõngu. Tartumaa pärandiregioonis on mitmeid linnamägesid (nt Erumäe, Alt-Laari), esinduslikke kalmeid (Jaagupi, Terikeste Mäesuitsu, Makita) ja looduslikke pühapaiku (Kiigeoru hiiesalu ja silmaallikas, Lalli, Vedu ja Vara ohvripuud, Mäletjärve silmaläte jpt). Keskajast pärinevad Nõo, Rannu ja Puhja kirikud ning Vana- ja Uue-Kastre linnuseasemed, sõjaajalooga seonduvad 1704. aasta jõelahing Kastres ja Emajõe forsseerimine 1944. aastal (Mäksa ja Kastre). Esiletõstmist väärib Kambja kultuurilugu: Lõuna-Eesti suurim, taastatud maakirik, Rootsi kroonprintsist istutatud tamm ja rootsiaegse kultuuriloo mälestuskivid. Omalaadse pärandiga on metsa- ja soolad

Järvselja keskuse tagamaadel Võnnu kihelkonna lõuna- ja idaosas. Sangastes on Lõuna-Eesti uhkemaid mõisakomplekse, kirik ja linnamägi. Siin väärrib meenutamist Sangaste rukki lugu.

Otepää kõrgustiku kuppelmaastikud on maastikuliselt selgepiiriline pärandipiirkond. Otepääl asus Lõuna-Eesti tähtsaim muinaslinnus. Kultuurilooliselt on olulised kirik, Eesti lipu muuseum ning Pühajärve ümbruse pärandmaastikud (järv ja saared, Pühajärve sõjatamm ja selle lugu). Pärandiks on saanud ka nõukogude aja spordilugu, eelkõige Otepää ja Kääriku ümbrus ning Tartu maraton. Suusatamise seoses väärrib meenutamist Soome presidendi Kekkoose 1964. aasta suusa- ja saunaretk. Otepää piirkonna tuntus turismimaastikul põhineb eeskätt spordi ja looduse oskuslikul seostamisel, kuigi küsitluste vastustes mainiti Otepääd vaid ühel korral.

Võrumaa on vaatamata halduslikule killustatusele ühtne kultuuripiirkond. Mitmekihilise ja lõunaestikeelse Võru linna turismipotentsiaal (sh vanade puithoonete ja suurte nõukogude kortermajade teravad kontrastid südalinnas) on suuresti kasutamata. Võru võiks olla lähtekoht ümbruse avastamisele eri suundades. Võrumaa omapära on kuplilised maastikud, vanad palkmajad ja vesiveskid, lahke ja jutukas rahvas ning lõunaestikeelne keel. Muistsest ühtekuuluvusest Peipsi-taguste maadega annavad tunnistust rohked kääpad männimetsades. Vaimse pärandi keskne märksõna on UNESCO pärandinimistusse kantud suitsusaun, erilised on arhailine ristipuude kultuur, vanapärane matmiskombestik ja püha Võhandu. Kindlasti pakuvad huvi metsavendlus ja mälestused Kaika Lainest ning vennastekoguduste liikumisega seotud „taevaskäijad“. Pärandisündmustest kesksem on võrukeelne laulupidu „Uma pido“.

Võrumaa põhjaosale tüüpilised lõunaestikeelne talud asuvad enamasti kergelt lainjatel pärandmaastikel, kuid Kanepi kihelkonda ulatuvad ka Otepää kõrgustiku kuplid. Eriline on rohkete kurvidega vana Tartu–Võru maantee kui ajalooline postitee (külad, kõrtsihooned, piirkonda tutvustav Karilatsi talurahvamuuseum, maanteemuuseum Varbuse postijaamas, Tilleoru linnamägi, Kirumpää linnus). Just siit või siis Põlva kaudu, peatustega ka Rosma linnamäel ja sealse ristimetsa ääres ning Väimela mõisas, võiks kulgeda pärandituristi tee Võrumaale. Omaette piirkonna moodustab Kiidjärve–Valgemetsa–Taevaskoja männimetsadega puhkemaastik Taevaskoja paljanditega. Teel läbi Võrumaa idaosa Setomaa poole asuvad Mooste mõis, maailma kõrgeim saunakorsten Leevakul (50 m, endise tellisevabriku oma), Röpina mõis ja paberivabrik, kuulsa mineviku, sadama ja sõjaeelse ilmega Võõpsu alevik ning ajalooline Liivimaa idapiir Võhandu jõel. Röpina–Meerapalu teel on vaatamisväärtusteks Mehikoorma alevik ja Venemaa vahetu lähedus üle järve. Marsruudil Tartu–Taevaskoja–Koidula–Piusa on häid võimalusi rongiturismiks. Piusal on vaatamisväärsuseks kaevanduse koopad ja klaasiliiva karjäär.

Võrumaa keskne ida–lääne telg on Viljandi–Võru maantee, mille läheduses on Urvaste kirik, Uhtjärv ja mitmed vanad mõisasüdamed, samuti lõunaestikeelne väikelinn Antsla. Enam tutvustamist väärivad siin Võhandu jõe lugu ja 1642. aasta Pühajõe sõda Osulas.

Maastikuliselt kõige erilisem osa Võrumaast on kupliline väiketalude ja kääpulistega Haanja kõrgustik, kuhu jäävad Munamägi ja Vällämägi, Rõuge kihelkonnakeskus (sh kirik, linnamägi, muinastalu ja Pesapuu vaatetorn) ning Rogosi kastellmõis. Võrumaa pärandiala raames võiks senisest enam tutvustada kuplilist Karula kõrgustikku ala ja Läti piiriveert. Karula rahvuspark, kus vaatamata ääremaalisusele on vanades taludes palju noori ettevõtlikke uusasukaid, on suure väliturismipotentsiaaliga. Peale Karula mõisa väärrib tähelepanu Kaagjärve mõisakompleks. Läti piiri ääres võiks huvi pakkuda eesti–läti suhete ja kunagise segaasustuse teema, riigipiiri saamisluu, Taheva ja Hargla ümbrus ning Saru ristimets. Paganamaa märksõnad on vanapagana lood, Mehkamaal Mõniste talurahvamuuseum ja metsavendlus (Metsavenna talu). Eestist lähtuv turism võiks hõlmata ka endisi eesti–läti segaasustusega alasid Läti piires (ehe Ape/Hopa väikelinn, vaade Haanja kõrgustikule Korneti linnamäelt). Tähelepanu väärivad ajalooline maantee Pihkvast ja Vastseliinast Riia suunas (Rõuget on kutsutud „Riia väravaks“), Riia–Pihkva kivitee ja teeäärne Missomaa. Eraldi

vaatamisväärsus on hajunud Vastseliina (eri paikades alevik, kirik ja linnusevaremed Piiri kõrtsiga). Siin saab rääkida Liivimaa ajaloolisest idapiirist ja edasi suunduda Setomaale. Vastseliinas lõppev, Piritalt alanud palverännutee võiks väärida enamat rahvusvahelist turundamist. Tutvumist väärib Hinniala Päevapööramise mägi – linnusease ja pühakoht koos Jõksi paljandi ja pelgukoobastega Piusa vastaskaldal, samuti Jõeveere turismitalu eramuuseum. Omaette piirkonna moodustab metsane ja hõredamalt asustatud, ka Setomaale ulatuv Palumaa, kus linnastunud turistile võiksid elamust pakkuda seene- ja marjaretked sealsetes männimetsades. Võhandu, Piusa ja Ahja jõgi võimaldavad tutvuda pärandiga, sh vanade vesiveskitega, kanuu- ja süstaretkedel.

Setomaa on küsitluste andmetel Eesti kõige tuntum pärandipiirkond – eriline kultuuriruum ida ja lääne piiril.^{xcvii} Kuni 1920. aasta Tartu rahuni kuulus maa Pihkva kubermangu.^{xcviii} Alates ristiusustamisest on setod olnud õigeusku Maa omapäraks on õigeusu kirikud ja tsässonad, väga lähestikku paiknevad, kunagi tiheda hoonestusega külad ja väikesed talumajad – rehielamuid Setomaal pole. Tulenevalt piiriäärsest asendist, seda nii ida kui ka lääne poolt vaadates, ja eraldatusest nii eestlaste kui ka venelaste suhtes on seto kultuuris säilinud palju vanaaegset: UNESCO vaimse pärandi nimistusse kuuluv leelo ja hõbehetega rahvarõivad, erilised toidud ja kombed, kirikupühade kogukondlik tähistamine, kalmudel söömine ja lautsipuud. Kuni 1920. aastateni püsis Setomaal keskaegne elulaad, kuid nüüd algas kiire eestistamine: inimesed said perekonnanimed (1921), rajati üldine koolivõrk ja kogukondlik külamaa jagati talude vahel.

Turismi edendamiseks on tehtud suuri arendustöid Värskas (Põhjajalaager, kindral Reegi maja, kaldapromenaad, Seto talumuuseum), kus turismihooajal võiks taastuda laevaühendus Tartuga. Väga suure turismipotentsiaali loob Vene piiri vahetu lähedus, mida meenutavad Saatse saabas ning tõkkepuuga suletud vanad Petseri maanteed Vinski ja Võmmorski külas. Saab tellida leelokooride esinemisi (Mokornulga koor, Õio Seto', Värska naase', Kuldatsäuk) ja süüa kohalikku toitu. Erilised on seto muuseumid Värskas, Saatses ja Obinitsas (sh Luikjärve talu). Tähtsad sündmused on kirikute (Värska, Obinitsa, Miikse) nimepühad. Teadvustada võiks Võru- ja Setomaa vahelise mentaalse ja kultuuripiiri sügavat ajaloolist mõõdet ja kunagist teravust, erinevusi võrreldes eesti ja vene kultuuriruumiga, sünkretistlikku rahvausundit ja kohapärimust (sh Miikse Jaanikivi). Muinasjumala Peko teema väärib käsitlemist ka väljaspool rahvuseepost. Kui kohalike kirikupühade tutvustamine on mõeldav vaid väikestele rühmadele ja hajutatult, siis Seto kuningriigi päev on kujunenud rahva ja kultuuri turundusürituseks.

Mulgimaa pärandipiirkond hõlmab Paistu, Halliste, Karksi, Tarvastu ja Helme kihelkonna. Halduslik killustatus – jagunemine Viljandi, Mulgi ja Tõrva valdade vahel – ei ole lõhkunud Mulgimaa identiteeti ega takistanud koostööd. Mulgi kultuuri esmane märksõna on jõukus. Jõukuse tõttu küüditati 1940. aastatel suur osa ettevõtlikust elanikkonnast ja sellest tuleneva kultuurikatkestuse mõju on tunda tänini. Suured talud ja nende häärberid ilmestavad vaatamata nõukogudeaegsele hävitustööle ka praeguseid pärandmaastikke. Tutvustamist vääriks mulgi suurtalude kujunemise tagamaad (päriks ostmine, töökus ja 19. sajandi soodne majanduskonjunktuur), aga ka hävimise ja taastamise lood, seda üksikjuhtude näitel. Olulised mulgi kultuuri osad on toit (nt korbid, puder, kapsad, kama) ning eripärased ja arhailiste joontega rahvarõivad (eriti Hallistes ja Karksis). Sisuliselt on Mulgimaaga seotud ka Saarde kihelkonna suurte taludega ida- ja lõunaosa. Selle, samuti küüditamise tõttu tühjenedu piirkonna pärand vääriks käsitlemist koos Halliste kihelkonna omaga. Kuigi Mulgi kultuuri uurimine ja tutvustamine kogub jõudu, ei ole välituristidele suunatud terviklikke teemapakette ja materjale piisavalt.

Mulgimaa mõisakultuuri esindavad nt Heimtali, Õisu, Kärstna, Hummuli, Holstre, Taagepera ja Riidaja (sh mõisakabel) mõis, samuti Barclay de Tolly mausoleum Jõgevestel. Enam tähelepanu vääriksid Põhjasõja suurlahing Hummuli mõisa juures, samuti 1944. aasta lahingud Väikese Emajõe ääres. Helme linnuse, kiriku ja keskaegse kabeli varemed võiksid moodustada keskaja teemakompleksi, millele pakuvad lisaväärtust ohvriallikad, koopad, Orjakivi ja koduloomuuseum vanas pastoraadis. Lõunapiiril

väärrib lätlastele tutvustamist eesti-läti suhete teema. Karksi-Halliste pärimusele annavad värvingu vanapaganatest loodushiiud. Meelde jäävad on Koorküla koopad.

Mulgimaa ja Põhja-Viljandimaa kultuuripiirkonna vahealale jääva Viljandi linna turismimagnetid on vanalinn ja lossimäed. Siinsed kultuuri- ja haridusasutused loovad eeldused mitmekülgsete pärandturismi pakettide loomiseks. Hiljuti saadud UNESCO käsitöö ja rahvakunsti linna staatus annab selleks hea koostööplatvormi. Tihe kultuurikalender ja rohked festivalid (sh Viljandi folk) toovad suvel kohale järjest rohkem välisturiste, kuid mõelda võiks tegevustele teistelgi aastaegadel.

Põhja-Viljandimaa pärandiregioonil ei ole nii selget ajaloolist identiteeti. Silmapaistvad on Suure-Jaani ja Kolga-Jaani kihelkonnakeskus, Olustvere ja Kõpu mõis, Pilistvere kirik ja kivikangur represseeritute mälestuseks; senisest tuntum võiks olla Meleski klaasitööstuse ajalugu. Piirkonnas on omanäolisi matkaradu ja looduskauneid piirkondi, ravimtaime- ja aiandustalusid. Kasutamata on kolhoosikeskuste (nt Sürgavere) ja Lõhavere linnamäe potentsiaal (nt võimalikud kontserdid, etendused, taaskehastamine). Piirkonna välisturundus võiks toimuda koostöös Viljandiga. Regiooni piir põhja suunas on ebamäärane, sest Põltsamaa ja Pilistvere kihelkonnas toimub sujuv ülemine Kesk-Eestile. Lõuna-Eesti looduslikuks põhjapiiriks võib pidada Navesti jõe orgu. Põltsamaal, kus taastatakse keskaegset ordulinnust, on tähtis koht Eesti kultuuriloos, linna lähedusse jääb Aleksandrikooli hoone. Liivi sõja ajal oli siin Ivan Julma väimehe hertsog Magnuse juhitud Eestimaa kuningriigi pealinn.

Soomaast, mis varem oli Viljandimaa tundmatu ääreala, on tänu rahvuspargile kujunenud tuntud, omalaadse, selge ja eripärase kultuuriga pärandiregioon (nt haabjas, viis aastaega). Kõpu alevik on Viljandimaa värv Soomaale.

Viljandimaa tervikuna pakub häid võimalusi ristsõdade ja keskaja teemapaketiks. Seda võimaldavad keskaegsete ordulinnuste varemed (Viljandi, Karksi, Helme, Tarvastu) ja keskaegsed kirikud (Helme, Paistu, Suure-Jaani, Pilistvere, Kolga-Jaani), ristsõdade aegsete piiramisrajatiste jäljed Viljandi Lossimägedes, muinasaja lõpu linnamäed (Naanu, Siniälliku, Lõhavere) ja arheoloogiliselt uuritud kivikalmed (Sammaste, Madi).

Lõuna-Eesti pärandit võiks edukalt turundada ka Poolas, nt märksõna „Poola riigi põhjapiir“ all, sest aastail 1582–1625 oli maa Poola valdustes. Regiooni idaosa võtmesõnaks võiks olla Vene piiri, lõunapiiri äärsete alade puhul Läti piiri lähedus. Piiride ja võimaluste avanemise korral võiks turism arened Venemaa suunas, sh veeteed pidi – nii Pihkvasse, Ida-Setomaale ja Petserisse kui ka Peipsi idakaldale. Mulgi- ja Tartumaa piiril võiks tulevikus omaette pärandiregiooniks saada Võrtsjärve ümbrus, kus saaks tutvustada kalanduse ja järveeluga seotut (kalepurjeka ehitust jms).

6. SOOVITUSED SIHTGRUPPIDELE

Tuginedes küsitluste andmetele ja materjali analüüsile soovitame Eesti päranditurismi arendamisega seotud sihtgruppidele järgmist.

6.1. Soovitused kesksetele asutustele: EAS ja ministeeriumid

Päranditurismi korralduse küsimused

6.1.1. Välja töötada riiklik strateegia päranditurismi üle-eestiliseks arendamiseks maapiirkondades ja kavandada selle elluviimiseks riigieelarvelised püsivahendid. Strateegia loomisse tuleks kaasata erinevate erialade spetsialiste ja arvestada pandeemia võimalikke stsenaariume.

6.1.2. Luua kogu Eesti kohta üleriigiline, sh vaimset pärandit hõlmav pärandivalim silmas pidades väliturismi arendamise vajadust, eristades selles 1) esmakülastajale mõeldud, „kvaliteedimärgiga“ esinduslikumaid pärandiobjekte ja 2) korduvkülastajale mõeldud teise või kolmanda tasandi objekte. Esindusvalim peaks olema mitmekesine ja võimaldama pärandi tutvustamist teemapakettidena. Sellesse hõlmatud objektid peaksid olema tähistatud ja korrastatud, varustatud teabega nii kohapeal, trükistena kui ka veebis. Sealjuures võiksid esmatasandi objektid olla tähistatud pruunide viitadega; nende lähedal peaks olema mitmekeelne infostend ja parkimiskoht, võimaluse korral tualett; kohapeal või lähemates keskustes peaksid olema saadaval ka paberkandjal infomaterjalid. Esindusvalimi puhul tuleks tagada:

- 1) kujunduslikult ühtne, kuid objekti tasandit näitav tähistusviis;
- 2) teabe olemasolu tähisel ja leitavus veebis, sh nutiseadmete kaardirakendustes ja kohapeal ruutkoodi kaudu;
- 3) ligipääsetavus, seisundi püsiv jälgimine, hooldus (niitmine, v.a. looduslikud pühapaigad) ja heakord.

6.1.3. Kaardistada pärandisidus ettevõtlus (käsitöö ja meenete müük, kogemus- ja osalusteenused) ja vaimse pärandi pakkumine (toit, osalustegevused), samuti väliturismi üldised tugistruktuurid (toitlustus, majutus). Esinejate osas saab tugineda Rahvakultuuri Keskuses loodavale, peagi valmivale andmebaasile.

6.1.4. Arendada ja luua uusi päranditurismi riiklikke toetusmeetmeid, keskendudes maaruumile, eriti turismis seni avastamata piirkondadele ja ääremaadele, ning korraldades piirkondlikke konkursse:

- 1) pärandi esindusvalimi määratlemiseks, tähistamiseks ja tutvustamiseks;
- 2) materiaalse, eriti esindusvalimisse hõlmatud pärandi hooldamiseks (sh heakord, ligipääs);
- 3) laguneva ja kasutuseta seisva ehituspärandi korrastamiseks, taastamiseks ja turismisfääri hõlvamiseks (sh toitlustus, majutus-, osalus- ja elamusteenuste pakkumise otstarbel);
- 4) päranditurismiga seotud tegevuste ja väikeettevõtluse (nt toidukultuur, käsitöö, põllumajandus, loodushoid jne) toetamiseks ning vaimse pärandiga seotud toodete ja teenuste arendamiseks ja turundamiseks;
- 5) maapiirkondade päranditurismi infrastruktuuri (toitlustus, majutus, ligipääsud, parkimisvõimalused) arendamiseks;
- 6) ühtse märgistuse loomiseks kohalike väiketootjate pärandipõhisele kaubale laadis „Eesti oma ...“ / „Estonian heritage...“ (meister, materjal, tooraine vms); kohalike väiketootjate abistamiseks pakendidisaini küsimustes;
- 7) kohalike pärandipakkujate abistamiseks atraktiivsete ja mitmekeelsete kodulehtede loomisel ja ajakohastamisel;

- 8) väikeettevõtjate ja kogukondade vahelise koostöö edendamiseks teenusepakettide koostamisel, pöörates erilist tähelepanu kogemus- ja elamusturismile.

6.1.5. Luua päranditurismi arendamiseks piirkondlike (üks või mitu maakonda) allüksuste või koordinaatoritega riiklik tugistruktuur, mis tegeleks pärandi tähistatuse ja hooldatuse seirega, teabe koondamise, haldamise ja levitamisega ning nõustaks giide ja päranditeenuste pakkujaid piirkondlikul tasandil. Tugivõrgustik võiks toimida sarnaselt maakondlike rahvakultuurispetsialistide võrgustikuga. Senised turismisidusad struktuurid (sihtasutused, MTÜd, turismiklastrid jt) on tekkinud „alt üles“ ning tegutsevad regionaalsel või madalamal tasandil ühtse keskuse ja koordineerimiseta.

6.1.6. Soome eeskujul kasutusele võtta „lapsendatud muististe“ strateegia, kus riigi partneriteks ja esindusvalimi muististe hooldajateks võiksid olla kohalikud huvilised (nt külaseltsid).

Info ja teabe levitamine

6.1.7. Pöörata erilist tähelepanu rahvusvaheliselt enim tuntud turismiinfoportaali Visitestonia.com arendamisele. Soovitame:

- 1) suurendada keelevalikute arvu (nt leedu, jaapani, poola) lähtuvalt turismi lähteriikide arvu kasvust ja turundusstrateegiast;
- 2) kohendada portaali vasakmenüüd: nimetada rubriik „Kultuur ja ajalugu“ ümber „Kultuur, ajalugu, pärand“, luua omaette alajaotused vaimse pärandi ja selle pakkujate kohta (praegu soovitab portaal vaid õpitubasid);
- 3) koondada andmed võimalike välis turistidele esinejate ning pärandialaste toodete ja teenuste pakkujate (toitlustuse, käsitöö ja meenete müügi, kogemus- ja osalusteenuste) kohta, dubleerides sinna sh pärandisidusad pakumised portaali teistest rubriikidest (söök-jook-ööelu, elamustoit, spaad ja saunad);
- 4) suurendada portaali piirkondlikku liigendatust, nii et see kataks terve Eesti ja pakuks võimalusi enda tutvustamiseks kõigile piirkondadele ja KOVidele, mitte ainult väljakujunenud identiteediga turismiregioonidele, mida kajastab praegune struktuur;
- 5) portaali kaardirakenduses kasutada enamaid digilahenduste võimalusi: toetada võõrkeelsete audiogiidide loomist ja kasutamist, võimaldada üksikobjektidele infoaknende ja piltide ning lühivideoklippide lisamist; kaaluda võiks paralleelselt ka Maa-ameti kaardirakenduse platvormi liidestamist, sest see pakub märksa enam kaarditausta valiku võimalusi. Pole välistatud, et Google'i universaalne kaardiplatvorm võib muutuda tasuliseks;
- 6) luua portaalimenüüsse jaotus teemapakettide pakumiseks. Teemapakette tuleks luua nii a) ajastute (nt muinasaeg, ristsõjad, keskaeg, Poola ja Rootsi aeg, Eesti Vene impeeriumis, rahvuse ärkamisaeg, Eesti iseseisvus 1918–1940, Teine maailmasõda, nõukogude aeg, Eesti tänapäev), b) teemade (nt mõisad, kirikud, sõjad, tööstuspärand, nõukogude militaarpärand, religioon, mütoloogia, kummitused, šokiturism, sünge pärand, pärandloodus), c) sihtriikide kui ka d) Eesti regioonide ja kitsamate piirkondade põhiselt, kõike seda erinevate süvenemisastmetega;
- 7) esinduspärandi valimi loomisel siduda see portaaliga Visitestonia.

6.1.8. Koostada pärandialase publitseerimise ja infomaterjalide koostamise riiklik strateegia, mis hõlmaks nii trükiseid kui ka veebimaterjale, sest kohalikud ja üksikalgatused ei hooma ega arvesta vajaduste tervikpilti. Eesti kui terviku tasandil tuleks:

- 1) saada ülevaade eri piirkondade kaetusest infomaterjalidega;
- 2) kaardistada lüngad olulisemaid teemasid kajastavate võõrkeelsete trükiste osas;
- 3) kindlaks teha vajadused originaalteoste järele ja juba olemasolevate heatasemeliste teoste (nt „Sõjaajaloo teejuht“) tõlkimiseks. Lünkade täitmiseks tuleks välja töötada toetusmeetmed ja korraldada konkursse, arvestades peamisi sihtgrupe.

6.1.9. Oluliselt suurendada Eesti pärandi nähtavust rahvusvahelisel turismiturul, levitada teavet eri kanalites (sh Eestit tutvustavad materjalid Nordica lennukites); korraldada peamiste sihtriikide suuremates keskustes Eestit, meie pärandit ja loodust tutvustavaid kampaaniaid.

6.1.10. Kasutada pärandi märksõna senisest jõulisemalt Eesti rahvusvahelise kuvandi loomisel, sealhulgas „Euroopa kultuuripealinn 2024“ tutvustuskampanias.

6.1.11. Järgida rahvusvahelisi riikideüleseid algatusi pärandi teadvustamisel ja turismikäibesse viimisel (nt Slovakiast lähtunud Esimese maailmasõja pärandi algatus).

6.1.12. Luua lisaks kvaliteetsele ja välituristile suunatud esindusportaalile Visitestonia.com täiendav Eesti tarbijale ja turismikorraldajatele suunatud infoportaal, mis 1) pakuks paindlikke ja operatiivseid võimalusi enda tutvustamiseks giididele, samuti kohalikele alustavatele ettevõtetele, kelle turunduskogemus veel ei ole vastavuses esindusportaaliga kvaliteedinõuetega, 2) aitaks piirkonnapõhiselt tutvustada kohalikku pärandit ja kohalikul algatusel põhinevaid pärandipakkumisi.

6.2. Soovitused kesksetele asutustele, omavalitsustele ja muudele organisatsioonidele

Üldised küsimused

6.2.1. Hõlmata pärandi temaatika tugevamini olemasolevatesse nii riiklikesse, piirkondlikesse kui ka kohalikesse (omavalitsuste, kultuuri- ja haridusasutuste) arengu- ja tegevuskavadesse, üld-, teema- ja detailplaneeringutesse. Juba loodud toetusmeetmete (regionaalsed kultuuri- ja arendusprogrammid jt) eesmärkide sõnastuses, samuti taotlusvoorude juhendmaterjalides tuua senisest enam esile päranditurismi mõõdet.

6.2.2. Lähtuda turismialase koostöö planeerimisel, pärandi turundamisel ja vastava infrastruktuuri arendamisel käesolevas uuringus esile toodud pärandiregioonidest (vt joonis 11). Omavalitsuste koostöö kavandamisel arvestada paiknemist samade suuremate maanteede ääres.

6.2.3. Välja töötada, arendada ja aktiivselt turundada uusi tuure ja teemapakette, arvestades sihtgrupe, nende huvide spetsiifikat ja kogu Eesti katmise vajadust. Potentsiaalsete eri huvidega külaliste hulk on maailmas väga suur. Korraldada tuleks riiklikult rahastatud projektikonkurse teemapakettide ettevalmistamiseks – nii üldiste põhimõtete määratlemiseks kui ka regionaalsete pakettide koostamiseks. Teemapakettide ja -tuuride kavandamisel tuleks silmas pidada ajaloolisi ja kultuurilisi sidemeid turistide päritolumaa (eeskätt Soome, Venemaa, Läti, Saksamaa, Rootsi, Poola ja Leedu) või mõne teise rahvusgrupi ja Eesti vahel. Olulised on nii poliitilise ajaloo seosed (sh kunagine riiklik kuuluvus) kui ka teiste riikide rahvuslike suurmeeste sidemed Eesti ja siinsete paikadega (lisa 2: 12). Pakettide ja tuuride puhul tuleks esile tuua ka marsruudiga seonduvad toitlustus- ja majutusvõimalused.

6.2.4. Arendada linnadest, sh maakonna- ja väikelinnadest lähtuvaid ja nende tagamaid hõlmavaid, ööseks linna naasmist võimaldavaid marsruute – osa turiste võib eelistada ööbimist turvalisena tunduvas linnakeskkonnas ja osa saada linnade ööelu hüvedest.

6.2.5. Korraldada koostöös kohalike muuseumide, giidide, ettevõtjate ja turismiorganisatsioonidega teenusepakkujatele (päranditurismi sidusad ettevõtjad, folkloorirühmade juhendajad, giidid jt) turismi- ja turundusalaseid koolitusi, arvestades sihtrühmi ja nende erinevaid huve (sh vanuse- ja rahvusepõhiseid).

6.2.6. Suurendada teadlikkust päranditurismi potentsiaali kohta KOVide tasandil. Kuigi enamiku KOVides vastanute meelest võiks välituristide arv suurenedagi, peaks see kajastuma ka volikogude otsustes. Vaja oleks KOVide suuremat kaasamist pärandi vastutustundlikku haldamisse, nende tuge kohaliku turismisidusa ettevõtluse arendamisele.

6.2.7. Toetada kogemus- ja elamusturismi ning selle infrastruktuuri arendamist. Tänapäeva turismis etendab info saamisest sageli suuremat osa vahetu kogemus ja elamuse saamine.

6.2.8. Pakkuda turistidele senisest enam vaimse pärandi tegevusi ning korraldada valdkonna ja selle potentsiaali tutvustamiseks koolitusi turismikorraldusega tegelevatele ettevõtetele ja organisatsioonidele, et arendada uusi koostöövorme ja teemapakette ning suurendada kohalike esinejate ja kultuuri tutvustajate osalust päranditurismis. Puudu on koostööst, mis seoks vaimse pärandi tundjad teiste turismisektori osadega ning võimaldaks osutada meeldejäävamaid teenuseid.

6.2.9. Käsitleda üldhuvidega turistide puhul pärandit koos loodusega. Kuna küsitlustest ilmneb, et nii kohalike kui ka turistide vaatenurgast tajutakse kultuuri- ja looduspärandit ühtse tervikuna, võiks pärandi- ja loodusturismi arendamine toimuda integreeritult. Esmakülastaja puhul on terviklik lähenemine eriti tähtis, pärand ja loodus eraldi võetuna võiksid jääda spetsiifilisse teemapakettidesse. Nii pärandi- kui ka loodusturismi vaatamisväärsuste tähistussüsteem võiks olla ühelaadne, eristus aga värvidepõhine (võimaldades ka eri värvide kooskasutust).

6.2.10. Kasutada materiaalse pärandi tutvustamisel senisest rohkem kohapärimust, mis annab pärandile „inimliku“ mõõtme. Lood ja legendid kõnetavad tavaturisti sageli enam kui aastaarvud, vöörad nimed või erialaterminid.

6.2.11. Teadvustada, et turismimajanduse arengule tuleb kasuks pärandi uurimine teadus-, kultuuri- ja haridusasutuses ning teadlaste pädevuse kaasamine.

Info ja teabe levitamine

6.2.12. Parandada infomaterjalide kättesaadavust veebis, arendades nutirakendusi. Nähtuste tutvustamisel ja teemapakettide ning tegevuste turundamisel kasutada senisest enam nüüdisaegseid digilahendusi, esitades infot võõrkeeltes ja väliskülaliste jaoks arusaadavas kontekstis. Koroonakriisist tulenevalt võib prognoosida rühmaturismi osakaalu vähenemist ning omaalgatusliku, sealhulgas autopõhise pereturismi kasvu, kuid info veebipõhine kättesaadavus on oluline ka lennuki või laevaga saabunud ja rendiautoga liikuvate turistide jaoks. Loo ruutkoodipõhiseid audiogiide omal käel liikuvate turistidele.

6.2.13. Parandada info kättesaadavust eri keeltes, arvestades sihtgruppriike ja arengutrende. Turist soovib infot oma emakeeles. Turismiinfo keel peab olema nüüdisaegne ja kindlasti vigadeta. Vajalik on emakeelse kõneleja tõlge või vähemalt keeleteoimetus – muidu on tulemus soovitudle vastupidine.

6.2.15. Lähtuda uute infomaterjalide koostamisel astmelisuse printsiibist: nime poolest tuntuma paiga käsitlus peaks ühtlasi olema teejuhiks teiste, vähem tuntud paikade juurde.

Pärandi kaitse

6.2.16. Arvestada nii materiaalse kui ka vaimse pärandi valikul ja tutvustamisel kohalike elanike huvid ja kohaliku kogukonna arvamusega. Ebaproportsionaalne turistide rohkus võib häirida kohalike igapäevaelu. Ka kohalikul tasandil peab turism olema soovitud tuluallikas, mitte probleemide tekitaja.

6.2.17. Hoiduda koormustundlike paikade (nt mitmete looduslike või kohaliku tasandi pühapaikade) lülitamist esmakülastajatest tavaturistidele pakutava nimistusse. Selliste paikade kajastumine vaid spetsiaalsetes huvi- või teemapakettides aitaks neid hoida ülekoormuse ja kahjustamise eest.

6.2.18. Hoiduda pärandi hooldamisel ja infrastruktuuri (ligipääsud, teave jt) rajamisel lahendustest, mis võtavad pärandilt eheduse ja muudavad selle hingetuks muuseumieksponaadiks. Pärandipaikadesse ei sobi tehniliku ilmega ja mittekohaliku kattega (nt graniitsõelmed, peenkillustik) jalgteed, mis mõjuvad võõrkehana, eelistada tuleks looduslikku kruusa või liiva. Kasutada tuleks kohalikke looduslikke materjale, värvimisele eelistada naturaalseid või mittenähtavaid puidukaitsevahendeid (tõrv, õli). Niidetud murule võiks eelistada harva niidetavat liigirohket heinamaad. Müügi- ja infopunktid, parklad,

toitlustus- ja istumiskohad peaksid jääma pärandipaikadest delikaatsesse kaugusse. Oskust ja asjatundlikkust nõuab tehisvalguse kasutamine: väljaspool elektrivalgusega asumeid ei saa lubada valgusreostust. Turistidele mõeldud infrastruktuur (teabetahvid, pingid) peaks olema pärandist visuaalselt eraldatud ega tohiks pildistamisel jääda fotodele. Ei saa eeldada, et kõikjale peab pääsema ratastooli või kõrgekonsalistele kingadega ega tuua pärandit hetkel kehtivate normide ohvriks. Tasakaalu leidmine eheda ja selle pakkumise vahel on päranditurismi üks suuremaid väljakutseid.

6.2.19. Silmas pidada vaimse pärandi tutvustamisega kaasnevaid devalveerumisohtusid. Vaimse kultuuripärandi aktiivne rakendamine turismis on tundlik teema, sest majanduslikust huvist lähtudes võidakse traditsiooni liigselt lihtsustada või muuta. Kui traditsiooniline kombestik ja tähtpäevade tähistamine muutub etenduseks, võib kaduda ehedus, loomulik ja loov isiklik suhe pärandisse. Soov muuta kultuuripärand atraktiivsemaks ja olla turistidele meele järele võib tuua kaasa mööndusi, mis on vastuolus kohalike kommete ja tavadega. Samuti on oht, et näiteks käsitöötoodete puhul minnakse turistidele suunatud kauba osas kergema vastupanu teed, müües neile ebatraditsioonilistest materjalidest või madala kvaliteediga kaupa, mis lõpeks mõjutab ka kohalikku käsitöökultuuri. Pärandisündmuste korraldamisel tuleks soosida kohalike toodete müüki ja vältida odava välistoodangu pakkumist.

6.2.20. Arvestada vaimse pärandi pakkumisel kohaliku kogukonna arvamusega: esitletava pärandi valik ja tutvustusviis peaks saama selle heakskiidu. Kogukondlike ürituste (nt kirikupühad või jaanipäev Setomaal; kogukonna isiklikud ja intiimsed pidupäevad Kihnus) puhul tuleb silmas pidada, et turistide liigne hulk võib rikkuda ürituste atmosfääri ja pidurdada kohalike soovi neis osaleda. Turistide arvukus või turisti teadmatuses tulenev eksimus lõhub kogukonna jaoks pidupäeva.

6.3. Soovitused giididele ja turismiorganisatsioonidele

6.3.1. Toetada kohalikke ettevõtjaid turistidele suunatud pärandipõhiste pakettide ja toodete väljatöötamisel. Arendada koostööd oma turismipiirkonna kultuurispetsialistidega (KOV kultuuritöötajad, muuseumid, Eesti Rahvakultuuri Keskuse rahvakultuurispetsialistid maakondades ja Tallinnas), kasutada turistidele huvipakkuvate teenuste ja tegevuste leidmiseks pärimuskultuuri katusorganisatsioonide abi.

6.3.2. Pärandi tutvustamisel silmas pidada eri riikidest pärit sihtgruppide eripärasid ja huve. Iga konkreetse riigi turistide puhul tuleks arvesse võtta seoseid siinse ajaloo ja kultuuriga. Otseste ajalooliste sidemete puudumisel saab tugineda üldisematele ajaloolistele ja kultuurilistele paralleelidele. Tähtis on tekitada äratundmisrõõmu, aga ka tuua võrdlusi vastavate maadega.

6.3.3. Hoiduda liigsest detailsusest Eesti ajaloo ja kultuuriloo esitlemisel üldhuvidega gruppidele. Piirkonnas viibiva esmaturisti jaoks on oluline üldmulje, kogemus ja elamus, mitte võõrad nimed või liigsed faktid. Inimeste arusaamad ajaskaalast ja kronoloogiast võivad kaugema mineviku osas olla vägagi ebamäärased. Ajaloolist infot võiks esitada pigem ajastute- ja sajandite- kui aastaarvudepõhiselt. Samas peab giid olema alati valmis vastama asjatundlikele küsimustele.

6.3.4. Hõlmata marsruutidesse omaalgatuslikke kohalikke ja eramuuseumide. Samas on nende tase ja koloriit väga erinev ning nende lülitamine teemapakettidesse nõuab põhjalikku eeltööd, kohapealset tutvumist pakutava ja pakkujatega.

6.3.5. Hoiduda „erilisuse“ ülereklaamimisest (nt mõisakultuuri erilisus, Setomaa arhailisus), et pakutav ei valmistaks pettumust.

6.3.6. Hoiduda hinnangute andmisest delikaatsetel ja tundlikel teemadel (poliitika, religioon, suhtumine ususse, sh „paganlusse“, rassiteemad). Vältida tuleks teemasid, mis võiksid riivata kellegi tundeid (nt NSV Liitu kuulunud riikide edu võrdlemine edasijõudmise osas); vältida vastava rahva/rahvusega seotud negatiivsete aspektide kajastamist Eesti ajaloos.

6.4. Soovitused päranditoodete pakkujatele

Pärandkäsitöö ja teenuste pakkujad

6.4.1. Arendada pärandipõhiste toodete ja teenuste turundamist (sihtgrupi määratlemine ja tundmaõppimine, vastavate atraktiivsete toodete ja teenuste väljatöötamine).

6.4.2. Suurendada kohalikust materjalist, kohaliku koloriidiga ning oma looga toodete ja meenete valikut.

Pärandiesitajad: esinejad, kollektiivid ja nende turundajad

6.4.3. Koostada kohalikku pärimuskultuuri tutvustavaid sisukaid, mitmekesiste esinemistega ja osalust pakkuvaid programme. See võiks toimuda pärandikandjate, sihtgruppide esindajate või nende huvide esindajate ning teadlaste ja vaimse pärandi ekspertide koostöös.

6.4.4. Luua esinejaid/kollektiive ja pakutavaid programme tutvustavaid atraktiivseid materjale (kvaliteetsed fotod, videod, mitmekeelne kirjeldus). Süstemaatiliselt kasutada kõiki internetivõimalusi (koduleht, katusorganisatsioonide kodulehed, kultuuri- ja turismiinfo portaalid) enda tegevuse, sündmuste ja pakutavate esinemis/osalemisprogrammide tutvustamiseks eri keeltes.

6.4.5. Otsida kontakte kohalike turismiteenuste osutajatega (turismifirmad, reisibürood, hotellid, turismitalud, muuseumid) ja jagada järjepidevalt informatsiooni.

KOKKUVÕTE

Päranditurism kujutab endast Eestis tugevasti alakasutatud potentsiaaliga valdkonda, millest võiks saada oluline tuluallikas nii riigi, regioonide, omavalitsuste kui ka ettevõtjate ja kohaliku elu tasandil. Päranditurismi arendamiseks leidub Eestis rohkelt kasutamata võimalusi ning see võiks etendada väga olulist osa regionaalarengus ja elu hoidmisel Eesti maapiirkondades.

Käesolev uuring, mis tugineb viie sihtgrupi küsitlusele, töörühma kogemusele ja nii trükistes kui veebis avaldatud materjalidele, annab ülevaate Eesti materiaalsest ja vaimsest pärandist. Eesti päranditurismi suur võimalus on pärandi mitmekesisus. Siin võib kohata nii kohalikku, Läänemeremaade ja õhtumaise Euroopa, kui ka Vene ja Nõukogude impeeriumi pärandit, jälgi nii eestlaste kui ka teiste rahvaste (baltisakslaste, venelaste ja (ranna)rootslaste) kultuuridest. Hoomatav on maal veel säilinud arhailine, Süda-Euroopas ammu kadunud õhustik, vanapärase arhitektuuri mitmepalgelisus ja mitmekihilisus. Väga rikkalik on rahvaluulearhiivi talletatud kohapärimus, mille potentsiaal on suuresti rakendamata. Kõik see, nagu ka paiknemine lääne ja ida kultuurisfääride piiril ning looduse ja maastiku mitmekesisus, muudab Eesti „huvitavaks maaks“, atraktiivseks turistidele nii Ida- kui ka Lääne-Euroopast ja samuti maailma teistest piirkondadest. Pärandit, selle tähendust ja ajaloolist konteksti aitavad avada Eestit tutvustavad baasnarratiivid, mis on esitatud peatükis „Eesti suured lood“ ja mida võiks tutvustada igale Eestit külastavale esmatouristile.

Mõneti kajastab uuring ka turistide päritolu ja turismi infrastruktuuriga seonduvat. Välisturistide riikide ja rahvuste pingerida on giidide küsitluse vastustes veidi teistsugune kui kohalike omavalitsuste küsitluses, kuid peab arvestama, et kui esimene kajastas töökogemust turismigruppidega, siis viimane hõlmas kõiki külastajate rühmi (sh äri-, kultuuri- ja spordikontakte, era- ja pereturiste). Suurim erinevus on see, et korraldatud turismis pole esikohal lätlased, vaid soomlased, ning et ka leedulaste osakaal on siin tagasihoidlikum – lõunanaabrite osas on suurem omal käel reisimise osatähtsus. Ilmneb, et paljudes Eesti maapiirkondades tuntakse puudust toitlustus- ja majutuskohtadest, vähe on kohaliku koloriidiga meeneid ja käsitöötooteid, kuigi nõudlus oleks suur.

Uuriti ka turistide huve nii teemavaldkondade- kui ka sihtriikidepõhiselt. Kuna COVID-19 tõttu oli välisturism nullseisus, tuli lähtuda giidide hinnangutest ja turistide endi küsitlemine piirdus veebipõhise ankeediga rahvusvahelistes pärandküsitöölaagrites osalenutele. Olulist lisa andsid küsitluste tulemustele fookusintervjuud üksikute eri rahvuste esindajatega. Ilmnes, et suurimat huvi tuntakse kohaliku toidu ja joogi, pärandmaastike ja vanema ehituspärandi, eriti mõisate, kirikute ja keskaegsete linnuste, ajalooliste linnasüdämike ja vana puitarhitektuuri, samuti saunakultuuri, koorilaulu ja suuremate muuseumide vastu. Turiste huvitab tänapäevane Eesti elu. Nõukogude aja osas pakuvad huvi eeskätt toonane argielu ja laulev revolutsioon, vähem materiaalne pärand. Eestlaste kui rahva puhul huvitavad turisti kõige enam mentaliteet, kombed ja käitumine, samuti traditsioonilised elatisalad, aga ka vana rahvakultuur, sealhulgas rahvalaul ja -tants, rahvameditsiin ja ravimtaimede kasutamine. Üldistavalt tuleb esile tuua turistide erilist huvi sellise pärandi vastu, mis on seotud nende maa ja kultuuriga (sh Eestis viibinud kaasmaalastest kuulsustega) ning võimaluse korral ühise ajaloo.

Uuring toob esile Eesti pärandiregioonid ja samuti nende seosed kohalike omavalitsuste piiridega ning soovib arendada koostööd samasse pärandiregiooni kuuluvate omavalitsuste vahel. Pärandiregioonide eristamisel peeti silmas, et need ei oleks liiga suured ja et neid saaks vajaduse korral käsitleda üksteisega kombineeritavate moodulitena.

Uuringu üks peatulemusi on soovitused päranditurismi arendamiseks. Küsitluste vastustest jäi kajastuma, et kogu päranditurismi areng on Eestis ligi 30 aastat kestnud taasiseseisvusperioodi vältel toimunud kaootiliselt ja „alt üles“, tuginedes giidide ning turismiorganisatsioonide algatustele ja ärivaistule. Peame vältimatult vajalikuks eeskätt maapiirkondadele keskenduva riikliku

turismistrateegia väljatöötamist ja selle elluviimiseks vajalike püsivahendite eraldamist riigieelarvest. Vaja on 1) luua riiklikud, sh regionaalsed institutsionaalsed tugistruktuurid päranditurismi arendamise toetuseks, et koguda ja levitada infot ning aidata kohalikke teenusepakkujat, 2) määratleda ja tähistada päranditurismi valikobjektid ning tagada info olemasolu nende kohta nii kohapeal kui ka veebis, 3) välja töötada päranditurismi ja sellega seotud ettevõtluse toetusmeetmeid ning korralda konkursse nende toetamiseks ja arendamiseks, 4) luua pärandiga tutvumist toetavaid nutirakendusi, 5) süstemaatiliselt koondada ja jagada päranditurismisidusat infot, kasutades selleks hästi tuntud portaali Visitestonia.com, seda mitmes suunas edasi arendades, 6) pöörata suuremat tähelepanu Eesti pärandi tutvustamisele eri keeltes, 7) luua keskne giididele, turismiorganisatsioonidele ja pärandipakkujatele mõeldud infoportaal, mis vahendaks pidevalt muutuvat teavet toitlustus- ja majutusvõimaluste kohta, samuti muid infomaterjale.

Kindlasti tuleb pärandi turundamisel pakkuda erinevaid valikuvõimalusi esma- ja korduvkülastajatele. Esmakülastajate puhul soovitame pärandit ja loodust käsitleda komplekselt, sest pärand on tihedalt seotud maastiku ja loodusega. Eesti rikkalik pärand ja maailma turismturg pakuvad rohkelt võimalusi ka kitsamate teemapakettide loomiseks tavaturistile keskmisest vähem huvi pakkuvates valdkondades (nt arheoloogia, vanad sõjad, militaar ja terror, looduslikud pühapaigad, konfessioonid). Pärandi tutvustamisel võiks senisest suurem roll olla vahetutel elamuskogemustel ja osalustegevustel ning kohapärimusel.

Vaja on üle-Eestiliselt välja selgitada pärandisidusa, päranditurismile tugistruktuuriks oleva ettevõtluse praegune seis maapiirkondades ning toetada selle väljaarendamist, esmajärjekorras ääremaadel ja suuremat regionaalpoliitilist toetust vajavates omavalitsustes. Kuigi küsitluste vastused kujutavad endast vaid juhuslikke väljavõtteid tervikust, annab need ülevaate turismisidusa ettevõtluse mitmepalgelisusest, samuti piiride hägususest pärandisidusa ja muu ettevõtluse vahel.

Pärandi ja päranditurismi teema tuleb selgemini fookusseerida ja esile tõsta nii riiklikes, regionaalsetes kui ka kohalikes arendusprogrammides ning vaja on välja töötada päranditurismi riiklik strateegia. On oluline, et riiklikud tegevused ja toetusmeetmed hõlmaksid kogu Eestit, seades prioriteediks turismi arendamise ja toetamise maapiirkondades ning iseäranis ääremaadel – suuremate linnade puhul on olukord niigi hea ega vaja enamasti lisavahendeid. Regionaalarengu tasakaalustamiseks peaksid toetusmeetmed olema maakonnapõhised ja arvestama toetust enam vajavate piirkondade vajadusi.

Aruande põhiteksti juurde kuuluvad pärandi levikut ja iseloomu tutvustavad lisad – soovitatav kirjandus pärandiliikide „Eesti lugude“ ja pärandiregioonide kohta, olulisemate pärandiliikide levikukaardid ja pärandi andmebaas (lisad 1–3), samuti muid päranditurismi alast tugiinfot ning küsitluste materjale sisaldavad lisad 4–11. Viimased on kättesaadavad Tartu Ülikooli repositooriumis Data DOI.

KASUTATUD KIRJANDUS

- ⁱ Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E. Eesti esiajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1982; Kriiska, A. & Tvauri, A. Eesti muinasaeg. Tallinn: Avita, 2002; Kriiska, A., Lang, V., Mäesalu, A. Tvauri, A., Valk, H. Eesti ajalugu I. Eesti esiaeg. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2020.
- ⁱⁱ Tõnisson, E. Eesti muinaslinnad. (Muinasaja teadus, 20). Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool, Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, 2008.
- ⁱⁱⁱ Lang, V. Muistne Rävälä. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas, I–II. (Muinasaja teadus, 4.). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996; Lang, V. Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo– Palmse piirkonnas Virumaal. (Muinasaja teadus, 7.). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2000; Laul, S. Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 e.Kr. – 500 p.Kr.). (Muinasaja teadus, 9; Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad, 7). Tallinn: Ajaloo Instituut, 2001.
- ^{iv} Lõugas, V. Kaali kraatriväljal Phaethonit otsimas. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1996; Kriiska, A. Aegade alguses. 15 kirjutist kaugemast minevikust. Tallinn: A. Kriiska, 2004.
- ^v Lõugas, V. & Selirand, J. Arheoloogiga Eestimaa teedel. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Valgus, 1989; Valk, H. Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. 2nd edition. CCC Papers 3. Visby – Tartu, 2001.
- ^{vi} Tuulse, A. Die Burgen in Estland und Lettland. Dorpater Estnischer Verlag, 1942; Aluve, K. Eesti keskaegsed linnused. Tallinn: Valgus, 1993; Tamm, J. 101 Eesti kindlust ja kaitserajatist. Tallinn: Varrak, 2020.
- ^{vii} Tuulse, A. Die Burgen in Estland und Lettland. Dorpater Estnischer Verlag, 1942.
- ^{viii} Maiste, J. 101 Eesti mõisa. Tallinn: Varrak, 2013; Hein, A. Eesti mõisad. Tartu: Tänapäev 2002.
- ^{ix} Maastik ja mälu. Pärändilooma arenguhooni Eestis. (Koost L. Kaljundi, H. Sooväli-Sepping). Tallinn: Tallinna Ülikool, 2014.
- ^x Kaur, E., Kuusik, M., Sepp, K. Eesti maastikud. Tallinn: Tänapäev, 2008.
- ^{xi} Rimmel, M.-A. Hiie ase. Hiis eesti rahvapärimeses. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998; Looduslikud pühapaigad: väärtused ja kaitse. (Koost H. Valk, A. Kaasik). (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised, XXXVI), Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2007; Hiimäe, M. Pühad kivid Eestimaal. Tallinn: Tammerraamat, 2011; Kaasik, A. Põlised pühapaigad. Tallinn: Pegasus, 2016; Kaasik, A. Pühapaikade teejuht. Tallinn: Pegasus, 2017.
- ^{xii} Valk, H. Pühast Võhandust, Pühalättest ja ohvrijärvest Otepää lähistel. – Ajalooline Ajakiri 1–2, 2015, 3–37.
- ^{xiii} Sacred Waters: A Cross-Cultural Compendium of Holy Wells and Hallowed Springs. Ed. by C. Ray. London & New York: Routledge, 2020.
- ^{xiv} Pärdi, H. Eestlaste argielu. Teekond moodsasse maailma. Tallinn: Tänapäev, 2017.
- ^{xv} Talving, H. Eesti koolimajad. Tallinn: Tänapäev, 2009.
- ^{xvi} Talving, H. Eesti vallamajad. Tallinn: Tänapäev, 2009.
- ^{xvii} Kuningas, H. Eesti tööstuspärand. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2015.
- ^{xviii} Kalm, M. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus, 2001.
- ^{xix} Supilinn minu elus. (Koost H. Valk). (Supilinna Seltsi Toimetised, 1). Tartu, 2006.
- ^{xx} Eesti Sõjaajaloo Teejuhi uusväljaanne. (Koost A. Tähiste, M. Mõniste). <https://teejuht.esap.ee/>
- ^{xxi} Vahtre, S. Jüriöö. Tallinn: Eesti Raamat, 1980; Vahtre, S. Muinasaja loojang Eestis. Tallinn: Olion, 1990; Eesti sõjaajaloo teejuht. (Koost K. Luts). Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010.
- ^{xxii} Eesti Vabadussõja ajalugu I, II. Tallinn: Varrak, 2020; Laar, M. Sinimäed 1944: II maailmasõja lahingud Kirde-Eestis. Tallinn: Varrak, 2012; Laar, M., Prunsvelt, H. Emajõgi 1944: II maailmasõja

---

lahingud Lõuna-Eestis. Tallinn: Varrak, 2005; Ojalo, H. Sinimägede legend: kuidas võitles Eesti Diviis. Tallinn: Ammukaar, 2017.

^{xxiii} Laar, M. Metsavennad. Relvastatud vastupanu Eestis Teise maailmasõja järel. Tallinn: Read, 2013; Mati Mandel, M. Kogu tõde Hirmus-Antsust? Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2010.

^{xxiv} Arold, M. Sortside saladused, I–XII, Tartu: Tungal, 1993–2001; Paavle, I. Eesti rahvastikukaotused. II/1, Saksa okupatsioon 1941–1944: hukatud ja vangistuses hukkunud. Tartu : Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002; Ülevaateid okupatsiooniajast (Koost H. Ahonen). Tallinn: Kistler–Ritso Eesti Sihtasutus, 2004. Valge raamat: Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991. (Toim Ü. Ennuste). Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon. Tallinn: Riigikogu kantselei, 2005 (Toim T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle). Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006; Hiio, T., Maripuu, M., Paavle, I. Estonia since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Estonia since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009; Eesti Mälu Instituudi toimetised, 2. Toimik „Priboi“. Artikleid ja dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus: 2019; Poolamets, M., Heinsalu, A., Gams, E. Kogu Me Lugu. <https://www.kogumelugu.ee/>

^{xxv} Kalm, M. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus, 2001.

^{xxvi} Raukas, A. Müüte ja fakte Nõukogude sõjaväest Eestis. <http://kes-kus.ee/muute-ja-fakte-noukogudesojavaest-eestis>.

^{xxvii} Tähiste, A. Eesti militaarpärandi uurimisest ja kaitsmisest. – Muinsuskaitse aastaraamat, 2018. Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Linnaplaneerimise Ameti muinsuskaitse osakond, Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakond, 2019.

^{xxviii} Eesti Sõjaajaloo Teejuhi uusväljaanne. (Koost A. Tähiste, M. Mõniste). <https://teejuht.esap.ee/>; Uuringu „Eesti sõjaajaloolise arhitektuuripärandi kaardistamine ja kasutusvõimaluste analüüs. 19. ja 20. sajand“ lõpparuanne. <https://register.muinas.ee/file/militaryheritagegeneral/47.pdf>

^{xxix} Militaarpärand. <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=militaryheritage>

^{xxx} Uuringu „Eesti sõjaajaloolise arhitektuuripärandi kaardistamine ja kasutusvõimaluste analüüs. 19. ja 20. sajand“ lõpparuanne. <https://register.muinas.ee/file/militaryheritagegeneral/47.pdf>

^{xxxi} Rennit, M. Eesti muuseumid. Estonian museums. Tallinn: Oomen, 2008.

^{xxxii} Rimmel, M-A. Kohapärimuse mõiste, uurimislugu ja tunnusjooned. – Muistis, koht ja pärimus II. Pärimus ja paigad. (Toim H. Valk). (Muinasaja Teadus, 26: 2), 13–70. Tartu: Tartu Ülikool, 2014.

^{xxxiii} Kalda, M. Rahvajutud peidetud varandustest: tegude saamine lugudeks. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.

^{xxxiv} Rimmel, M.-A. Mõisalegendid. Harjumaa. Tallinn: Tänapäev, 2008.

^{xxxv} Valk, Ü. Tähelepanekuid Eesti kummitustest. Sirp 23.02.2018. Kättesaadav <https://sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/tahelepanekuid-eesti-kummitustest/>.

^{xxxvi} Kalmre, E. Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus. Pärimuslooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2007.

^{xxxvii} Kõiva, M. Eesti loitsud. Pegasus, 2011; Kõiva, M. Eesti loitsud I. Arstimissõnad. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2019.

^{xxxviii} Kõivupuu, M. Rahvaarstid. Noor ja vana Suri Võrumaalt. Tartu: EKM, 2004 (e-raamat), kättesaadav <http://www.folklore.ee/pubte/rahvaarstid/>.

^{xxxix} Kudu, R. Kaika Laine. Legend jääb elama. Tallinn: Kentaur: 2020.

-
- ^{xi} Kaarma, M., Voolmaa, A. Eesti rahvarõivad. Tallinn: Eesti Raamat, 1981; Konsin, K. Kudumid. Eesti Rahvakunst. Tallinn: Kunst, 1979; Konsin, K. Silmkoesemed. Eesti Rahvakunsti I. Tallinn: Kunst, 1972; Manninen, I. Eesti rahvariiete ajalugu. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1927.
- ^{xii} Habicht, T. Rahvapärane arhitektuur. Tallinn: Kunst, 1977; Tihase, K. Eesti talurahvaarhitektuur. 1974 (Tallinn: Kunst), 2007 (Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus).
- ^{xiii} Võti, T. Eesti rahvapärased kirstud ja vakad. Tallinn: Valgus, 1974; Võti, T. Talutoa sisustus. Tallinn: Kunst, 1984.
- ^{xiii} Viires, A. Talurahva veovahendid. Tallinn: Valgus, 1980; Viires, A. Eesti rahvapärane puutööndus. Tallinn: Ilo, 2006.
- ^{xliv} Demjanov, D., Kodres, M. Sööme ära! Raamat eesti köögist, söögist ja sööjatest. Eesti Kulinaaria Instituut, Menu, 2011.
- ^{xlv} Eesti rahvakalender. I–VIII. (Koost S. Lätt (I); M. Hiimäe (II–VIII)). Tallinn: Eesti Raamat, 1970–1999; Kõivupuu, M. Meie pühad ja tähtpäevad. Tallinn: Varrak, 2018; Eesti rahvaluule ülevaade. (Toim. R. Viidalepp). Tallinn 1959; Kalamees, A. Eesti rahvamänge. [Tallinn] 2007.
- ^{xlvi} Kuutma, K. Kristin Kuutma, Laulupeod rahvusliku identiteedi kandjana. – Mäetagused, nr 1–2 (1996): 2, <http://www.folklore.ee/tagused/nr1/pdf/internet.pdf>; Arraste, L.-A., I. Adamson, A. Ammas, Ü. Feršel, K. Tiis, J. Žigurs, and K. Valner. 75 aastat Eesti tantsupidusid. [75 years of dance celebrations in Estonia] Tallinn: Varrak 2009.
- ^{xlvii} Rüütel 1996, Rüütel, I. Eesti uuema rahvalaulu kujunemine. [Tartu] 2012; Ojamaa, T. jt. Seto mitmehäälne laulutraditsioon. Kättesaadav <http://laul.setomaa.ee/>; Tampere, H. Eesti rahvapillid ja rahvatantsud. Tallinn 1975; Eesti rahvapille. (Koost ja toim. I. Tõnurist). Tallinn, Viljandi 2008; Jussufi, G. 100 eesti rahvakandlemängijat ja -meistrit: XX–XXI sajand. Tallinn, 2018.
- ^{xlviii} Habicht, T. Eesti saun. Tallinn: Valgus, 1972; Habicht, T. Eesti saun: saun ja saunakombed eesti pärimuskultuuris. Tallinn: TEA Kirjastus, 2014; Mi uma savvusann. (Koost E. Margna). Võro: Võro Selts VKKF, 2012.
- ^{lix} Tampere, H. Eesti rahvalaule viisidega I–V. Tallinn 1956–1965 (2009); Tedre, Ü., Tormis, V. Regilaulik. Tallinn, 1997.
- ⁱ Henriku Liivimaa kroonika. (Toim E. Tarvel, tlk R. Kleis). Tallinn: Eesti Raamat. 1982; Vahtre, S. Muinasaja loojang Eestis. Tallinn: Olion, 1990.
- ⁱⁱ Eesti ajalugu I–VI. Tartu: Õpetatud Eesti Selts: IV – 2003, VI – 2005, V – 2010; Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, II – 2012, III – 2013, I – 2020; Zetterberg, S. Eesti ajalugu. Tallinn: Tänapäev, 2009, 2010, 2011.
- ⁱⁱⁱ Pajusalu, K., Hennoste, T., Niit, E., Päll, P. Viikberg, J. Eesti murded ja kohanimed (3. trükk). Tartu, 2018: Eesti keele ajalugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020.
- ⁱⁱⁱⁱ Lindström, K. Mis on eesti keeles erilist. Horisont, 4, 2020, 24–27.
- ^{liv} Kingissepp, V.-L. Õ-tähe teest meie kirjakeelde. Emakeele Seltsi aastaraamat, 62, 2016, 281–292; Pae, T. Theodor Kaljo ja õ-hääliku piir Saaremaal. Emakeele Seltsi aastaraamat, 63, 2017, 127–138.
- ^{lv} Lang, V. Läänemeresoome tulemised. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018.
- ^{lvi} Loorits, O. Meie, eestlased. (Eesti mõttelugu, 35.) Tartu: Ilmamaa, 2000.
- ^{lvii} Mikita, V. Lingvistiline mets: tsibihärblase paradigma. Teadvuse kiirendi. 2013, 2020; Mikita, V. Lindvistika ehk Metsa see lingvistika. 2015, 2016, 2018; Mikita, V. Kukeseene kuulamise kunst: läänemeresoome elutunnet otsimas. 2017.
- ^{lviii} Kriiska, A., Lang, V., Mäesalu, A. Tvauri, A., Valk, H. Eesti ajalugu I. Eesti esiaeg. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2020.
- ^{lix} Eesti ajalugu. Kronoloogia. (Koost. S. Vahtre). Tallinn: Olion, 1994.

^{lx} Laur, M., Tannberg, T., Piirimäe, H. Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Tartu: Ilmamaa 2003; Pajur, A., Tannberg, T., Vahtre, L., Ant, J., Laar, M., Jaanson, K., Nutt, M., Raag, R., Vahtre, S., Kasekamp, A. Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Tartu: Ilmamaa 2005; Andresen, A., Jansen, E., Karjahärm, T., Laar, M., Laur, M., Lepik, L., Must, A., Rosenberg, T., Tannberg, T., Vahtre, S. Eesti ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Tartu: Ilmamaa, 2010; Kala, T., Kaljundi, L., Kreem, J., Leimus, I., Markus, K., Mänd, A., Põltsam-Jürjo, I., Russow, E., Selart, A., Tamm, M., Valk, H. Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2012; Küng, E., Laidre, M., Leimus, I., Põldvee, A., Selart, A., Seppel, M., Tafenau, K., Tarkiainen, Ü., Tarvel, E. Eesti ajalugu III. Vene–Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013.

^{lxi} Laar, M., Prunsvelt, H. Emajõgi 1944: II maailmasõja lahingud Lõuna-Eestis. Tallinn: Varrak, 2005; Mandel, M. Kurjuse aasta Lõuna-Läänemaal 1940–1941. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2007; Laidre, M. Dorpat 1558–1708: linn väe ja vaenu vahel. Tallinn: Argo, 2008; Eesti sõjaajaloo teejuht. (Koost K. Luts). Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010; Eesti sõjaajaloo aastaraamat. (Ilmub alates 2011. aastast.); Laar, M. Sinimäed 1944: II maailmasõja lahingud Kirde-Eestis. Tallinn: Varrak, 2012; Ojalo, H. Sinimägede legend: kuidas võitles Eesti Diviis. Tallinn: Ammukaar, 2017.

^{lxii} Vahtre, S. Jüriöö. Tallinn: Eesti Raamat, 1980; Vahtre, S. Muinasaja loojang Eestis. Tallinn: Olion, 1990; Vabadussõja mitu palet: sõda ja ühiskond aastatel 1918–1920. (Koost T. Tannberg). (Rahvusarhiivi toimetised, 3 (34), 2019. Eesti Vabadussõja ajalugu I, II. Tallinn: Varrak, 2020.

^{lxiii} Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917. (Toim T. Tannberg). Tartu: Ilmamaa, 2011.

^{lxiv} Arold, M. Sortside saladused, I–XII, Tartu: Tungal, 1993–2001; Paavle, I. Eesti rahvastikukaotused. II/1, Saksa okupatsioon 1941–1944: hukatud ja vangistuses hukkunud. Tartu : Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002; Ülevaateid okupatsiooniajast. (Koost H. Ahonen). Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2004; Valge raamat: Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991 (Toim Ü. Ennuste). Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon. Riigikogu kantselei, 2005; Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. (Toim T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle). Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006; Estonia since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. (Toim T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle). Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009; Eesti Mälu Instituudi toimetised, 2. Toimik „Priboi“. Artikleid ja dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus: 2019; Poolamets, M., Heinsalu, A., Gams, E. Kogu Me Lugu. <https://www.kogumelugu.ee/>

^{lxv} Tõnisson, E. Eesti muinaslinnad. (Muinasaja teadus, 20.). Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool, Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, 2008; Arro, H. Pommid öisest taevas: öölahingulendurid idarindel. Tallinn: Grenader, 2010; Eesti Sõjaajaloo Teejuhi uusväljaanne. (Koost A. Tähiste, M. Mõniste). <https://teejuht.esap.ee/>; Uuringu „Eesti sõjaajaloolise arhitektuuripärandi kaardistamine ja kasutusvõimaluste analüüs. 19. ja 20. sajand“ lõpparuanne. <https://register.muinas.ee/file/militaryheritagegeneral/47.pdf>.

^{lxvi} Jansen, E. Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu: Ilmamaa, 2004.

^{lxvii} Eesti Vabadussõja ajalugu I, II. Tallinn: Varrak, 2020.

^{lxviii} Põllumajandusmaastik Eestis. (Toim L. Aasalo). Tallinn: Valgus, 1980; Kriiska, A., Lang, V., Mäesalu, A. Tvauri, A., Valk, H. Eesti ajalugu I. Eesti esiaeg. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2020.

^{lxix} Andresen, A., Jansen, E., Karjahärm, T., Laar, M., Laur, M., Lepik, L., Must, A., Rosenberg, T., Tannberg, T., Vahtre, S. Eesti ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Tartu: Ilmamaa, 2010.

^{lsx} Lang, V. Muistne Rävälä. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas, I–II. (Muinasaja teadus, 4.). Tallinn: Teaduste Akadeemia

---

Kirjastus, 1996; Kriiska, A., Lang, V., Mäesalu, A. Tvauri, A., Valk, H. Eesti ajalugu I. Eesti esiaeg. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2020.

^{lxxi} Hülgepüük: hülgepüügi meenutusi möödunud aegadest. (Koost E. Pettai). Stockholm: Eesti Kalurite Koondis, 1988; Kalits, V. 2006. Kihnlaste elatusalad XIX sajandi keskpaigast XX sajandi keskpaigani. Kihnu: Kihnu Kultuuriruum.

^{lxxii} Laur, M., Tannberg, T., Piirimäe, H. Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Tartu: Ilmamaa 2003; Küng, E., Laidre, M., Leimus, I., Põldvee, A., Selart, A., Seppel, M., Tafenau, K., Tarkiainen, Ü., Tarvel, E. Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013.

^{lxxiii} Manninen, I. Eesti rahvariiete ajalugu. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1927; Kurrik, H. Eesti rahvarõivad. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1938; Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult. (Toim H. Moora). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957; Konsin, K. Silmkoeesemed. Eesti Rahvakunsti I. Tallinn: Kunst, 1972; Linnus, H. Tikand eesti rahvakunstis II. Lääne-Eesti ja Lõuna-Eesti. Tallinn: Eesti Raamat, 1973; Võti, T. Eesti rahvapärased kirstud ja vakad. Tallinn: Valgus, 1974; Konsin, K. Kudumid. Eesti Rahvakunst. Tallinn: Kunst, 1979; Viires, A. Talurahva veovahendid. Tallinn: Valgus, 1980; Kaarma, M., Voolmaa, A. Eesti rahvarõivad. Tallinn: Eesti Raamat, 1981; Võti, T. Talutoa sisustus. Tallinn: Kunst, 1984; Võti, T; Kirme, K. Eesti sõled. Tallinn: Kunst, 1986; Õllekannud. Tallinn: Kunst, 1986; Kirme, K. Eesti rahvapärased ehted. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002; Viires, A. Eesti rahvapärane puutööndus. Tallinn: Ilo, 2006; Rahvarõivaid Vooremaa veerelt. (Koost T. Kull). Türi: Saara Kirjastus, Jõgevamaa Koostöökoda, 2014; Jürgen, T. Mulgi rahvarõivad. Viljandi: TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia, Viljandi Muuseum, 2015; Kont, Ü., Randmaa, A., Raud, I. Pärnumaa rahvarõivad. Türi, Pärnu: Saara Kirjastus, SA Pärnu Muuseum, 2017; Loite, K. Virumaa rahvarõivad. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2017; Piiri, R., Mandel, L., Luhamaa, L., Otstavel, E, Rajando, K., Raid, T., Riidas, V. Läänemaa kihelkondade rahvarõivad 19. sajandil ja 20. sajandi alguses. Haapsalu: MTÜ Kodukant Läänemaa, Saara Kirjastus, 2020.

^{lxxiv} Andresen, A., Jansen, E., Karjahärm, T., Laar, M., Laur, M., Lepik, L., Must, A., Rosenberg, T., Tannberg, T., Vahtre, S. Eesti ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Tartu: Ilmamaa, 2010.

^{lxxv} Pajur, A., Tannberg, T., Vahtre, L., Ant, J., Laar, M., Jaanson, K., Nutt, M., Raag, R., Vahtre, S., Kasekamp, A. Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Tartu: Ilmamaa, 2005.

^{lxxvi} Bardone, E., Kannike, A., Põltsam-Jürjo, I., Plath, U. 101 Eesti toitu ja toiduainet. Tallinn: Varrak, 2016; Kersna, A., Rekkor, S., Piiri, R., Aarma, D., Aavik, Õ., Ligas, I., Vendla, E., Rego, I. Eesti rahvusköök. Tallinn: Maalehe Raamat, 2004.

^{lxxvii} Kalle, R., Sõukand, R. Eesti looduslikud toidutaimed: kasutamine 18. sajandist kuni tänapäevani. Tallinn: Varrak, 2013.

^{lxxviii} Eesti kiriku- ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele. (Toim. R. Altnurme). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018; Saard, E. Ristitud eestlane: kristluse ajalugu Eestis keskajast tänapäevani. Tallinn: Argo.

^{lxxix} Kõpp, J. Kirik ja rahvas. Sugemeid eestlase vaimse palge kujunemise teelt. Lund: Eesti Vaimulik Raamat, 1959.

^{lxxx} Altnurme, L. Kristlusest oma usuni: uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. saj II poolel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005. Kättesaadav <https://dspace.ut.ee/handle/10062/1>.

^{lxxxi} Aleksius II. Õigeusk Eestimaal. Tallinn: Revelex, 2009.

^{lxxxii} Ponomarjova, G., Šor, T., Eesti vanausulised: väike kirikuloo teatmik = Староверы Эстонии : краткий исторический справочник = The old believers of Estonia: a brief historical survey. Tartu, 2006.

^{lxxxiii} Plaat, J. Õigeusu kirikud, kloostrid ja kabelid Eestis = Православные церкви, монастыри и часовни в Эстонии = Orthodox churches, convents and chapels in Estonia. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2011.

-
- ^{lxxxiv} Paulson, I. Vana eesti rahvausk. Tartu: Ilmamaa, 1997.
- ^{lxxxv} Hiimäe, M. Sõnajaalg jaaniöö. (Eesti mõttelugu, 73.) Tartu: Ilmamaa, 2007.
- ^{lxxxvi} Eesti rahvakalender. I–VIII. (Koost S. Lätt (I); M. Hiimäe (II–VIII)). Tallinn: Eesti Raamat, 1970–1999.
- ^{lxxxvii} Mikita, V. Lindvistika. Välg metsad, 2015, lk 145.
- ^{lxxxviii} Nt Valper, V. 2010. Metsast leitud kirik. Mõtsast löütü kerik. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2011; Rimmel, M.-A. Päritud paigad. Kohajutte ja legende Rae vallast. Tartu, Jüri: Eesti Kirjandusmuuseum, 2011; Rimmel, M.-A. Vennaste ja vete vald. Nabala kohajutud. Tartu, Nabala: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2017 jpt.
- ^{lxxxix} Palang, H. 2014. Kokkuvõtteks. Maastiku pärandi praktikad. – Maastik ja mälu. Pärandiloome arengujooni Eestis. (Koost, toim L. Kaljundi, H. Sooväli-Sepping). Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 490–504.
- ^{xc} Raal, A., Vilbaste, K., Sarv, M. Eesti ravimtaimed. Tallinn: Varrak, 2018.
- ^{xcⁱ} Kõivupuu, M. Igal hädal oma arst, igal tõvel ise tohter: sissevaade Eesti rahvameditsiini. Tallinn: Varrak, 2013.
- ^{xcⁱⁱ} Valk, H. 2001. Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. 2nd edition. CCC Papers 3. Visby – Tartu, 2001.
- ^{xcⁱⁱⁱ} Kõivupuu, M. Hinged puhkavad puudes. Tallinn: Huma, 2009.
- ^{xc^{iv}} Torp-Kõivupuu, M. Surmakultuuri muutumine ajas: ajaloolise Võrumaa matusekombestiku näitel. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 2003.
- ^{xc^v} Viikberg, J. Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.
- ^{xc^{vi}} Mandel, M. Kogu tõde Hirmus-Antsust? Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2010.
- ^{xc^{vii}} Ehe Setomaa. (Toim H. Külvik). Värska, 2018.
- ^{xc^{viii}} Setomaa, 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. (Toim, M. Aun, koost H. Valk, A. Selart, A. Lillak). Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2009.

LISA 1 - SOOVITATAV KIRJANDUS PÄRANDILIIKIDE, „EESTI LUGUDE“ JA PÄRANDIPIIRKONDADE KOHTA

1. PÄRANDILIIGID EESTIS - lk 79-89

- 1.1. Arheoloogilised paigad ja leiud
- 1.2. Kivilinnused ja nende varemed
- 1.3. Ilusad, iseloomulikud külad ja külatüübid
- 1.4. Eestile omased talukompleksid
- 1.5. Vanapäraselt säilinud keskused
- 1.6. Mõisahooned, mõisasüdamed ja -pargid (sh atraktiivsed varemed)
- 1.7. Vanad ühiskondlikud hooned
- 1.8. Saunad läbi aja
- 1.9. Tähelepanuväärsed sõjajärgsed, sh nüüdisaegsed ehitised
- 1.10. Pärandmaastikud
- 1.11. Pärimuspaigad looduses
- 1.12. Sõjaeelsed põllumajandushooned
- 1.13. Nõukogude aja põllumajanduse pärand
- 1.14. Sõjaeelsed tööstushooned ja -rajatised
- 1.15. Nõukogude aja tööstushooned ja -rajatised
- 1.16. Vana transporditaristu
- 1.17. Mälestusmärgid (ajalugu, kultuur, isikud)
- 1.18. Kohalikud ja eramuuseumid, erakogud (sh vanatehnika kogud)
- 1.19. Kirikud (sh õigeusu), kabelid, tsässonad, palvemajad
- 1.20. Looduslikud pühapaigad
- 1.21. Kalmistud (sh mõisa- ja talukalmistud)
- 1.22. Sõdade jäljed
- 1.23. Nõukogude armee pärand: sõjaväe- ja raketibaasid, kordonid, lennuväljad
- 1.24. Terrori- ja hukkamispaigad, koonduslaagrid
- 1.25. Vaimne pärand

2. EESTI LOOD – lk 89-97

2.1. Eesti kui terviku suur lugu

1.2.1. Kroonikad

1.2.2. Üldkäsitlused, uurimused ja ülevaated

2.2. Eesti keel ja õ

2.3. Eestlased – rahvas ja kultuur

2.4. Eesti – sõdade ja vallutuste maa

2.5. Eesti omariiklus

2.6. Elatusalad (põld, tööstus, käsitöö)

2.7. Eesti toit – riigi ja rahva visiitkaart

2.8. Usk ja kirik Eestis

2.9. Rahvausund ja kombed

2.10. Eesti – kodutunne, koht ja kohapärimus

2.11. Ravimtaimed ja rahvameditsiin

2.12. Surmakultuuri traditsioonid

2.13. Mitmerahvuseline Eesti

3. PÄRANDIPIIRKONNAD JA NENDE LOOD – lk 97-99

3.1. Üldteosed Eesti kohta

3.2. Põhja-Eesti

3.3. Lääne-Eesti

3.4. Lõuna-Eesti

---

1. PÄRANDILIIGID EESTIS

1.1. Arheoloogilised paigad ja leiud

- Eesti aastal 1200. (Toim M. Mägi). Tallinn: Argo, 2003.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E. Eesti esiajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Jonuks, T., Johanson, K. 101 Eesti arheoloogilist leidu. Tallinn: Varrak, 2017.
- Kiudsoo, M. Eesti muinasaarded. Kaubateed ja kontaktid. Tallinn: Äripäev, 2010.

- Kiudsoo, M. Viikingiaja aarded Eestis. Idateest, rauast ja hõbedast. Tallinn: Äripäev, 2016.
- Kriiska, A. Aegade alguses. 15 kirjutist kaugemast minevikust. Tallinn: A. Kriiska, 2004.
- Kriiska, A. & Tvauri, A. Eesti muinasaeg. Tallinn: Avita, 2002.
- Kriiska, A., Lang, V., Mäesalu, A. Tvauri, A., Valk, H. Eesti ajalugu I. Eesti esiaeg. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2020.
- Lang, V. Muistne Räväl. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas, I–II. (Muinasaja teadus, 4). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996.
- Lang, V. Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo– Palmse piirkonnas Virumaal. (Muinasaja teadus, 7). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2000.
- Laul, S. Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 e.Kr. – 500 p.Kr). (Muinasaja teadus, 9; Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad, 7). Tallinn: Ajaloo Instituut, 2001.
- Lõugas, V. Kaali kraatriväljal Phaethonit otsimas. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1996.
- Lõugas, V. & Selirand, J. Arheoloogiga Eestimaa teedel. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Valgus, 1989.
- Mandel, M. Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed. (Töid ajaloo alalt, 5). Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2003.
- Mandel, M. Arheoloogiga Läänemaa radadel. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2011.
- Mandel, M. Maidla muinaskalmistu saladused. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2017.
- Mägi, M. Rafala. Idateest ja Tallinna algusest. Tallinn: Argo, 2015.
- Mägi, M. Viikingiaegne Eesti. Maa, asjad ja inimesed ajastu risttules. Tallinn: Argo, 2017.
- Mägi, M., Carsten, S. J., Markus, K., Janus, M. J. Taanlaste ristsõjad Eestis. Tallinn: Argo, 2019.
- Tamm, J. Muinas-Tallinna otsimas. Tallinn: Äripäev, Argo, 2019.
- Tvauri, A. Rahvasterännuaeg, eelviikingiaeg ja viikingiaeg Eestis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014.
- Tvauri, A. Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustusloost. (Muinasaja teadus, 10). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2001.
- Tõnisson, E. Eesti muinaslinnad. (Muinasaja teadus, 20). Tartu, Tallinn: Tartu Ülikool, Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, 2008.
- Tõnisson, E., Selirand, J., Vassar, A. Kui Lembitu kutsus. Tallinn: Eesti Raamat, 1968.
- Selirand, J. Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärgamise perioodil (11.–13. sajand). Tallinn: Eesti Raamat, 1974.
- Valk, H., Laul, S. Siksälä kalme, I. Muistis ja ajalugu. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2014.
- Valk, H. Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. 2nd edition. (CCC Papers 3.) Visby – Tartu, 2001.

1.2. Kivilinnused ja nende varemed

- Aluve, K. Eesti keskaegsed linnused. Tallinn: Valgus 1993.

- Tamm, J. 101 Eesti kindlust ja kaitserajatist. Tallinn: Varrak, 2020.
- Tuulse, A. Die Burgen in Estland und Lettland. Dorpater Estnischer Verlag, 1942.

1.3. Ilusad, iseloomulikud külad ja külatüübid

- Eesti rahvakultuur. (Koost A. Viires, E. Vunder). Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2008.
- Kaur, E., Kuusik, M., Sepp, K. Eesti maastikud. Tallinn: Tänapäev, 2008.
- Pärdi, H. Eesti argielu. Teekond moodsasse maailma. Tallinn: Tänapäev, 2017.
- Troska, G. 1994. Eesti külad XIX sajandil. Tallinn: Eesti Raamat, 1987.

1.4. Eestile omased talukompleksid

- Habicht, T. Rahvapärane arhitektuur. Tallinn: Kunst, 1977.
- Mulgi taluhäärberid. <https://hendrikson.ee/maps/Mulgi-häärberid>
- Pärdi, H. Eesti taluhäärberid 1–3. Tallinn: Tänapäev, 2005, 2007, 2010.
- Pärdi, H. Eesti talumaja ajaloo. Ehituskunst ja elu 1840–1940. Tänapäev, 2013
- Pärdi, H. Eestlaste argielu. Teekond moodsasse maailma. Tallinn: Tänapäev, 2017.
- Tihase, K. Eesti talurahvaarhitektuur. 1974 (Tallinn: Kunst), 2007 (Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus).
- Pärdi, H. Eesti talu: uuem taluarhitektuur 1850–1950. Tallinn: Tammerraamat, 2021.

1.5. Vanapärased säilinud keskused

- Kaur, E., Kuusik, M., Sepp, K. Eesti maastikud. Tallinn: Tänapäev, 2008.
- Kuningas, H. Eesti tööstuspärand. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2015.
- Pärdi, H. Eestlaste argielu. Teekond moodsasse maailma. Tallinn: Tänapäev 2017.

1.6. Mõisahooned, mõisasüdamed ja -pargid (sh atraktiivsed varemed)

- Abner, O., Konsa, S, Lootus, K. Eesti pargid 1. Tallinn: Varrak, 2007.
- Abner, O., Konsa, S, Lootus, K., Sinijärv, U. Eesti pargid 2. Tallinn: Varrak, 2012.
- Bock, S. Herrenhäuser in Estland / Mõisad Eestis. Schwerin: Thomas Helms Verlag,
- Eesti arhitektuuri ajalugu, 1. (Toim V. Raam). Tallinn: Valgus, 1993.
- Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770. Autorid: Ehasalu, P., Hein, A., Kaljundi, J., Kangropool, R., Kirme, K., Kodres, K., Kormašov, O., Kreem, T.-M., Kuuskemaa, J., Pantelejev, A., Rast, R., Russow, E., Saron, J., Zobel, R., Maiste, J. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005.
- Eesti kunsti ajalugu. 3, 1770–1840. Autorid: Maiste, J., Polli, K., Kodres, K., Keevalik, J., Lainvoo, L., Levin, M., Hansar, L., Tohvri, E., Hiiop, H. Tallinn: Kunstiakadeemia, 2017.

- Eesti kunsti ajalugu 4. 1840–1900. Autorid: Abel, T., Hain, J., Hallas-Murula, K., Hansar, L., Hein, A., Keevallik, J., Kirme, K., Kreem, T.-M., Levin, M., Liibek, T., Pantelejev, A., Piiri, R., Saron, J., Siilivask, M., Tamm, E. Tallinn: Kultuurileht, 2020.
- Hein, A. Eesti mõisad. Tartu: Tänapäev 2002.
- Hein, A. Eesti mõisaarhitektuur. Historitsismist juugendini. Tallinn: Hattorpe, 2003.
- Hein, A. Stenhus'id, arx'id, torne'd... Eesti mõisaarhitektuuri vanim kihistus. (Õpetatud Eesti Seltsi kirjad, XI). Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2016.
- Unistuste Raadi: Liphartite kunstikogu Eestis: kataloog. Raadi of our dreams : the Liphart family and their art collection in Estonia. Autorid: Keevallik, J., Kukk, I., Maiste, J., Sahl, I., Õunapuu, P. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015.
- Maiste, J. Eesti mõisad. Tallinn: Kunst, 1996.
- Maiste, J. 101 Eesti mõisa. Tallinn: Varrak, 2013.
- Praust, V. Harjumaa mõisad. Tallinn: Tänapäev, 2005.
- Praust, V. Virumaa mõisad. Tallinn: Tänapäev, 2005.
- Praust, V. Saaremaa mõisad. Tallinn: Tänapäev, 2006.
- Praust, V. Läänemaa mõisad. Tallinn: Tänapäev, 2007.
- Praust, V. Tartumaa mõisad. Tallinn: Tänapäev, 2008.
- Praust, V. Pärnumaa mõisad. Tallinn: Tänapäev, 2009.
- Praust, V. Viljandimaa mõisad. Tallinn: Tänapäev, 2010.
- Praust, V. Võrumaa mõisad. Tallinn: Tänapäev, 2012.
- Praust, V. Eesti mõisad, Regio reisijuht. Tartu: Regio, 2019.
- Raal, M. Mõisate kadunud hiilgus. Eestimaa mõisainterjööride lugu. Tallinn: Tsunftijänes, 2016.
- Remmel, M.-A. Mõisalegendid. Harjumaa. Tallinn: Tänapäev, 2008.
- Rennit, M., Kähär-Peterson, K. Vabamüürlus, arhitektuur ja ajalooline interjäär : uurimusi kunstist, tapeetidest ja Pistohlkorside perekonnast 18. sajandist 20. sajandi alguseni. Tartu: Tartu Linnamuuseum, 2015.
- Rosenberg, T. Eesti mõisad. Tallinn: Olion, 1994.
- Särg, A. Järvamaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2005.
- Särg, A. Harjumaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2006.
- Särg, A. Hiiumaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2006.
- Särg, A. Ida-Virumaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2006.
- Särg, A. Lääne-Virumaa mõisad ja mõisnikud, Tallinn: Argo, 2007.
- Särg, A. Raplamaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2007.
- Särg, A. Saaremaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2007.
- Särg, A. Viljandimaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2007.
- Särg, A. Läänemaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2008.

- Särg, A. Valgamaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2009.
- Särg, A. Tallinna mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2010.
- Särg, A. Pärnumaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2011.
- Särg, A. Võrumaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2011.
- Särg, A. Jõgevamaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2012.
- Särg, A. Põlvamaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn: Argo, 2013.

1.7. Vanad ühiskondlikud hooned (nt seltsi-, rahva- ja koolimajad, külapoed, kõrtsid jne)

- Talving, H. Eesti vallamajad. Tallinn: Tänapäev, 2009.
- Talving, H. Eesti koolimajad, Tallinn: Tänapäev, 2011.
- Talving, H. Eesti vallamajade ajaloo teatmik, Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseum, 2015.
- Talving, H. Eesti kõrtsid. Tallinn: Tänapäev, 2019.

1.8. Saunad läbi aja

- Habicht, T. Eesti saun. Tallinn: Valgus, 1972.
- Habicht, T. Eesti saun: saun ja saunakombed eesti pärimuskultuuris. Tallinn: TEA Kirjastus, 2014.
- Mi uma savvusann. (Koost E. Margna). Võro: Võro Selts VKKF, 2012.

1.9. Tähelepanuväärsed sõjajärgsed, sh nüüdisaegsed ehitised

- Eesti NSV arhitektuur. Artiklite kogumik. (Koost U. Kammal, U. Sisa). Tallinn: Riiklik Ehituse ja Arhitektuuri Komitee, 1961.
- Kalm, M. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus, 2001.
- Valdre, G. ENSV parimad ehitised. Tallinn: Valgus, 1988.

1.10. Pärandmaastikud

- Maastik ja mälu. Pärandiloome arengujooni Eestis. (Koost L. Kaljundi, H. Sooväli-Sepping). Tallinn: Tallinna Ülikool, 2014.
- Eesti maastikud. (Toim E. Kaur, M., Kuusik, K., Sepp). Tallinn: Tänapäev, 2008.

1.11. Pärimuspaigad looduses

- Laugaste, E., Normann, E. Muistendid Kalevipojast. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959.
- Laugaste, E.; Liiv, E.; Normann, E. Muistendid Suurest Tõllust ja teistest. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963.

- Laugaste, E., Liiv, E. Muistendid Vanapaganast. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid III. Tallinn: Eesti Raamat, 1970
- Muistis, koht ja pärimus II. Pärimus ja paigad. (Koost ja toim H. Valk). Tartu: Tartu Ülikool ajaloo ja arheoloogia instituut, 2014.
- Rimmel, M.-A. Mõrsja saatus: pulmateema loodusmaastikuga seotud rahvajuttudes. – Akadeemia 2001, 12, 2001, 2523–2541.
- Rimmel, M.-A. Iru Ämm ja Linda kivi. – Eesti Loodus, 6, 2005, 38–40.
- Vilbaste, K. Eesti allikad. Tallinn: Varrak, 2016.

1.12. Sõjaeelsed põllumajandushooned: laudad, tallid, aidad, magasiaidad, sepikojad, rehed, meiereid, tuule- ja vesiveskid, viinavabrikud jms

- Kalm, M. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus, 2001.
- Pärdis, H. Eesti argielu. Teekond moodsasse maailma. Tallinn: Tänapäev, 2017.

1.13. Nõukogude aja põllumajanduse pärand: kolhooside ja sovhooside hooned (laudad, kuivatid) ja nende varemed, majandikeskused, maaparandusmaastikud, kuivenduskraavid jm

- Eesti NSV parimad ehitised. Tallinn: Valgus, 1988.
- Hallas-Murula, K. 101 Eesti arhitektuuriteost. Tallinn: Varrak, 2012.
- Jakobson, A. Eesti tööstusprojektist Sweco projektini. Tallinn: Aade, 2016.

1.14. Sõjaeelsed tööstushooned ja -rajatised

- Kalm, M. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus, 2001.
- Kuningas, H. Eesti tööstuspärand. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2015.
- Hallik-Sass, P. Tööstuspärand turismis Eestis ja Lätis. Mereküla: Turundustugi, 2018.

1.15. Nõukogude aja tööstushooned ja -rajatised: tehased, kaevandused, saekaatrid, elektrijaamad, turbatööstused jms

- Eesti NSV parimad ehitised. (Koost G. Valdre). Tallinn: Valgus, 1988.
- Hallas-Murula, K. 101 Eesti arhitektuuriteost. Tallinn: Varrak, 2012.
- Jakobson, A. Eesti Tööstusprojektist Sweco Projektini 1944–2007. Projektid, inimesed, sündmused. Tallinn: Aade, 2016
- Kalm, M. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus, 2001.
- Kuningas, H. Eesti tööstuspärand. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2015.
- Paulus, K. 101 Eesti nõukogude aja ehitist. Tallinn: Varrak, 2013.

1.16. Vana transporditaristu: raudteejaamad ja -tammid, sadamad, paadi- ja võrgukuurid, tuletornid, vanade maanteed säilinud lõigud, vanad sillad

- Aleksejev, I. Eesti tuletornid. Tallinn: GT Projekt, 2003.
- Duvin, A. 2007. Lugusid raudteedest Eestimaal. Valga, 2007.
- Eesti sillad. Brücken in Estland. Bridges in Estonia. (Koost M. Rääsk). Tallinn: Tänapäev, 2006.
- Helme, M. Eesti raudteejaamad. Tallinn: Tänapäev, 2003.
- Peetsalu, P. Merenkultuurilugu. Eesti randade tuletornidest. Tallinn: Menu kirjastus, 2013.
- Praust, V. Eesti teede ja transpordi 100 aastat. Tallinn: Post Factum, 2018.
- Rääsk, M. Ajarännak Eesti- ja Liivimaal. Eesti Maanteemuuseum, 2017.
- Teed ja ajalugu Eesti Maanteemuuseumis. Tallinn: Maanteeamet, 2005.
- Uurimusi liikumise ja transpordi ajaloost: Eesti Maanteemuuseumi toimetised.

1.17. Mälestusmärgid (ajalugu, kultuur, isikud)

- Sepp, M. Narva, Narva-Jõesuu ja Vaivara kihelkonna vanemad mälestusmärgid (1590–1917). – Ajaloo keerdkäigud. Uurimusi Narva piirkonna ajaloost. (Toim M. Ivask). (Narva Muuseumi Toimetised, 20). Narva, 2019, 37–71.
- Tamm, M., Valge, J. Valge, R. Monumendid ja võim: Eesti Ajaloomuuseumi kogutud nõukogudeaegsete monumentide väliekspositsiooni kataloog [Tallinn]: Eesti Ajaloomuuseum, 2020.
- Vabadussõja mälestusmärgid I, II. (Koost M. Strauss). Keila: M. Strauss, 2002, 2005.
- Vaiksoo, R. 101 Eesti monumenti. Tallinn: Varrak, 2018.

1.18. Kohalikud ja eramuuseumid, erakogud (sh vanatehnika kogud)

- Aun, M. Saatse muuseum. Tallinn: Setu Kultuuri Fond, 2005.
- Aun, M. Seto talumuuseum. (Setumaa muuseumid, 2). Setu talumuuseum, 2016.
- Rennit, M. Eesti muuseumid. Estonian museums. Tallinn: Oomen, 2008.

1.19. Kirikud (sh õigeusu), kabelid, tsässonad, palvemajad

- Eesti kunsti ajalugu 4. 1840–1900. Autorid: Abel, T., Hain, J., Hallas-Murula, K., Hansar, L., Hein, A., Keevallik, J., Kirme, K., Kreem, T.-M., Levin, M., Liibek, T., Pantelejev, A., Piiri, R., Saron, J., Siilivask, M., Tamm, E. Tallinn: Kultuurileht, 2020.
- Alttoa K. Saaremaa kirikud. Tallinn: Kunst, 2003.
- Alttoa, K. 101 Eesti pühakoda. Tallinn: Varrak, 2015.
- Alttoa, K. Tartu: piiskopi- ja hansalinnast Emajõe Ateenaks. Tartu: Ilmamaa, 2017.
- Alttoa, K. Tartu Jaani kirik. (Eesti kirikud III). Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2019.
- Eesti arhitektuuri ajalugu, 1. (Toim V. Raam). Tallinn: Valgus, 1993.

- Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770. Autorid: Ehasalu, P., Hein, A., Kaljundi, J., Kangropool, R., Kirme, K., Kodres, K., Kormašov, O., Kreem, T.-M., Kuuskemaa, J., Pantelejev, A., Rast, R., Russow, E., Saron, J., Zobel, R., Maiste, J. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005.
- Eesti kunsti ajalugu. 3, 1770–1840. Autorid: Maiste, J., Polli, K., Kodres, K., Keevallik, J., Lainvoo, L., Levin, M., Hansar, L., Tohvri, E., Hiiop, H. Tallinn: Kunstiakadeemia, 2017.
- Helme, M. Kirikute teejuht. 7 teekonda – 100 kirikut. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst, 2002.
- Kreem, T.-M. Viisipäraselt ehitatud: luterlik kirikuehitus, -arhitektuur ja -kunst Eestis Aleksander II ajal (1855–1881). Doktoritöö. (Dissertationes Academiae Artium Estoniae, 5). Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2010. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:300830>
- Setomaa. Traditsioonilise arhitektuuri põhijooni. (Toim H. Külvik). Vanaajamaja MTÜ, 2014.
- Laur, M. Eesti kihelkonnakirikud. Tallinn: Avita, 2018.
- Markus, K. Raplamaa kirikud. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2002.
- Plaat, J., Masik, A. Eesti õigeusu kirikud, kloostrid ja kabelid. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2011.
- Tartu toomkirik. Katederaal. Raamatukogu. Muuseum. (Koost M. Raisma, K. Andreson). Tartu, 2018.
- Setomaa tsässonad. (Koost A. Raudoja, T. Mäkelainen). Seto Kultuuri Fond, 2011.

1.20. Looduslikud pühapaigad (ohvrikivid, hiied, pühad puud, allikad, mäed, ristipuud jne)

- Hiimäe, M. Pühad kivid Eestimaal. Tallinn: Tammerraamat, 2011.
- Hiimäe, R. Kaitsemaagia. Tallinn: Pegasus, 2012.
- Inimese Muuseumi ekspeditsioonid Eestisse: Boris Vilde ja Leonid Zurov Setomaal (1937–1938). (Seto Instituudi Toimetised, 2). (Toim T. Benfoughal, O. Fišman, H. Valk). Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, Seto Instituut, 2017.
- Kaasik, A. Põlised pühapaigad. Tallinn: Pegasus, 2016.
- Kaasik, A. Pühapaikade teejuht. Tallinn: Pegasus, 2017.
- Kõivupuu, M. 101 Eesti pühapaika. Tallinn: Varrak, 2011.
- Looduslikud pühapaigad: väärtused ja kaitse. (Koost H. Valk, A. Kaasik). (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised, XXXVI), Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2007.
- Rimmel, M.-A. Hiie ase. Hiis eesti rahvapärimeses. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998.
- Rimmel, M.-A. Lehmja tammik – looduslik pühapaik rahvajuttudes ja pärimustes. – Eesti Loodusmuuseumi töid V, 2007, 9–15.
- Tvauri, A. Eesti ohvrikivid. – Mäetagused, 11, 1999, 35–57.
- Valk, H. Püha Võhandu rahvausus ja -pärimuses. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2013. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2014, 9–51.
- Valk, H. Pühast Võhandust, Pühalättest ja ohvrijärvest Otepää lähistel. – Ajalooline Ajakiri 1–2, 2015, 3–37.
- Vilbaste, K. Eesti allikad. Tallinn: Varrak, 2013.

1.21. Kalmistud (sh mõisa- ja talukalmistud)

- Arnek, P. Eestikeelsed tekstid 16.–19. sajandi Põhja-Eesti hauatähistel. Tallinn: Tallinna Ülikool, humanitaarteaduste instituut, 2019.
- Kuslap, V. Jalutuskäigud Eesti kalmistutel. Tallinn: Fookus Meedia, 2017.
- Pae, T. Eesti kalmistute kujunemine ja paiknemise seaduspärasused. (Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis, 105). Tartu: Tartu Ülikooli geograafia instituut, 2008, 86–101.
- Pütsep, J., Ots, L., Muusikus, I. Kultuurilooline Raadi. Tallinn: Hea Lugu, 2008.
- Sirge, K. Eesti mõisakalmistud. Magistritöö Tartu Ülikooli usuteaduskonna võrdleva usuteaduse õppetoolis. Tartu, 2013. http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/33529/MA_Ketlin_Sirge2013.pdf
- Tuulik, T. Oma kodu, oma maa sümbolid – talukalmistud Eestis. Tuna, nr 3, 2013, 32–56.
- Kõuts, E., Valk, H. Rist ja raud. Tallinn: SE&JS, 1998.

1.22. Sõdade jäljed: lahingupaigad, 20. sajandi kindlustused, kaitsekraavid, muuseumid, langenute ühishauad/kalmistud, memoriaalid, punkrid

- Eesti sõjaajaloo teejuht. (Koost K. Luts). Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010.
- Eesti Sõjaajaloo Teejuhi uusväljaanne. (Koost A. Tähiste, M. Mõniste). <https://teejuht.esap.ee/>
- Eesti Vabadussõda 1918–1920. 1, 2. Tallinn: Vabadussõja Ajaloo Komitee 1937; Tallinn: Mats: 1996, 1997.
- Eesti Vabadussõja ajalugu I, II. (Koost L. Vahtre). Tallinn: Varrak, 2020.
- Laar, M. 20 Eesti tähtsamat lahingut. Tallinn: Grenader, 2013.
- Laar, M. Metsavennad. Relvastatud vastupanu Eestis Teise maailmasõja järel. Tallinn: Read, 2013.
- Laar, M. Sinimäed 1944: II maailmasõja lahingud Kirde-Eestis. Tallinn: Varrak, 2012.
- Laar, M., Emajõgi 1944: II maailmasõja lahingud Lõuna-Eestis. Tallinn: Varrak, 2005.
- Mandel, M. Kogu tõde Hirmus-Antsust? Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2010.
- Ojalo, H. Sinimägede legend: kuidas võitles Eesti Diviis. Tallinn: Ammukaar, 2017.
- Vendel, F. Sügis 1944. Lahingud Lääne-Eesti saartel ja Sõrves. Tallinn: Grenader.

1.23. Nõukogude armee pärand: sõjaväe- ja raketibaasid, kordonid, lennuväljad

- Militaarpärand. <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=militaryheritage>
- Raukas, A. Müüte ja fakte Nõukogude sõjaväest Eestis. <http://kes-kus.ee/muute-ja-fakte-noukogudesojavaest-eestis>
- Tähiste, A. Eesti militaarpärandi uurimisest ja kaitsmisest. – Muinsuskaitse aastaraamat, 2018. Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Linnaplaneerimise Ameti muinsuskaitse osakond, Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise osakond, 2019.
- Eesti Sõjaajaloo Teejuhi uusväljaanne. (Koost A. Tähiste, M. Mõniste). <https://teejuht.esap.ee/>

- Uuringu „Eesti sõjaajaloolise arhitektuuripärandi kaardistamine ja kasutusvõimaluste analüüs. 19. ja 20. sajand“ lõpparuanne. <https://register.muinas.ee/file/militaryheritagegeneral/47.pdf>

1.24. Terrori- ja hukkamispaigad, koonduslaagrid

- Arold, M. Sortside saladused, I–XII, Tartu: Tungal, 1993–2001.
- Valge raamat: Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991. (Toim Ü. Ennuste). Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon. Tallinn: Riigikogu kantselei, 2005.
- Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. (Toim T. Hiio, M., Maripuu, I. Paavle). Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.
- Estonia since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. (Toim T. Hiio, M., Maripuu, I., Paavle). Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009.
- Paavle, I. Eesti rahvastikukaotused. II/1, Saksa okupatsioon 1941–1944: hukatud ja vangistuses hukkunud. Tartu : Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002.
- Poolamets, M., Heinsalu, A., Gams, E. Kogu Me Lugu. <https://www.kogumelugu.ee/>
- Toimik „Priboi“. Artikleid ja dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest. (Eesti Mälu Instituudi toimetised, 2). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus: 2019.
- Ülevaateid okupatsiooniajast. (Koost H. Ahonen). Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2004.

1.25. Vaimne pärand

- Arraste, L.-A., Adamson, I., Ammas, A., Feršel, Ü., Tiis, K., Žīgurs, J., Valner, K. 75 aastat Eesti tantsupidusid. [75 years of dance celebrations in Estonia] Tallinn: Varrak 2009.
- Eesti rahvaluule ülevaade. (Toim R. Viidalepp). Tallinn, 1959.
- Jussufi, G. 100 eesti rahvakandlemängijat ja -meistrit: XX–XXI sajand. Tallinn, 2018.
- Kalamees, A. Eesti rahvamänge. [Tallinn] 2007).
- Kuutma, K. Laulupeod rahvusliku identiteedi kandjana. – Mäetagused, nr 1–2 (1996): 2, <http://www.folklore.ee/tagused/nr1/pdf/internet.pdf>
- Ojamaa, T. jt. Seto mitmehäälne laulutraditsioon. <http://laul.setomaa.ee/>
- Rüütel, I. Varafolkloorsetelt vokaalžanridelt lauluni. In Mäetagused nr 8–9 (1998–1999). <http://www.folklore.ee/tagused/nr8/ing.htm>
- Rüütel, I. Estonian Folk Music Layers in the Context of Ethnic Relations. – Folklore no. 6 (1996). <https://www.folklore.ee/folklore/vol6/ruutel.htm>
- Rüütel, I. Eesti uuema rahvalaulu kujunemine. [Tartu] 2012.
- Rüütel, I. Saaremaa laule ja lugusid. Mis on jäänud jälgedesse I. Tartu, 2015. <https://www.folklore.ee/era/pub/saaremaa.pdf>
- Rüütel, I. Muhumaa laule ja lugusid. Mis on jäänud jälgedesse II. Tartu, 2016. <https://www.folklore.ee/pubte/eraamat/muhu/ee/index>

- Rüütel, I. Muhu rahvamuusikat, laulumänge ja tantse. Traditional Music, Song Games and Dances of Muhu Island. [Tartu] 2018.
- Rüütel, I. Saaremaa rahvamuusikat ja kombeid. Traditional Music and Customs of Saaremaa. [Tartu] 2018. <https://www.folklore.ee/pubte/eraamat/saaremaa/en/index> t:
- Tampere, H. Eesti rahvalaule viisidega I–V. Tallinn 1956–1965. <http://www.folklore.ee/pubte/eraamat/tampere/>
- Tampere, H. Lauluväelised. (Eesti mõttelugu). Tartu, 2009.
- Tampere, H. Eesti rahvapillid ja rahvatantsud. Tallinn, 1975.
- Tampere, H. jt. Eesti rahvamuusika antoloogia. Anthology of Estonian traditional music. [Tartu] 2016. <http://www.folklore.ee/pubte/eraamat/rahvamuusika/ee/index>
- Tedre, Ü. Eesti rahvalaulud. Antoloogia I–IV (I–III k: laulud, IV k: regilaulutraditsiooni tutvustus). Tallinn 1969–1974. <http://www.folklore.ee/laulud/erla/>
- Tedre, Ü., Tormis, V. Regilaulik. Tallinn, 1997.
- Eesti rahvapille. (Koost ja toim I. Tõnurist). Tallinn, Viljandi, 2008.

Andmebaase

- Rahvapärимuse, sh laulu ja pillimuusika alaseid väljaandeid, andmebaase ja kirjandust: Eesti folkloristide server (väljaanded, andmebaasid) <http://www.folklore.ee/>
- Pärimusmuusika teabekogu ja Pärimusmuusika noodikogu <https://www.folk.ee/meist/parimusmuusika-teabekogu>, <https://www.folk.ee/noodikogu>
- Estonica. Entsüklopeedia Eestist (ee, eng, rus). (Rahvakultuur. Kultuur.) <http://www.estonica.org>
- Kivike. Eesti Kirjandusmuuseumi andmebaas-repositoorium (Eesti Rahvaluule Arhiivi materjalid, sh kogukonnaportaalid) www.kivike.ee
- MUIS. Eesti Muuseumide Veebivärv. <https://www.muis.ee/search>

2. EESTI LOOD

2.1. Eesti kui terviku suur lugu

2.1.1. Kroonikad

- Henriku Liivimaa kroonika. Tallinn, 1982, 1993, 2005, 2008, 2018.
- Liivimaa vanem riimkroonika. Tallinn, 2003.
- Vahtre, S. Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). Tartu, 1960.
- Russow, B. Liivimaa kroonika. Tallinn, 1993.
- Dionysius Fabriciuse Liivimaa ajaloo lühiülevaade. Tartu, 2010.
- Renner, J. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tallinn, 2006.
- Kelch, C. Liivimaa ajalugu. Tartu, 2004.

- Kelch, C. Liivimaa ajaloo järg. Tartu, 2009.
- 2.1.2. Üldkäsitlused, uurimused ja ülevaated
- Eesti ajalugu I. Eesti esiaeg. Autorid: Kriiska, A., Lang, V., Mäesalu, A. Tvauri, A., Valk, H. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2020.
  - Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Autorid: Kala, T., Kaljundi, L., Kreem, J., Leims, I., Markus, K., Mänd, A., Põltsam-Jürjo, I., Russow, E., Selart, A., Tamm, M., Valk, H. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2012.
  - Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Autorid: Kung, E., Laidre, M., Leimus, I., Pöldvee, A., Selart, A., Seppel, M., Tafenau, K., Tarkiainen, Ü., Tarvel, E. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013.
  - Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Autorid: Laur, M., Tannberg, T., Piirimäe, H. Tartu: Ilmamaa 2003.
  - Eesti ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Autorid: Andresen, A., Jansen, E., Karjahärm, T., Laar, M., Laur, M., Lepik, L., Must, A., Rosenberg, T., Tannberg, T., Vahtre, S. Tartu: Ilmamaa, 2010.
  - Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Autorid: Pajur, A., Tannberg, T., Vahtre, L., Ant, J., Laar, M., Jaanson, K., Nutt, M., Raag, R., Vahtre, S., Kasekamp, A. Tartu: Ilmamaa 2005.
  - Eesti ajalugu. Kronoloogia. Autorid: Mäesalu, A., Vahtre, S., Laut, M. Rosenberg, T., Liim, A., Pajur, A., Tannberg, T. Tallinn: Tänapäev, 2015.
  - Laar, M. 101 Eesti ajaloo sündmust. Tallinn: Varrak, 2010.
  - Laar, M., Vahtre, L. & Valk, H. Kodu lugu, I, II. Tallinn: Loomingu Raamatukogu, 1989.
  - Lang, V. Läänemeresoome tulemised. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018.
  - Selart, A. Eesti idapiir keskajal. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998.
  - Zetterberg, S. Eesti ajalugu. Tallinn: Tänapäev, 2009, 2010, 2011.
  - Vahtre, L. Eesti rahva lugu. Tallinn: Ilo, 2005.
  - Valk, H. Kihelkondlik Eesti: meie identiteedi kodu. – Esimene aastasada, Valik Eesti Vabariigi 100. sünnipäeva tekste. Tartu: Postimees Kirjastus, 2020, 52–63.

2.2. Eesti keel ja õ

- Eesti keele ajalugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020.
- Kingissepp, V.-L. Õ-tähe teest meie kirjakeelde. – Emakeele Seltsi aastaraamat, 62, 2016, 281–292.
- Lindström, K. Mis on Eesti keeles erilist. – Horisont, 4, 2020, 24–27.
- Pae, T. Theodor Kaljo ja õ-hääliku piir Saaremaal. – Emakeele Seltsi aastaraamat, 63, 2017, 127–138.
- Pajusalu, K. Eesti keele 100 aastat. Tallinn: Post Factum, 2018.
- Pajusalu, K., Hennoste, T., Niit, E., Päll, P., Viikberg, J. Eesti murded ja kohanimed (3. trükk). Tartu, 2018.

2.3. Eestlased – rahvas ja kultuur

- Eesti rahvakultuur. (Toim A. Viires, E. Vunder). Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998.

- Eesti rahvakultuuri leksikon. (Toim A. Viires). Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1995, 2000, 2007.
- Jonuks, T., Rimmel, A. Metsarahva kujunemine. Retrospektiivne vaade müüdiloomele. – Keel ja Kirjandus, 2020, 6, 459–482.
- Kõivupuu, M. Eestlase eluring. Tallinn: Varrak, 2015.
- Kõivupuu, M. Meie pühad ja tähtpäevad. Tallinn: Varrak, 2018.
- Loorits, O. Meie, eestlased. (Eesti mõttelugu, 35). Tartu: Ilmamaa, 2000.
- Masing, U. Keelest ja meelest Tartu: Ilmamaa, 2004.
- Mikita, V. Lingvistiline mets : tsibihärbilase paradigma. Teadvuse kiirendi. 2013, 2020.
- Mikita, V. Lindvistika ehk metsa see lingvistika. 2015, 2016, 2018.
- Mikita, V. Kukeseene kuulamise kunst : läänemeresoome elutunnet otsimas. 2017.
- Pae, T. Eesti rahvusatlas. Tartu: TÜ geograafia osakond, Regio, 2019.
- Pae, T., Rimmel, M.-A. Eesti etnonüümid, võrdnimed ja piirkonnanimed. – Keel ja Kirjandus, 3, 2006, 177–190.
- Rimmel, M.-A. Viru mees viljapulli, Harju mees aganapulli. Piirkondlike suhete kajastumisest eesti rahvapärимuses. – Mäetagused, 21, 141–192. <https://www.folklore.ee/tagused/nr21/remmel.pdf>
- Talve, I. Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa, 2005.
- Eestlane muutub ajas: seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. (Koost T. Tannberg, H. Tamman). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007.

2.4. Eesti – sõdade ja vallutuste maa

- Andrae, C. G. Rootsi ja suur põgenemine Eestist 1943–1944. Tallinn: Olion, 2005.
- Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917 (Toim T. Tannberg). Tartu: Ilmamaa, 2011.
- Eesti sõjaajaloo aastaraamat. (Sari ilmub alates 2011. aastast.)
- Eesti Sõjaajaloo Teejuhi uusväljaanne. (Koost A. Tähiste, M., Mõniste). <https://teejuht.esap.ee/>
- Eesti sõjaajaloo teejuht. (Koost K. Luts). Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010.
- Eesti Vabadussõja ajalugu I, II. (Koost ja toim L. Vahtre). Tallinn: Varrak, 2020.
- Henriku Liivimaa kroonika. (Toim E. Tarvel, tlk R. Kleis). Tallinn, Eesti Raamat, 1982.
- Laar, M. Sinimäed 1944: II Maailmasõja lahingud Kirde-Eestis. Tallinn: Varrak, 2012.
- Laar, M. Emajõgi 1944: II Maailmasõja lahingud Lõuna-Eestis. Tallinn: Varrak, 2005.
- Laidre, M. Dorpat 1558–1708: linn väe ja vaenu vahel. Tallinn: Argo, 2008.
- Mandel, M. Kurjuse aasta Lõuna-Läänemaal 1940–1941. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2007.
- Metsavennad. Arheoloogid ja ajaloolased metsavendade jälgedel. (Koost P. Kaasik, M. Kiudsoo, P. Kuusk, M. Herem, Ü. Kurik). Imeline Ajalugu, 2020.
- Nõukogude armee ja eesti mees. Mälestused. (Koost E. Tammer, K. Luts). Tammerraamat, 2010.

- Ojalo, H. Laskurkorpuse kojutulek. Nevelist Sörveni 1943–1944. Tallinn: Grenader, 2015.
- Ojalo, H. Sinimägede legend: kuidas võitles Eesti Diviis. Tallinn: Ammukaar, 2017.
- Soomepõisid : võitlus jätkub. II Maailmasõjas Soome armees võidelnud Eesti vabatahtlike ajalugu 1939–2010. (Koost M. Laar, P. Pillak, H. Rebas, M. Saueauk). Tallinn: Grenader, 2010.
- Uurimusi ja allikmaterjale sõjaajaloost. (Sari ilmub alates 1998)
- Uuringu „Eesti sõjaajaloolise arhitektuuripärandi kaardistamine ja kasutusvõimaluste analüüs. 19. ja 20. sajand“ lõpparuanne. <https://register.muinas.ee/file/militaryheritagegeneral/47.pdf>.
- Vabadussõja mitu palet: sõda ja ühiskond aastatel 1918–1920. (Koost T. Tannberg). (Rahvusarhiivi toimetised, 3 (34), 2019.
- Vahtre, S. Jüriöö. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.
- Vahtre, S. Muinasaja loojang Eestis. Tallinn: Olion, 1990.

2.5. Eesti omariiklus

- Aare, J. Fosforiidisõda 1971–1989. Tallinn: Kirilille Kirjastus, 1999.
- Eesti identiteet ja iseseisvus. (Koost A. Bertricaud). Tallinn: Avita, 2001.
- Eesti iseseisvus võideti Moskvas. (Koost A. Adamson). Tallinn: Argo, 2016.
- Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos. Tallinn: Eesti Kirjastus 1943, Tallinn: Elmatar 2012.
- Eesti Vabadussõja ajalugu I, II. (Koost ja toim L. Vahtre). Tallinn: Varrak, 2020.
- Eesti Vabariik 100. Tallinn: TEA, 2017.
- Endre, S., Laar, M., Ott, U. Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Tallinn: SE&JS.
- Graf, M. Kalevipoja kojutulek. 1978. aasta poliitilisest pööripäevast 1988. aasta Suveräänsusdeklaratsioonini. Tallinn Argo, 2012.
- Graf, M. Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991. Tallinn: Argo, 2012.
- Jansen, E. Eestlane muutub ajas. Seisuseühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007.
- Jansen, E. Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu: Ilmamaa, 2004.
- Laaman, E. Eesti iseseisvuse sünn. Tallinn: Faatum: 1990–1997.
- Laar, M., Hiio, T. Eesti riigi 100 aastat. I osa. Maapäevast Otto Tiefi valitsuseni. Tallinn: Post Factum, 2018.
- Laar, M., Hiio, T. Eesti riigi 100 aastat. II osa. Rahvusvahelise õiguse pelgupaigast Euroopa Liidu eesistumiseni. Tallinn: Post Factum, 2018.
- Eesti omariikluse põhidokumendid. Eelkonstitutsioonilised aktid ja põhiseadused lühikommentaaridega. (Koost R. Maruste). Tallinn: Rait Maruste, Eesti Teaduste Akadeemia riigiõiguse sihtkapital, 2020.
- Noormets, T. Eesti elust-olust Saksa okupatsiooni all Teises maailmasõjas. – Tuna, 4, 2002, 59–66.
- Eesti ajalugu, VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Pajur, A., Tannberg, T., Vahtre, L., 2Ant, J., Laar, M., Jaanson, K., Nutt, M., Raag, R., Vahtre, S., Kasekamp, A. Tartu: Ilmamaa, 2005.

- Sõja ja rahu vahel. I – Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani)Toim Tõnu Tannberg). 2004; II – Esimene punane aasta. Okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni. Tallinn: S-keskus, 2004, 2010.

2.6. Elatusalad (põld, tööstus, käsitöö)

- Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult. (Toim H. Moora). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957.
- Hülgepüük : hülgepüügi meenutusi möödunud aegadest. (Koost E. Pettai). Stockholm: Eesti Kalurite Koondis, 1988.
- Jürgen, T. Mulgi rahvarõivad. Viljandi: TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia, Viljandi Muuseum, 2015.
- Kaarma, M., Voolmaa, A. Eesti rahvarõivad. Tallinn: Eesti Raamat, 1981.
- Kalits, V. Kihnlaste elatusalad XIX sajandi keskpaigast XX sajandi keskpaigani. Kihnu: Kihnu Kultuuriruum, 2006.
- Kirme, K. Eesti sõled. Tallinn: Kunst, 1986.
- Kirme, K. Eesti rahvapärased ehted. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002.
- Kont, Ü., Randmaa, A., Raud, I. Pärnumaa rahvarõivad. Türi, Pärnu: Saara Kirjastus, SA Pärnu Muuseum, 2017.
- Konsin, K. Kudumid. Eesti Rahvakunst. Tallinn: Kunst, 1979.
- Konsin, K. Silmkoesemed. Tallinn: Kunst, 1972.
- Kurrik, H. Eesti rahvarõivad. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1938.
- Linnus, H. Tikand eesti rahvakunstis II. Lääne-Eesti ja Lõuna-Eesti. Tallinn: Eesti Raamat, 1973.
- Loite, K. Virumaa rahvarõivad. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2017.
- Manninen, I. Eesti rahvariiete ajalugu. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1927.
- Põllumajandusmaastik Eestis. (Toim L. Aasalo). Tallinn: Valgus, 1980.
- Rahvarõivaid Vooremaa veerelt. (Koost T. Kull). Türi: Saara Kirjastus, Jõgevamaa Koostöökoda, 2014.
- Läänemaa kihelkondade rahvarõivad 19. sajandil ja 20. sajandi alguses. Autorid: Piiri, R., Mandel, L., Luhamaa, L., Otstavel, E, Rajando, K., Raid, T., Riidas, V. Haapsalu: MTÜ Kodukant Läänemaa, Saara Kirjastus, 2020.
- Viires, A. Talurahva veovahendid. Tallinn: Valgus, 1980.
- Viires, A. Eesti rahvapärane puutööndus. Tallinn: Ilo, 2006.
- Võti, T. Eesti rahvapärased kirstud ja vakad. Tallinn: Valgus, 1974.
- Võti, T. Talutoa sisustus. Tallinn: Kunst, 1984.
- Võti, T. Õllekannud. Tallinn: Kunst, 1986.

2.7. Eesti toit – riigi ja rahva visiitkaart

- Bardone, E., Kannike, A., Põltsam-Jürjo, I., Plath, U. 101 Eesti toitu ja toiduainet. Tallinn: Varrak, 2016.

- Demjanov, D., Kodres, M. Sööme ära! Raamat eesti köögist, söögist ja sööjatest. Eesti Kulinaaria Instituut, Menu, 2011.
- Eesti rahvusköök. Autorid: Kersna, A., Rekkor, S., Piiri, R., Aarma, D., Aavik, Õ., Ligas, I., Vendla, E., Rego, I. Tallinn: Maalehe Raamat, 2004.
- Jürgenson, A. Seentesse suhtumine meil ja mujal. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat, 48, 2004, 81–107. <https://ojs.erm.ee/index.php/ermer/article/download/119/112/355>
- Kalle, R., Sõukand, R. Eesti looduslikud toidutaimed: kasutamine 18. sajandist kuni tänapäevani. Tallinn: Varrak, 2013.
- Kuvaitseva, M. Vanausuliste toidud. Tartu: Eesti Vanausuliste Kultuuri- ja Arendusühing, 2017.
- Moora, A. Eesti talurahva vanem toit. Tartu: Ilmamaa, 2007.
- Sõukand, R. Eesti looduslikud toidutaimed: kasutamine 18. sajandist tänapäevani. Tallinn: Varrak, 2013.

2.8. Usk ja kirik Eestis

- Aleksius II. Õigeusk Eestimaal. Tallinn: Revelex, 2009.
- Altnurme, L. Kristlusest oma usuni: uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. saj. II poolel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/1>
- Eesti kiriku- ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele. (Toim R. Altnurme). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018.
- Jonuks, T. Eesti muinasusund. Dissertationes Archaeologiae Universitatis Tartuensis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009.
- Kõpp, J. Kirik ja rahvas. Sugemeid eestlase vaimse palge kujunemise teelt. Lund: Eesti Vaimulik Raamat, 1959.
- Paul, T. Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Tallinn: Emakeele Selts, 1999.
- Plaat, J. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001.
- Plaat, J. Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003.
- Plaat, J. Õigeusu kirikud, kloostrid ja kabelid Eestis = Православные церкви, монастыри и часовни в Эстонии = Orthodox churches, convents and chapels in Estonia. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2011.
- Plaat, J. Vene vanausulised ja nende pühakojad Eestis = Русские старообрядцы Эстонии и их храмы = Russian old believers and their sacral buildings in Estonia. Tallinn: Variato, 2016.
- Пonomарjова, G., Šor, T., Eesti vanausulised: väike kirikuloo teatmik = Староверы Эстонии : краткий исторический справочник = The old believers of Estonia : a brief historical survey. Tartu, 2006.
- Saard, E. Ristitud eestlane: kristluse ajalugu Eestis keskajast tänapäevani. Tallinn: Argo, 2018.
- Setomaa tsässonad. (Koost A. Raudoja, T. Mäkeläinen). Tartu: Seto Kultuuri Fond, 2011.
- Sild, O. Eesti kirikulugu: vanimast ajast olevikuni. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv, 1938.

2.9. Rahvausund ja kombed

- Eesti rahvakalender. I–VIII. (Koost S. Lätt (I); M. Hiimäe (II–VIII). Tallinn: Eesti Raamat, 1970–1999. <http://www.folklore.ee/erk/>
- Eisen, M. J. Eesti mütoloogia. (Eesti Mütoloogia I). Tartu: Mats, 1995.
- Eisen, M. J. Eesti uuem mütoloogia. (Eesti Mütoloogia II). Tartu: Rahvaülikool, 1920.
- Eisen, M. J. Eesti vana usk. (Eesti Mütoloogia, IV). Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1926.
- Eisen, M. J. Esivanemate ohverdamised. (Eesti Mütoloogia III); II tr. Tartu: Mats, 1996.
- Hein, A. Vanaaja pulm: valitud tekste ja pilte 16. sajandi keskpaigast 19. aastasaja viimase veerandini. Tallinn: Tänapäev, 2018.
- Hiimäe, M. Päiv ei ole päiväle veli: lõunaeesti kalendripärimus. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2006.
- Hiimäe, M. Pühad ja argised ajad rahvakalendris. Tallinn: Varrak, 2010.
- Hiimäe, M. Sõnajalg jaaniöö. (Eesti mõttelugu, 73). Tartu: Ilmamaa, 2007.
- Hiimäe, M. Viruma vanad vaimujutud. Rakvere–Tartu: Viru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseumi teaduskirjastus, 2015.
- Hiimäe, R. Eesti rahvatarkused kodust, loodusest, tervisest ja suhetest. Tallinn: Paradiis, 2017.
- Hiimäe, R. Kaitsemaagia. Tallinn: Pegasus, 2012.
- Kõiva, M. Eesti loitsud. Tallinn: Pegasus, 2011.
- Kõivupuu, M. Igal hädal oma arst, igal tõvel ise tohter: sissevaade Eesti rahvameditsiini. Tallinn: Varrak, 2013.
- Kõivupuu, M. Meie pühad ja tähtpäevad. Tallinn: Varrak, 2018.
- Loorits, O. Eesti rahvausundi maailmavaade. Tallinn: Perioodika, 1990.
- Metsvahi, M. Kuidas esimese öö õigusest sai eesti rahvuslik narratiiv. <https://novaator.err.ee/862460/kuidas-esimese-oo-oigusest-sai-eesti-rahvuslik-narratiiv>
- Palve, vanapatt ja pihlakas. Setomaa 1994. a. kogumisretke tulemusi. (Toim Valk, H, Västrik, E). (Vanavaravedaja, 4). Tartu: Tartu NEFA, 1996.
- Paulson, I. Vana eesti rahvausk. Tartu: Ilmamaa, 1997.
- Õunapuu, P. Eesti pulm. Tallinn. Tänapäev, 2003.

2.10. Eesti – kodutunne, koht ja kohapärimus

- Eisen, M. J. Esivanemate varandus. Tallinn: Sinisukk, 2000.
- Järv, R. Linda kivist Lilla Daamini [CD 1:] Tallinn – Tartu; [CD 2:] Tartu – Tallinn / [Helisalvestis]: Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2014.
- Gustavson, H. Igal kohal oma lugu. Teine trükk. Tallinn: Eesti Raamat, 2007.
- Kindel, M. Mööda maad ja piki randa. Kohajutte Kuusalu kihelkonnast. Tallinn: Veljo Tormise Kultuuriselts, 2004.

- Kindel, M. Vaateid kohapärimuse väärtustamisele lähtuvalt Lahemaa turismisituatsioonist. Tartu Ülikool, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. Magistritöö, 2005.
<http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/986/kindel.pdf;jsessionid=59031E862923CBCF4BD47A9F72CB1308?sequence=5>
- Kirss, O. Rakvere lood ja legendid. Tallinn, Tänapäev: Virumaa Muuseumid, 2004.
- Lillak, A. Kohajutud ja jutukohad: Järva-Madise kihelkond ja selles peituvad lood. Vetepere: A. H. Tammsaare Muuseum Vargamäel, 2011.
- Metsalu, J. Kolm kihelkonda ja kohapärimus. Kogutut ja kogetut 2004. aasta välitöödelt Rapla, Juuru ja Hageri kihelkondades. Tartu: J. Metsalu, 2004.
- Muistis, koht ja pärimus II. Pärimus ja paigad. Toim H. Valk. Tartu: Tartu Ülikool ajaloo ja arheoloogia instituut, 2014.
- Rimmel, M.-A. Muistendipaigad ja kohalood Meremäe vallas 1994. a suvel. – Palve, vanapatt ja pihlakas. Setomaa 1994. a. kogumisretke tulemusi. (Vanavaravedaja, 4). Tartu, 1996, 41–58.
- Rimmel, M.-A. Hiie ase. Hiis eesti rahvapärimuses. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998.
- Rimmel, M.-A. Arad veed ja salateed. Järvamaa kohapärimus. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2004.
- Rimmel, M.-A. Mõisalegendid. Harjumaa. Tallinn: Tänapäev, 2008.
- Rimmel, M.-A. Päritud paigad. Kohajutte ja legende Rae vallast. Tartu, Jüri: Eesti Kirjandusmuuseum, 2011.
- Rimmel, M.-A. Vennaste ja vete vald. Nabala kohajutud. Tartu, Nabala: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2017.
- Rõuge kihelkond. Paigad ja pärimus. (Koost M.-A. Rimmel, T. Potter, H. Valk). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, 2001.
- Salve, K. Laiuse lugusid. Tartu: Unenoppija, 2017.
- Suni, R. Varese mõttest sündinud: valik Põltsamaa kohalugusid. Põltsamaa: Vali Press, 2017.
- Supilinn minu elus. (Koost H. Valk). Tartu: Supilinna Selts, 2006.
- Vainlo, S. Mulgimaa võlu ja valu: valimik mulgi lugusid. Abja: Kodukuru. Põltsamaa: Vali Press, 2011.
- Valper, V. Metsast leitud kirik. Mõtsast löütü kerik. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2010.
- Vill, R. Põlvamaa muistendid. Põlva: Jakob Hurda nimeline Põlva Rahvahariduse Selts, 2003.

2.11. Ravimtaimed ja rahvameditsiin

- Kudu, R. Kaika Laine. Legend jääb elama. Tallinn: Kentaur: 2020.
- Kõivupuu, M. Rahvaarstid [Võrguteavik]: noor ja vana Suri Võrumaalt. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2004.
- Kõivupuu, M. Igal hädal oma arst, igal tõvel ise tohter: sissevaade Eesti rahvameditsiini. Tallinn: Varrak, 2013.
- Raal, A., Vilbaste, K., Sarv, M. Eesti ravimtaimed. Tallinn: Varrak, 2018.
- Sõukand, R. Eesti looduslikud toidutaimed: kasutamine 18. sajandist tänapäevani. Tallinn: Varrak, 2013.

2.12. Surmakultuuri traditsioonid

- Kõivupuu, M. Hinged puhkavad puudes. Tallinn: Huma, 2009.
- Moor, A. Hingepuu: vanade müütide jälgedes. Tartu: Elmatar, 1998.
- Torp-Kõivupuu, M. Surmakultuuri muutumine ajas: ajaloolise Võrumaa matusekombestiku näitel. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 2003.
- Valk, H. Kirikaid ja külakalmistud. – Horisont, 1994, 7, 28–33.
- Valk, H. 2001. Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. 2nd edition. (CCC Papers 3.) Visby – Tartu, 2001.
- Valk, H. Cemeteries and ritual meals: rites and their meaning in the traditional Seto world-view. – Estonian Study of Religion. A Reader. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019, 357–372.

2.13. Mitmerahvuseline Eesti

- Aman, V. Eestirootslased Teise maailmasõja ajal ja lahkumine Rootsi. Tallinn: Argo 2014.
- Aman, V. Raamat Eestimaa rootslastest. Kultuurilooline ülevaade. Tallinn: Argo, 2017.
- Gurin-Loov, E. Eesti juutide katastroof 1941. Tallinn: Eesti Juudi Kogukond, 1994.
- Morozova, N., Novikov, J. Isevarki Peipsiveer. Eesti vanausuliste folkloorist ja pärimuskultuurist. Tartu: Eesti Vanausuliste Kultuuri- ja Arendusühing, 2008.
- Russwurm, C. Eibofolke ehk rootslased Eestimaa randadel ja Ruhnus. [Haapsalu:] Eestirootsi Akadeemia, 2015.
- Särg, A. Baltisaksa aadel Eesti- ja Liivimaal. Tallinn: Argo :2018.
- Viikberg, J. Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.
- Eesti rahvakultuur. (Koost A. Viire, E. Vunder). Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2008.

3. PÄRANDIPIIRKONNAD JA NENDE LOOD

3.1. Üldteosed Eesti kohta

- Brotze Estonica. Koost A. Hein. Tallinn: Estopol, 2006.
- Eesti rahvasatlas. The National Atlas of Estonia (Koost T. Pae). Tartu: TÜ geograafia osakond/Regio, 2019.
- Eesti kohanimeraamat. (Toim P. Päll, M. Kallasmaa). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016.
- Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur. Tartu: Haridusministeerium, 1926.
- Kas tunned maad: teatmik Eesti NSV matkajaile ning kodu-uurijaile. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- Kodu-uurijate seminar-kokkutulekute materjalid rajoonide kaupa: 1963–89.
- Matkame Eestis. (Koost M. Annov, jt). Tartu: Regio, 2020.

- Pae, T. Põhi ja lõuna Eesti kultuurigeograafias. – TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat. Tartu: TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 2008.
- Rohtmets, I. Kultuurilooline Eestimaa. Teekaaslane. Tallinn: Varrak, 2004.
- Siin ja sealpool maanteed. Ekskursioonijuhid rajoonide kaupa: 1969–1991.
- Talve, I. Eesti kultuurilugu. Tartu: Ilmamaa, 2004.
- Vaiksoo, R. Aja lugu I. Tallinn: Tea, 2011.

3.2. Põhja-Eesti

- BTG matkajuht. Harjumaa idaosa koos Soome lahe saartega. Kolga, 2003.
- BTG matkajuht. Harjumaa lääne- ja lõunaosa. Kolga: 2004
- BTG matkajuht. Ida-Virumaa. Kolga, 2006.
- Järvamaa. Loodus, aeg, inimene 1, 2, 3. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007, 2009, 2009.
- Kirss, O. Jalutaja teejuht. Rakvere. Tallinn: Solnessi Arhitektuurikirjastus, 2007.
- Kirss, O. Rakvere lood ja legendid. Virumaa Muuseumid, 2004.
- Kirss, O. Rakvere ajalugu kõige vanemast ajast kuni 1944. aastani. Tallinn: 2003.
- Koguteos Virumaa. Koost K. Saaber. Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, 1996.
- Meie maa. 1. osa. Põhja-Eesti. Eesti sõnas ja pildis. Toim, B. Kangro, V. Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1955.
- Raplamaa, 2. Loodus, aeg, inimene. Rapla: Rapla maavalitsus, 2017.
- Tallinna ajalugu. I–IV. Peatoimetaja T. Kala. Tallinn: Linnaarhiiv, 2019, 2020.
- Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn: Huma, 1993.

3.3. Lääne-Eesti

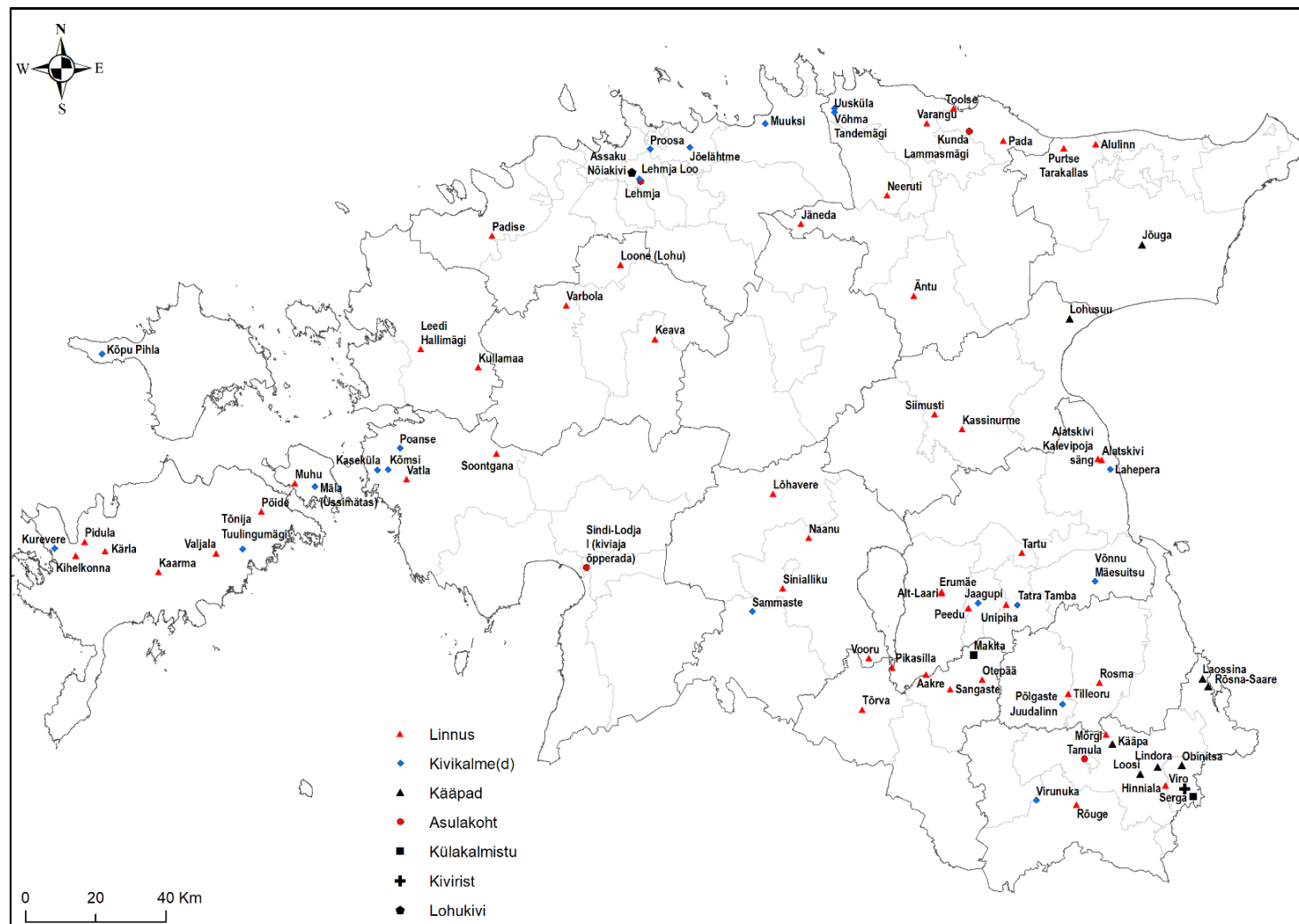
- Sõjaeelsed maakondlikud koguteosed: Pärnumaa (1930), Läänemaa (üldosa: 1938), Saaremaa (1933–1934), Viljandimaa (üldosa: 1939).
- Esna, O. Pajatusi vanast Pärnust. Pärnu: Otto Wilhelm, 2017.
- Hiiumaa. Loodus, aeg, inimene. (Koost H. Põllo, A. Telvik, E. Mäeots). Kärdla: Hiiumaa Teabekapital, 2015.
- Meie maa. 2. osa. Lääne-Eesti. Eesti sõnas ja pildis. (Toim B. Kangro, V. Uibopuu). Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1956.
- Paulus, K. Jalutaja teejuht. Pärnu. Tallinn: Solnessi Arhitektuurikirjastus, 2013.
- Pärnumaa, 1. Loodus, aeg, inimene. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2010.
- Välja, L. Jalutaja teejuht. Pärnu. Tallinn: Solnessi Arhitektuurikirjastus, 2008.
- Rullingo, A. Muhumaa. Loodus, aeg, inimene. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2001.

- Saaremaa, 1. Loodus, aeg, inimene. (Toim H. Kään, H. Mardiste, R. Nelis, O. Pesti). Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002.
- Saaremaa, 2. Ajalugu, majandus, kultuur. (Toim K. Jänes-Kapp). Tallinn: Koolibri, 2008.
- Välja, L. Jalutaja teejuht. Kuressaare. Tallinn: Solnessi Arhitektuurikirjastus, 2014.

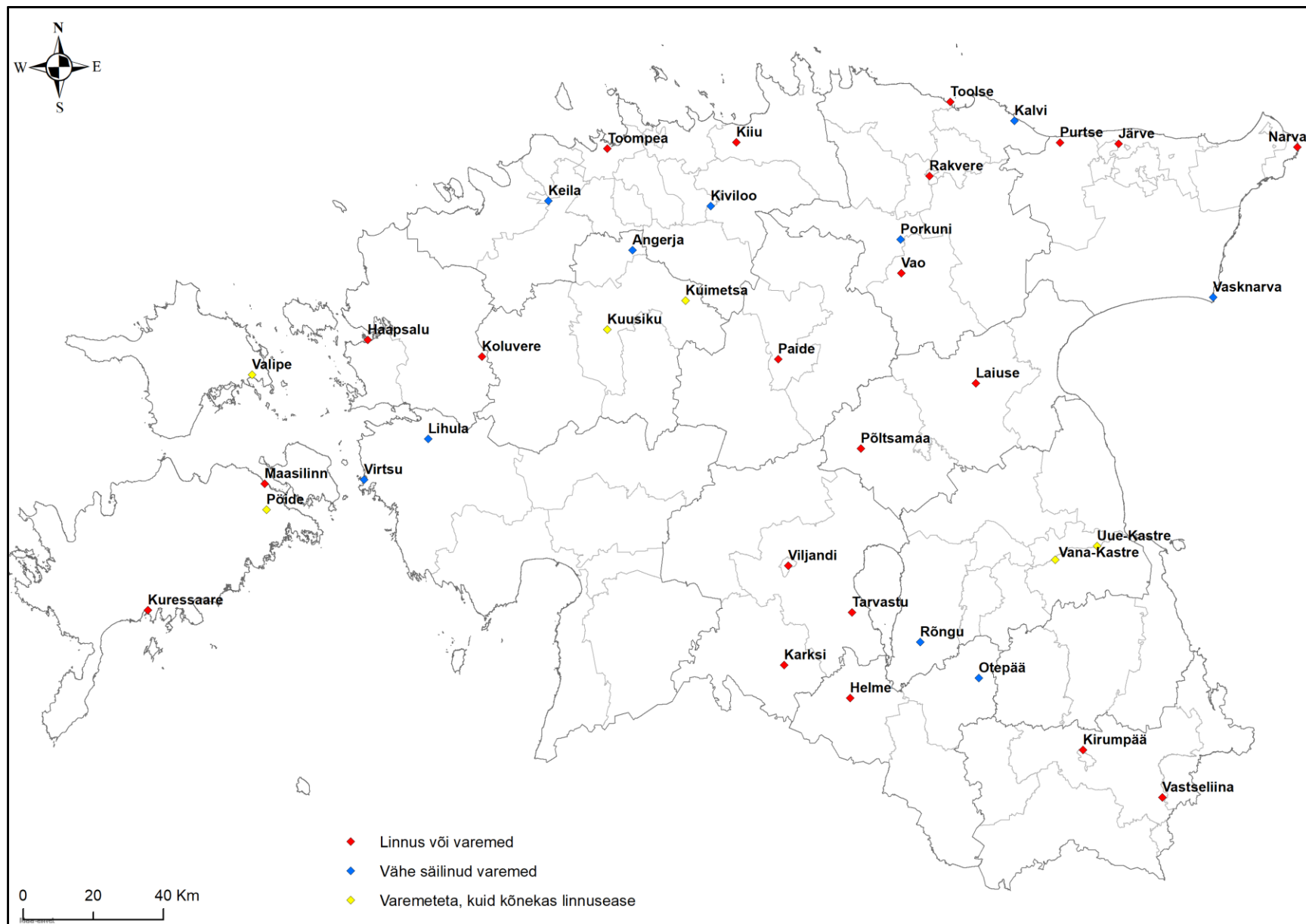
3.4. Lõuna-Eesti

- Sõjaeelsed maakondlikud koguteosed: Tartumaa (1925), Võrumaa (1926), Setumaa (1928), Valgamaa (1932), Pärnumaa (1930), Viljandimaa (üldosa: 1939).
- Ehe Setomaa. Värska, 2018.
- Jõgevamaa. Kuninglik väärikus, Kalevipoja jõud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2009.
- Lõuna, K. Petserimaa. Petserimaa. Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920–1940. Loodus, aeg, inimene. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus. 2003.
- Meie maa. 3. osa, Kesk-Eesti: Eesti sõnas ja pildis. Toim, B. Kangro, V. Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1957.
- Meie maa. 4. osa, Lõuna-Eesti: Eesti sõnas ja pildis. Toim, B. Kangro, V. Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1957.
- Pae, T. Lust, K. Mulkide nimetuse saamisloost ehk kas mulgid on tõesti rumalad? Keel ja Kirjandus, 6, 434–451, 2017.
- Raudla, H. Viljandi lood ja legendid. Viljandi, 2015.
- Setomaa 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Koost ja toim H. Valk, A. Lillak, A. Selart. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2009.
- Siilivask, M., Kimmel, T. Jalutaja teejuht. Tartu, I. Südalinn ja Toometagune. Tallinn: Solnessi Arhitektuurikirjastus, 2009.
- Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu. (Koost H. Pullerits). Tartu: Ilmamaa, 2005
- Võromaa kodolugu (Koost N. Reimann). Võro: Võro Instituut, 2004.

LISA 2 – PÄRANDINÄHTUSTE LEVIKUKAARDID

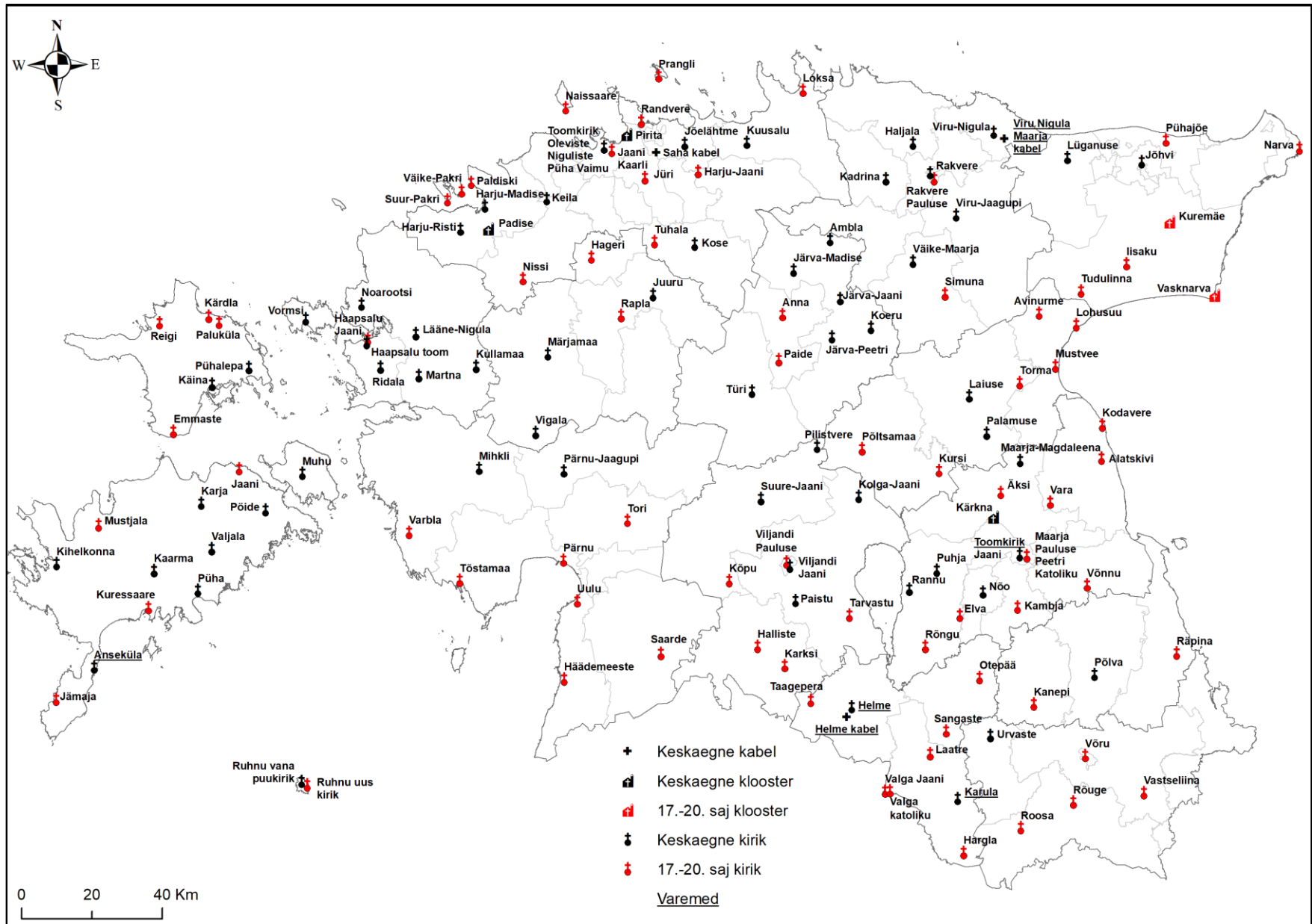

Kaart 1. Muinaslinnused ja arheologia. Koostajad Aivar Kriiska ja Heiki Valk.

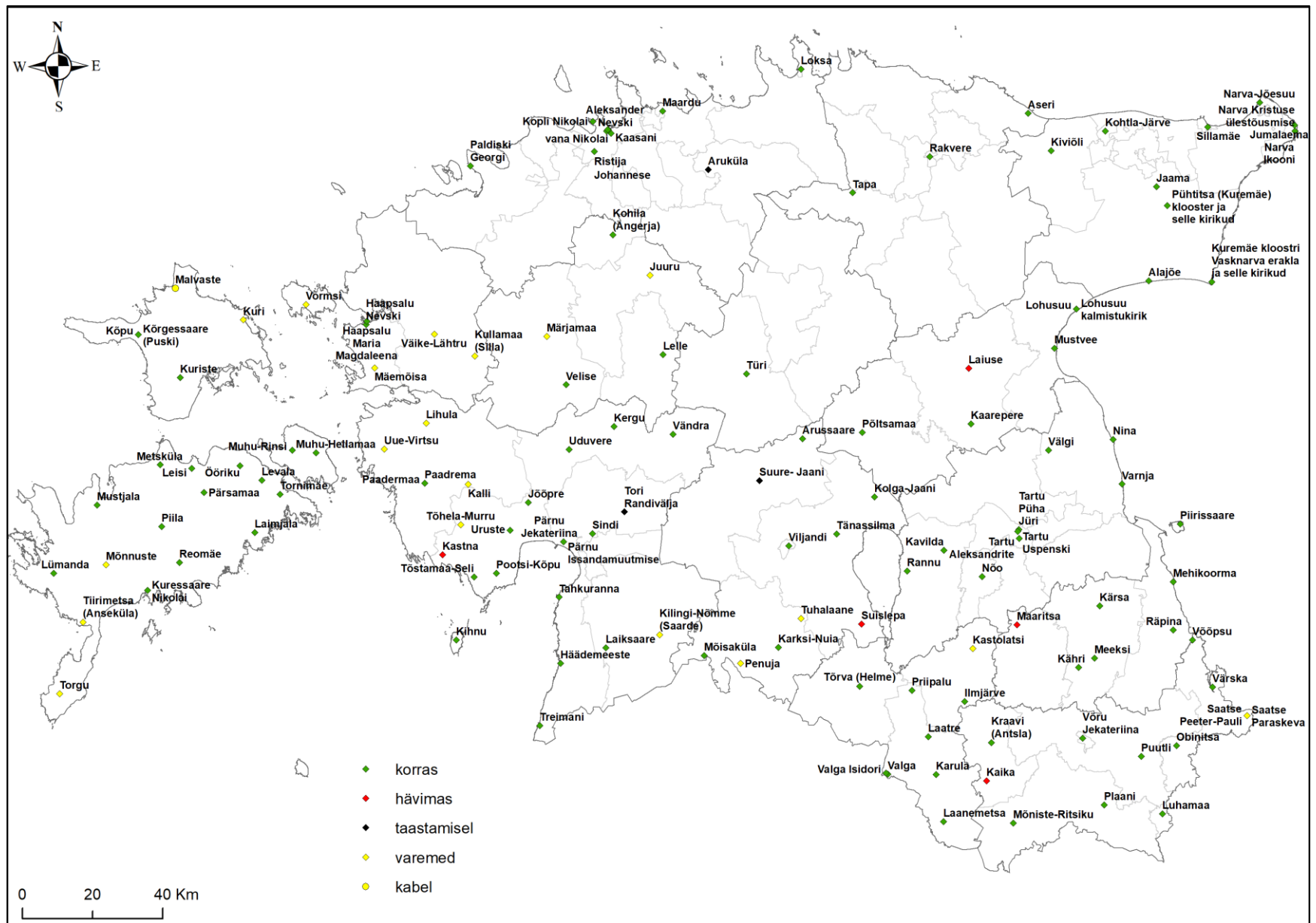

Kaart 2. Keskaegsed kivilinnused. Valiku koostajad: Aivar Kriiska ja Heiki Valk.

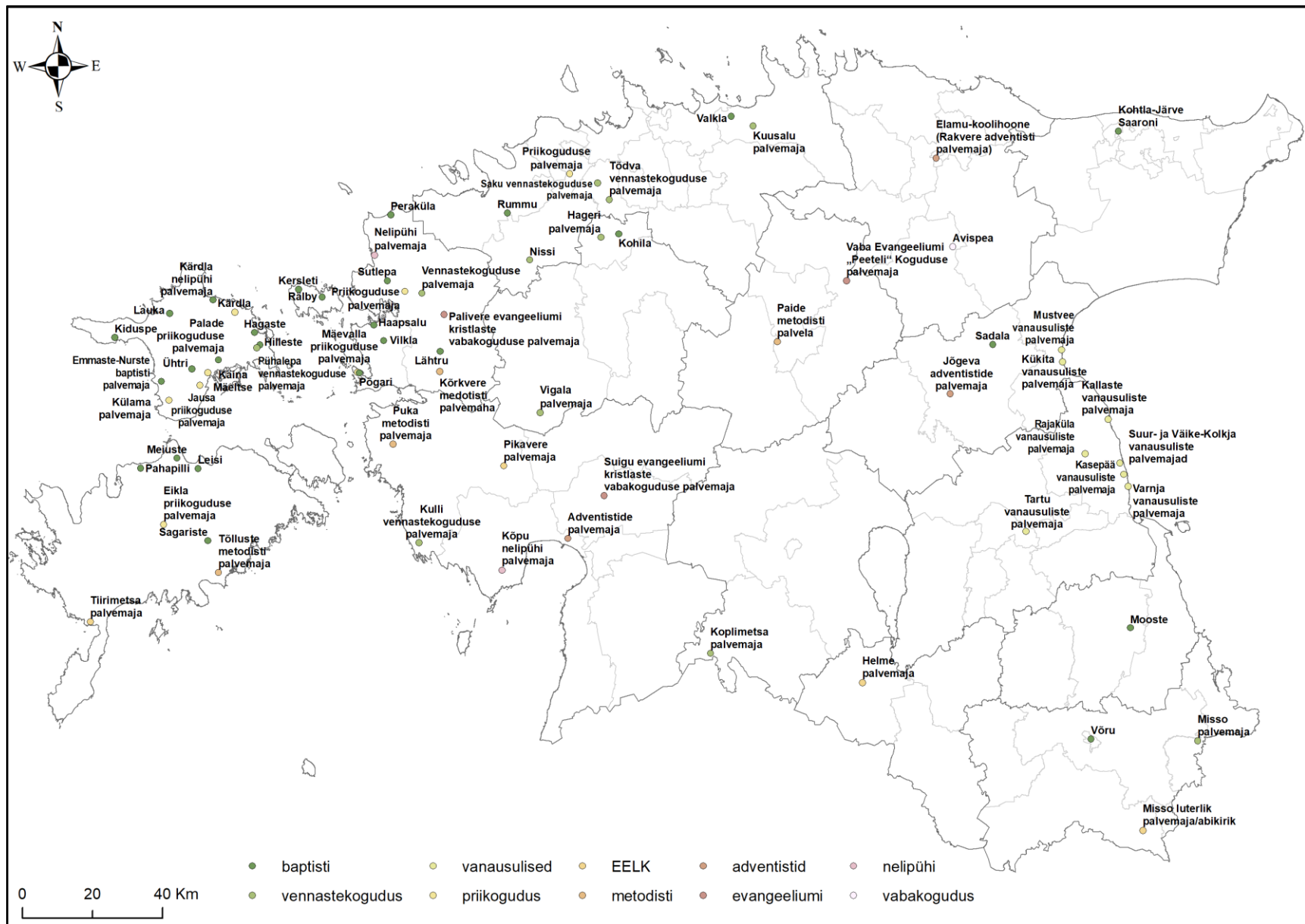

Kaart 4. Luteri kirikud. Koostaja Anu Ormisson-Lahe.

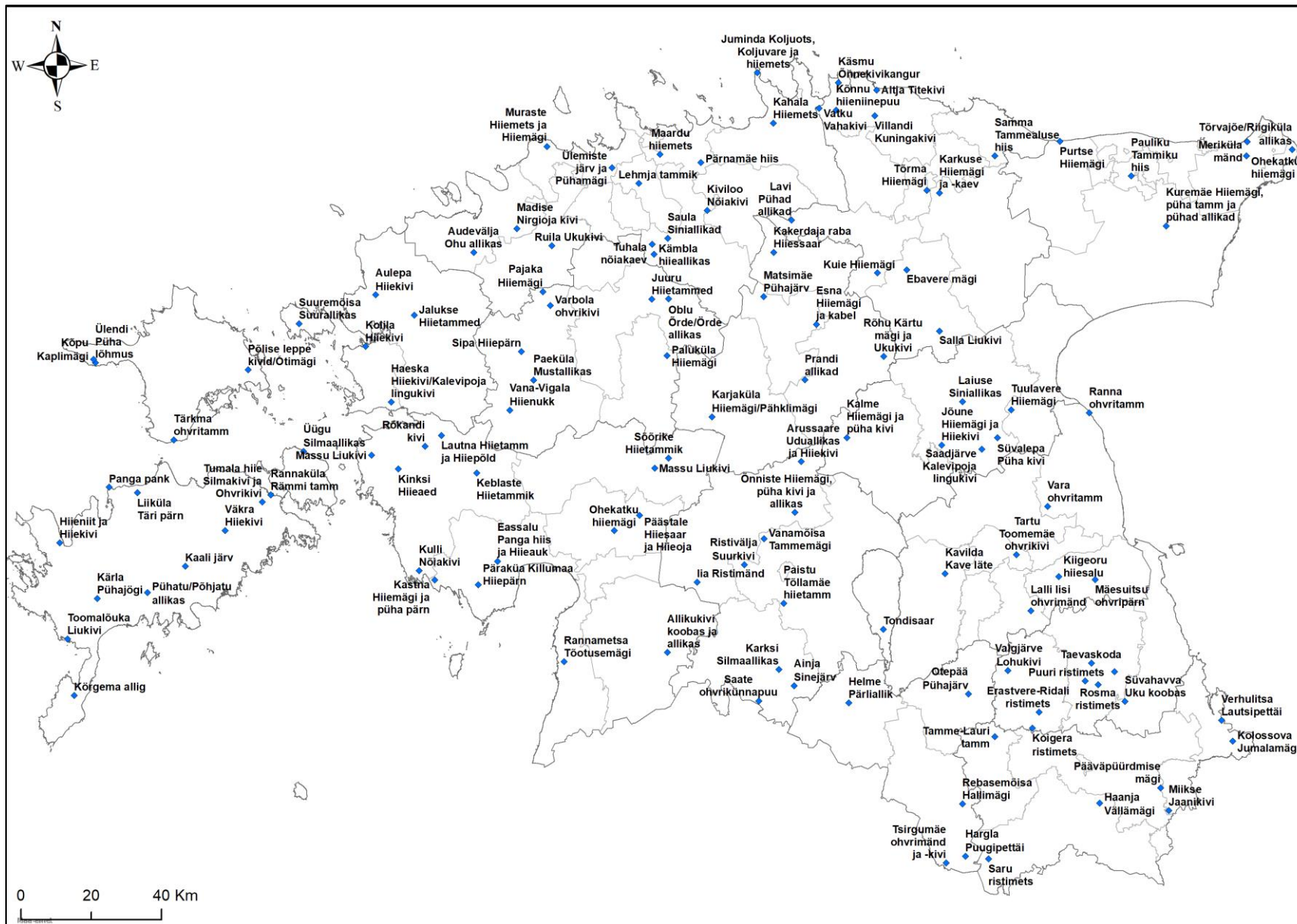

Kaart 5. Õigeusu kirikud (valik). Valiku koostaja Anu Ormisson-Lahe.

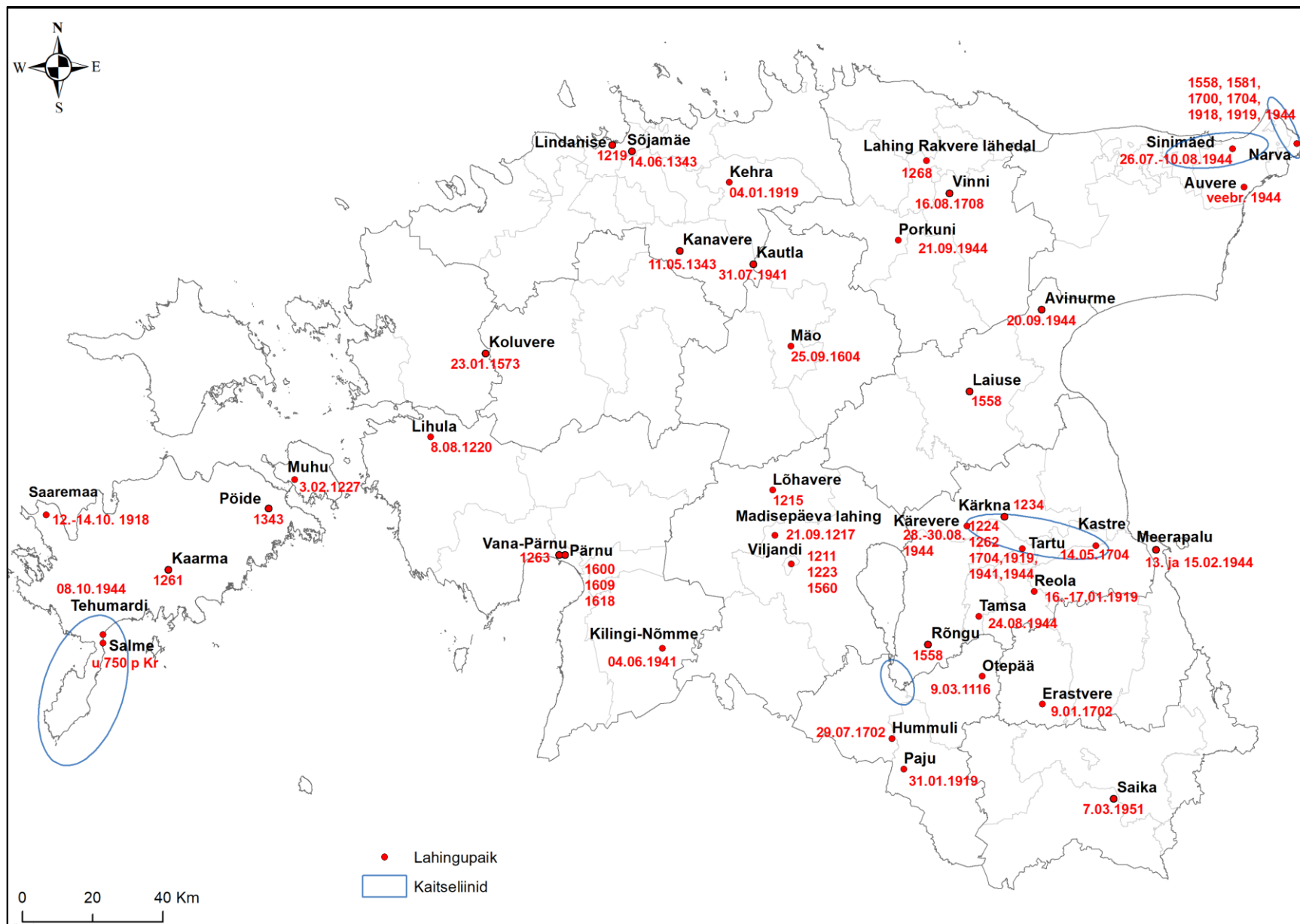

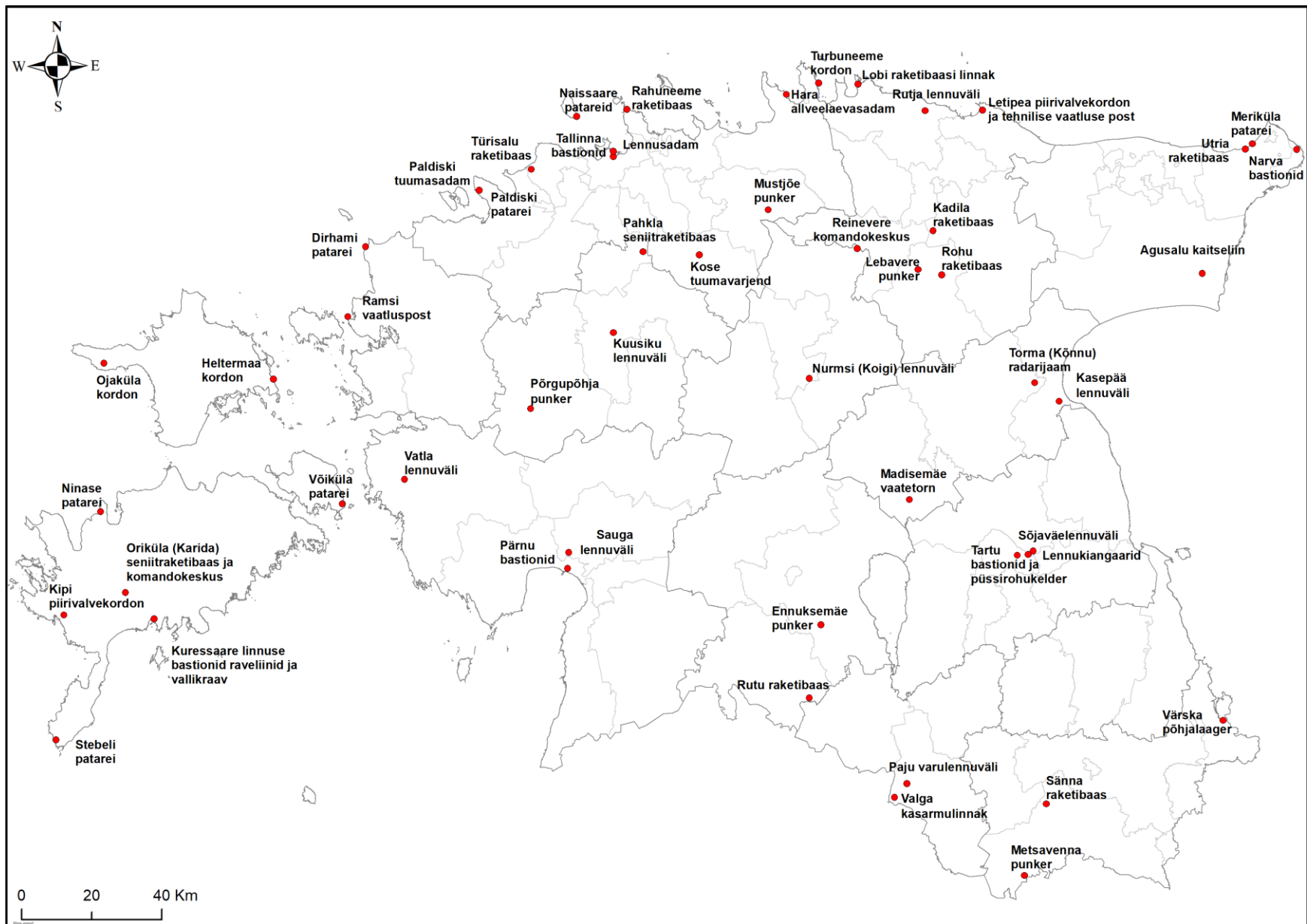
Kaart 6. Palvemajad (valik). Valiku koostaja Anu Ormisson-Lahe.

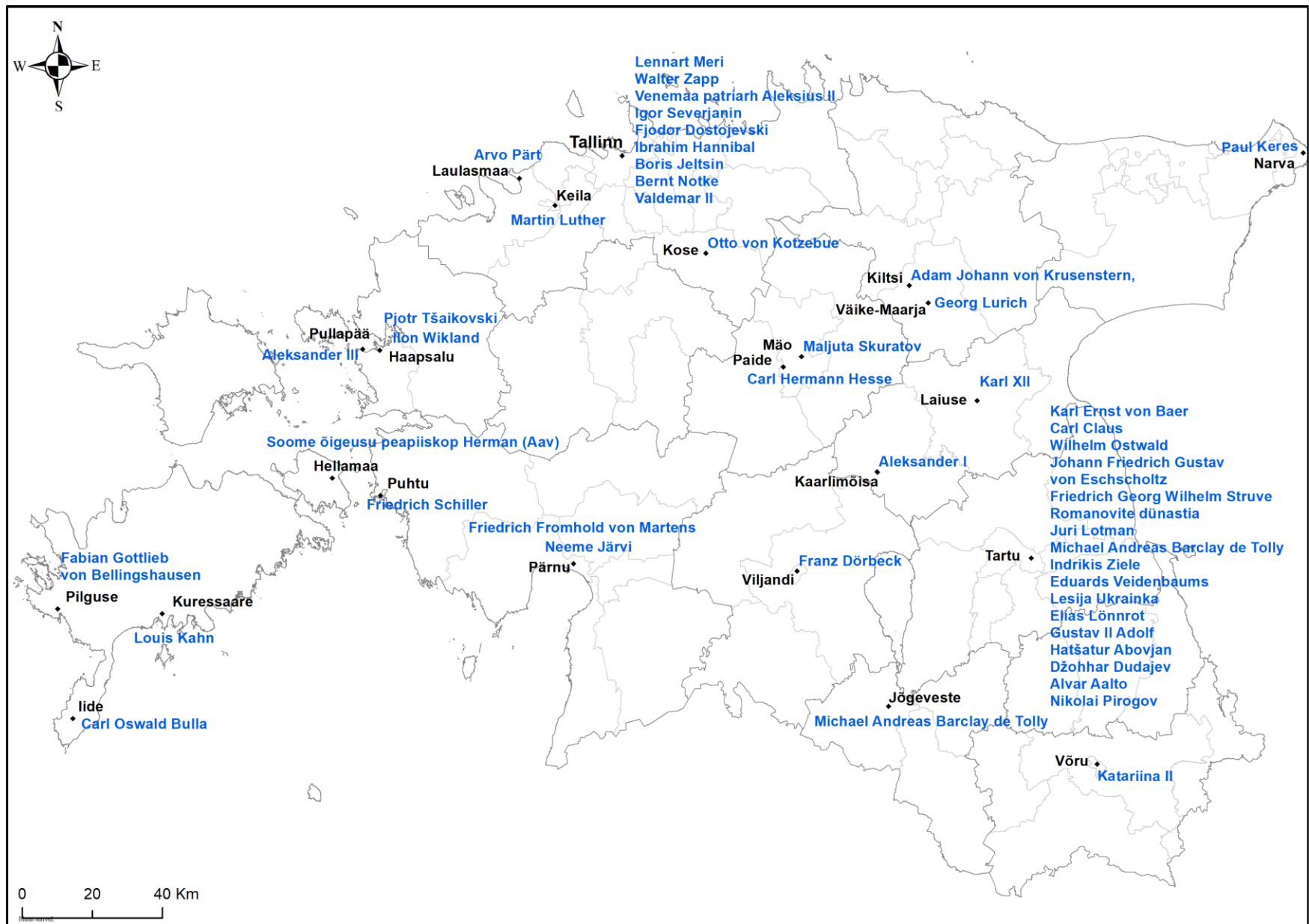
Kaart 7. Looduslikud pühapaigad (valik). Valiku koostaja Mari-Ann Remmel.

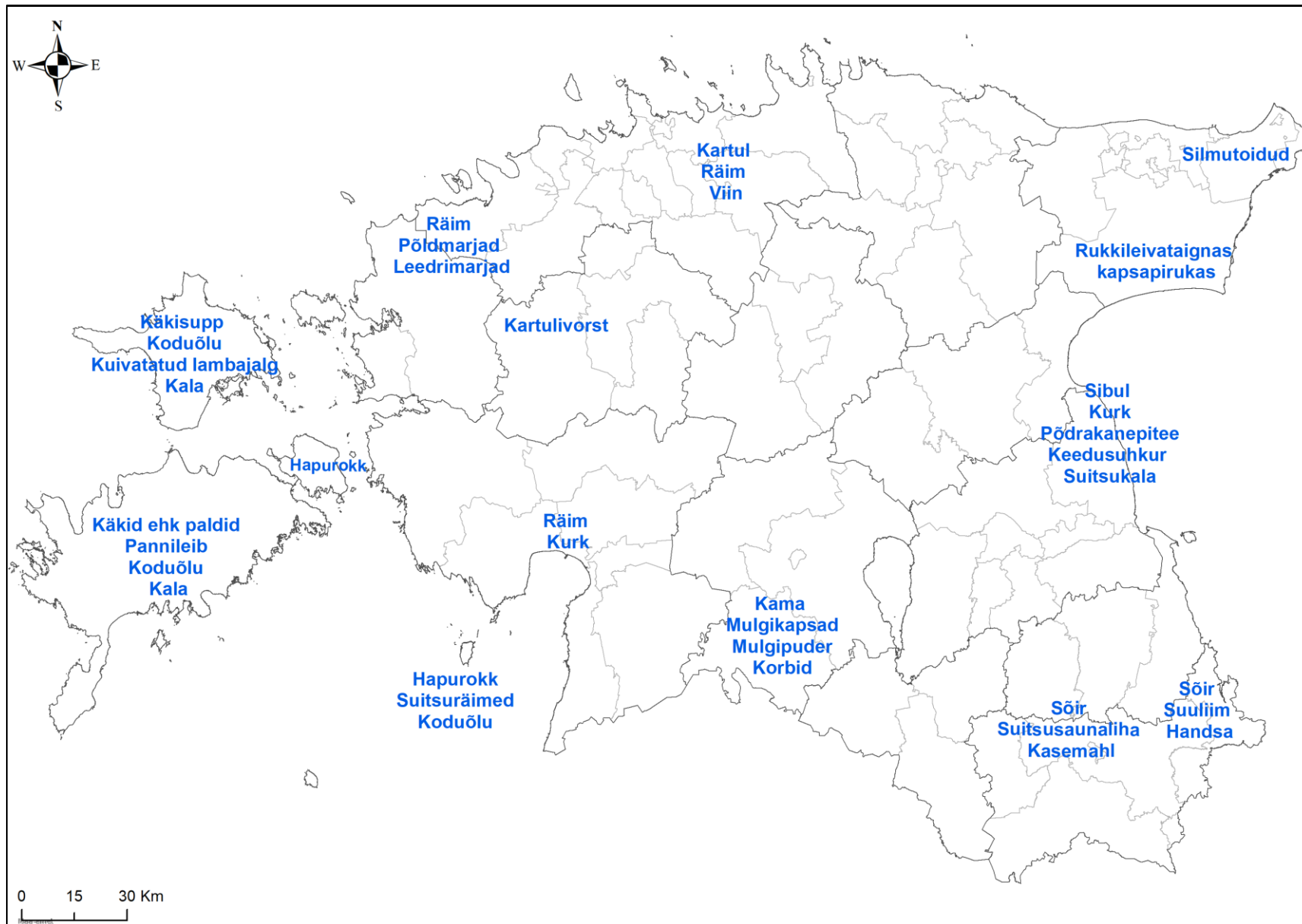
Kaart 8. Lahingupaigad (valik). Valiku koostaja: Aivar Kriiska.

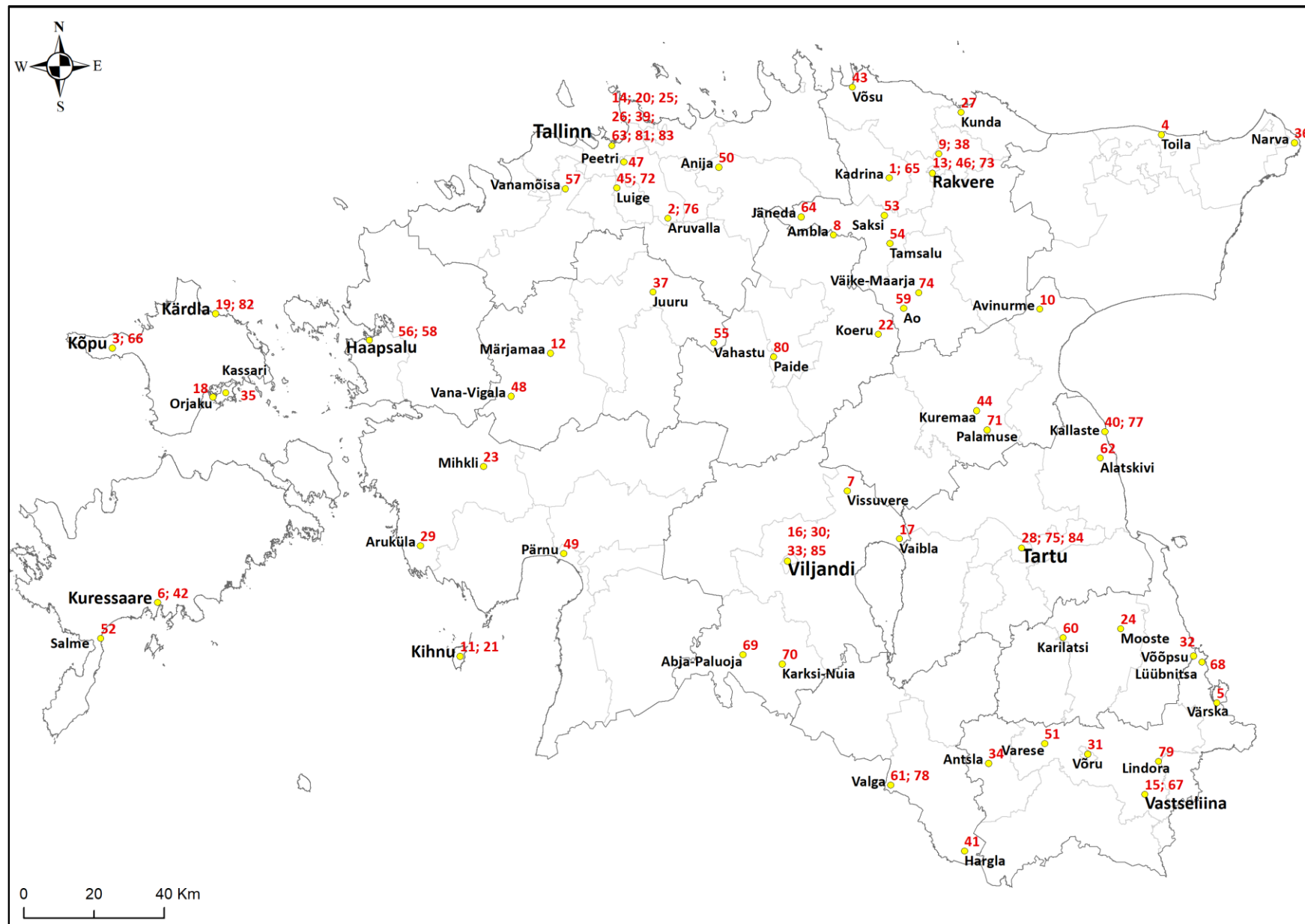
Kaart 9. Militaarpärand (valik). Valiku koostajad: Aivar Kriiska, Heiki Valk

Kaart 10. Laialt tuntud kuulsused Eestis. Koostaja: Taavi Pae.

Kaart 11. Piirkondlikud toidud. Koostaja: Anu Kannike.

Kaart 12. Laadad. Legend vt järgmised leheküljed. Koostaja: Mairi Kaseorg.

Laadad Eestis. Rasvase kirjaga on esile toodud vanad, sõjaseelse traditsiooniga laadad.

Mai

1 – Kadrina kevadine vanavara- ja käsitöölaat, Kadrina, 2 – Kevadine Antiigi- ja Vanavaralaat, Aruvall, 3 – Kõpu Kevadlaat, Kõpu; 4 – Suur Kevadlaat Toilas, Toila, 5 – Suviste käsitöö ja maalaat, Värskas, 6 – Vintage Kuressaare, Kuressaare, 7 – Vissuvere käsitöö ja vanavarapäev, Vissuvere.

Juuni

8 – Ambla jaanipäeva laat, Ambla, 9 – Arkna Suur Laadapäev, Arkna, 10 – Avinurme tünnilaat, Avinurme, 11 – Kihnu SaunaFest – Jaanilaat, Kihnu, 12 – Märjamaa jaanilaat ja jaaniõhtu, Märjamaa, 13 – Rakvere linna päevade Kreisilaat, Rakvere, 14 – Suur Jaanipäeva Laat, Tallinn, 15 – Vastseliina Maarahva Laat, Vastseliina, 16 – Viljandi Hansalaat, Viljandi, 17 – Võrtsjärve kala- ja käsitöölaat, Vaibla, 18 – Väike Jaanipäeva Maitsete Laat, Orjaku sadam.

Juuli

19 – Hiiumaa Suvine Käsitöö- ja omatoodangu laat, Kärdla, 20 – Keskaja Päevad – Meistrite Turg, Tallinn, 21 – Kihnu Mere Pidul - käsitöö ja rahvusliku toidu laat, Kihnu, 22 – Koeru antiik- ja vanavaralaat, Koeru, **23 – Mihkli laat, Mihkli**, 24 – Mooste Lina- ja käsitöölaat, Mooste, 25 – Portselani- ja vanavaralaat, Tallinn, 26 – Rahvakunsti Laat, Tallinn, **27 – Sõbralaat, Kunda**

28 – Tartu Hansapäevad – hansalaat, Tartu, 29 – Uue-Varbla käsitöö, omatoodangu ja vanavara laat, Aruküla, 30 – Viljandi vanavara ja käsitöölaat, Viljandi, 31 – Võru pärimustantsu festival - kunsti- ja käsitöölaat, Võru, 32 – Võõpsu Kalameestepäev ja kalalaat, Võõpsu, 33 – Väike Käsitööturg (Viljandi Pärimusmuusika festival), Viljandi.

August

34 – Hauka laat, Antsla, 35 – Hiiu Kala ja Õlle Festival, Kassari, 36 – Hoidistefestival "Suvi Purki", Narva, 37 – Juuru kihelkonnalaat, Juuru, 38 – Juustufestival, Arkna, 39 – Kakumäe Pirukafest ja Muinastulede öö simman, Tallinn, 40 – Kallaste kala- ja sibulalaat, Kallaste, 41 – Kotussõ "Uma üülaat", Hargla, 42 – Kuressaare Merepäevad - laat ja haakriku laat, Kuressaare

43 – Käsitöölaat "Ausad Asjad", Võsu, 44 – Küüslaugufestival, Kuremaa, 45 – Luige vanavara- ja käsitöölaat, Luige, 46 – Lõikuspidu Rakveres, Rakvere, 47 – Peetri laadapäev, Peetri, **48 – Poti laat, Vana-Vigala**, 49 – Pärnu XXIII Gildipäevad, Pärnu

50 – Pärtlipäeva laat, Anija, 51 – Pühajõe käsitöölaat, Varese, 52 – Rahvusvaheline Salme viikingiturg, Salme, 53 – Saksi Vanavara Laat, Saksi, 54 – Tamsalu Wana Waksali Vanavara laat, Tamsalu, 55 – Vahastu Vanavara- ja Käsitöölaat, Vahastu, 56 – Valge Daami aeg – käsitöölaat, Haapsalu, 57 – Vanamõisa käsitöölaat, Vanamõisa, 58 – Vanasadama turg, Haapsalu, 59 – Wähja Festival, Ao, 60 – Ökofestival, Karilatsi, 61 – XII Valga Militaarjaloo festivali raames toimuv vanavara ja käsitöö laat, Valga.

September

62 – Alatskivi vanavara laat, Alatskivi, 63 – Eesti leiva päev ja sügislaat, Tallinn, 64 – Jäneda Sügislaat, Jäneda, 65 – Kadrina vanavara- ja käsitöölaat, Kadrina, 66 – Kõpu sügislaat ja perepäev, Kõpu, 67 – Loosi mõisa laat, Vastseliina, 68 – Lüübnitsa sibula- ja kalalaat, Lüübnitsa, 69 – Maitseelamuste laat, Abja-Paluoja, 70 – Meefestival Karksi-Nuia, 71 – Suur Paunvere Väljanäitus ja Laat, Palamuse, 72 – Sügisene Luige vanavara- ja käsitöölaat, Luige, 73 – Sügislaat, Rakvere, 74 – Talutoidupäev, Väike-Maarja, 75 – Tartu Maarjalaat, Tartu.

Oktoober

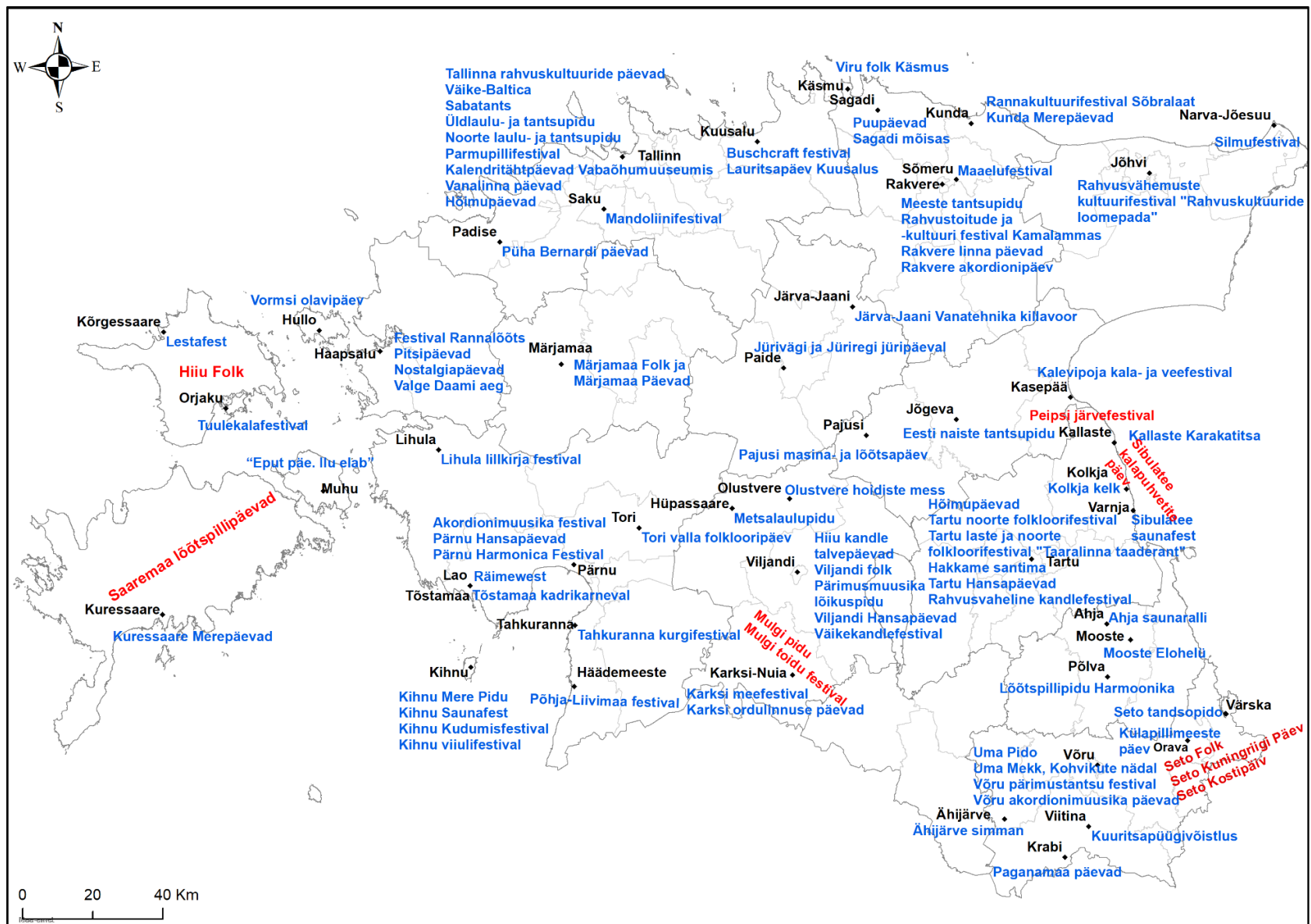
76 – Aruvalla Antiigi- ja Vanavaralaat, Aruvalla, 77 – Kallaste sügislaat, Kallaste, 78 – Liivimaa Mihklilaat, Valga, **79 – Lindora laat, Lindora**, 80 – Paide oktoobrikuu laat, Paide.

November

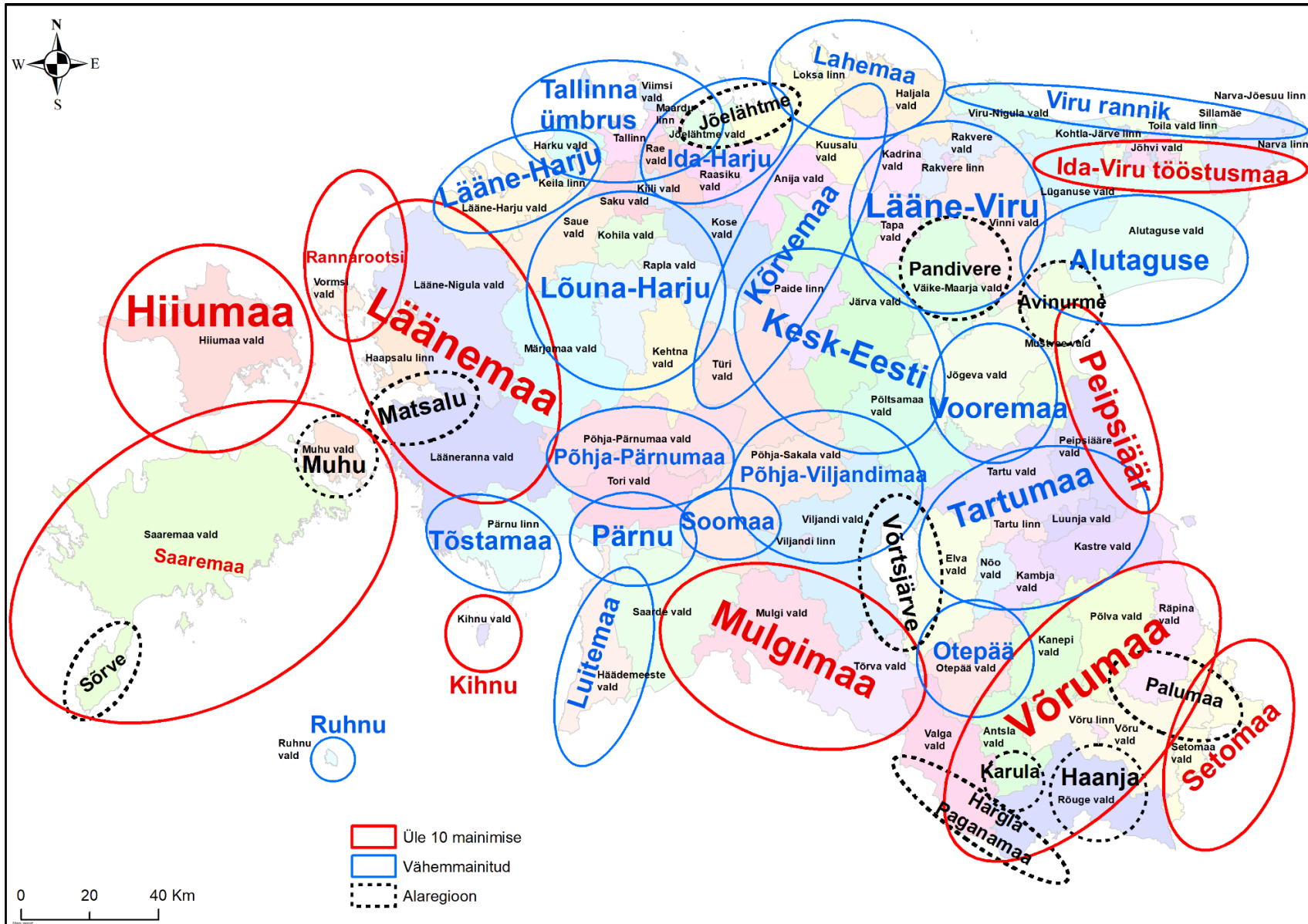
81 – Mardilaat, Tallinn.

Detsember

82 – Hiiumaa Talvine Käsitöö- ja omatoodangu laat, Kärdla, 83 – Tallinna Jõuluturg, Tallinn, 84 – Tartu jõululaat, Tartu, 85 – Viljandi käsitöömess, Viljandi.

Kaart 13. Pärandipõhised ja pärimusmuusika sündmused. Välja on jäetud kihelkonna- ja külapäevad, ning maakondlikud/piirkondlikud laulupeod, tantsupäevad ja muusikafestivalid, mis ei ole pärimusmuusikaga tihedamini seotud. Koostajad: Janika Oras ja Ave Matsin.

Kaart 14. Kultuuripiirkonnad

